

**AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI
DAXİLİ İŞLƏR NAZİRLİYİ
POLİS AKADEMİYASI**

İQTİSADİYYAT

MÜHAZİRƏLƏR TOPLUSU

(dinləyicilər üçün)

BAKI- 2014

**“İCTİMAİ ELMLƏR”
kafedrası**

“İQTİSADİYYAT”

MÜHAZİRƏLƏR TOPLUSU

(dinləyicilər üçün)

BAKI - 2014

Tərtib etdilər:	İctimai elmlər kafedrasının rəisi, polis polkovniki, t.ü.f.d.	T.F.Əliyev
	İctimai elmlər kafedrasının baş müəllimi, polis kapitanı	A.Ə.Namazov
Elmi redaktor:	DİN-in Polis Akademiyasının rəisi, polis general-mayoru, h.ü.f.d	N.T.Əliyev
Rəyçilər:	AR DİN-in Polis Akademiyasının “Elmi-tədqiqat və redaksiya nəşriyyat” şöbəsinin rəisi vəzifələrini müvəqqəti icra edən polis polkovnik-leytenantı,i.ü.f.d.,dosent	E.Ş.Səmədov
	ADİU-nun “Marketing” kafedrasının dosenti,i.e.n	M.M.Əhmədov
	ADİU-nun “Marketing” kafedrasının dosenti,i.e.n	E.Y.Məmmədov
	ADİU-nun “Ticarət” kafedrasının dosenti,i.e.n	H.H. Abbasov

MÜNDƏRİCAT

ÖN SÖZ

MÖVZU №1. İQTİSADİYYAT ELMİNİN PREDMETİ
VƏ METODU.

MÖVZU №2: İQTİSADİYYATDA MÜLKİYYƏT
MÜNASİBƏTLƏRİ.

MÖVZU №3: MAKROİQTİSADI GÖSTƏRİCİLƏR.

MÖVZU № 4: ƏMTƏƏ İSTEHSALI,PUL VƏ
İNFLYASİYA.

MÖVZU № 5: BAZAR İQTİSADİYYATI VƏ BAZAR.

MÖVZU № 6: DÖVLƏT BÜDCƏSİ VƏ VERGİLƏR.

MÖVZU № 7: PUL KREDİT VƏ BANK SİSTEMİ.
DÖVLƏTİN PUL KREDİT SİYASƏTİ.

MÖVZU № 8 ƏHALİNİN GƏLİRLƏRİ VƏ HƏYAT
SƏVİYYƏSİ.

MÖVZU № 9: İQTİSADİYYATIN DÖVLƏT
TƏRƏFİNDƏN TƏNZİMLƏNMƏSİ.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı.

Ön söz

İqtisadi sistemin transformasiyası və bazar münasibətləri əsasında Milli iqtisadiyyatın formalaşdırılması zərurəti qarşıya bir çox problemlər və vəzifələr çıxarmış, onların həlli üçün iqtisad elminin nəzəri-metodoloji əsasını təşkil edən iqtisadi nəzəriyyənin rolunu, onun elmi əsaslar üzərində, yeni tələblər baxımından, müasir üsullarla tədrisinin əhəmiyyətini son dərəcə aktuallaşdırmışdır. Belə ki, bu gün cəmiyyətin ictimai-iqtisadi həyatında mövcud olan hadisə və proseslərin düzgün dərk olunması, sosial-iqtisadi inkişafın meyllərinin və perspektivlərinin müəyyənləşdirilməsi, iqtisadi fəaliyyətin səmərəli forma və metodlarının işlənib hazırlanması iqtisadi nəzəriyyənin gələcək yüksək ixtisaslı kadrlar tərəfindən hərtərəfli mənimsənilməsinə, onlarda bazar iqtisadiyyatına xas olan iqtisadi təfəkkürün formalaşmasını tələb edir. Bu zaman nəzərə almaq lazımdır ki, iqtisadi nəzəriyyə üzrə dərslərin hər zaman, daim sırf abstrakt, real təcrübədən kənar nəzəri müddəalar üzərində qurulması bir çox hallarda öz-özlüyündə yaradıcı və dinamik xarakter daşıyan bu elmin sxolastikaya çevrilməsi ilə nəticələnə bilər ki, bu da tədrisin metodikasının daim təkmilləşdirilməsini, mühazirə və məşğələ dərslərində müasir, nəzəri və praktiki xarakterli üsulların, o cümlədən interaktiv metodların qarşılıqlı şəkildə əlaqələndirilməsini tələb

edir və iqtisadi nəzəriyyənin mənimsənilməsində əyaniliyin, müasirliliyin və səmərənin təmin olunmasına imkan verir.

İqtisadiyyat fənni üzrə xüsusən də mühazirə dərslərində istifadə edilən dərsliklərə əlavə, köməkçi material kimi çıxış edə biləcək bu dərs vəsaiti Azərbaycan Respublikası DİN-in Polis Akademiyasında tədris edilən eyni adlı fənnin tədris proqramına uyğun olaraq tərtib edilmişdir.

Fikrimizcə, bu dərs vəsaiti, tədrisində bazar iqtisadiyyatının inkişaf qanunauyğunluqları, mexanizmləri və xüsusiyyətləri haqqında tədris materiallarının dinləyicilər tərəfindən əyani şəkildə mənimsənilməsinə köməklik edə bilər.

Mövzu 1. İqtisadi nəzəriyyənin predmeti və metodu.

Plan

1. Cəmiyyətin inkişafında iqtisadiyyatın rolu. İqtisadi nəzəriyyənin predmeti.
2. İqtisadi qanunlar və kateqoriyalar.
3. İqtisadi nəzəriyyənin tədqiqat metodları.

Sual 1. Cəmiyyətin inkişafında iqtisadiyyatın rolu. İqtisadi nəzəriyyənin predmeti.

Bəşəriyyət meydana gəlmiş gündən insanlar həm təbiətin, həm də cəmiyyətin sirlərini öyrənməyə çalışmışlar. İndi hamıya məlumdur ki, elmlə, incəsənətlə, siyasətlə məşğul olmaqdan əvvəl, yemək şeylərinə, paltara, ayaqqabıya, yanacağa, mənzilə və başqa nemətlərə malik olmaq lazımdır. Buradan aydın olur ki, yaşamaq üçün ən zəruri nemətlər istehsalı insan cəmiyyəti həyatının əsasını təşkil edir. Lakin bu nemətlər insanlara hazır halda verilmir. Onları in-sanların özləri, həm də bir-birilərdən ayrılıqda, təkbətək deyil, qruplar, kollektivlər şəklində, yəni birlikdə istehsal edirlər. Bu məqsədlə, onlar mövcud təbii və maddi ehtiyatlardan—mineral xammal ehtiyatları, işçi qüvvəsi, idarəetmə bacarığı, maşın və avadanlıqlar, torpaq və s. istifadə edirlər. Lakin iqtisadi ehtiyatların məhdud miqdarda olması is-tənilən qədər nemətlər istehsal etməyə və ideal cəmiyyət yaratmağa imkan vermir. Çünki cəmiyyətin tələbatı sonsuzdur və o, istehsal imkanlarına nisbətən daha sürətlə artır. Bu isə mütləq mənada nemətlər bolluğunun yaradılmasını qeyri-mümkün edir.

Bütün bunlara əsasən belə bir nəticə çıxarmaq olar ki, cəmiyyət hər cür tələbatı deyil, normal, şüurlu tələbatı ödəməyi qarşısına məqsəd qoymalıdır.

Cəmiyyətin ən zəruri və müxtəlif təyinatlı nemətlərə olan tələbatının ödənilməsinin əsasını isə iqtisadiyyat¹ təşkil edir və bütün münasibətlər sistemində iqtisadi münasibətlər həlledici yer tutur.

İqtisadiyyat ictimai həyatın xüsusi sahəsi kimi olduqca mürəkkəb quruluşa malikdir. O, hər şeydən əvvəl iqtisadi münasibətlərin toplusu, cəmiyyətin iqtisadi bazisidir. İqtisadiyyat özünün xüsusi qanunları əsasında fəaliyyət göstərir, cəmiyyətin inkişafında həlledici rol oynayır və onun anatomiyasını təşkil edir. İqtisadi münasibətlərin spesifikasiyası nəinki məhsulların yaradılmasını, onun bölüşdürülməsi və istifadə olunmasını, həm də təsərrüfatçılığın, istehsalın təş-kili, iqtisadi vasitə və stimulların müxtəlif formalarının xüsusiyyətlərini şərtləndirir.

İqtisadiyyat həm bütövlükdə iqtisadi sistemin səciyyəvi cəhətlərini, həm də ayrıca götürülmüş bir ölkənin fərqləndirici xüsusiyyətlərini əks etdirir. İqtisadiyyat istehsal (sənaye, kənd təsərrüfatı, tikinti, yük nəqliyyatı və s.) və qeyri-istehsal (təhsil, səhiyyə, mənzil – kommunal təsərrüfatı və s.) sahələrini əhatə edir. Ayır-ayrı fəaliyyət növlərinin, istehsalatların iqtisadiyyatlarını da fərqləndirmək lazımdır. Buna kənd təsərrüfatında bitkiçilik və heyvandarlığın iqtisadiyyatlarını misal göstərmək olar. İqtisadiyyat əsas istehsal pillələrindən-firma, müəssisə və birliklərdən, səhmdar cəmiyyətlərindən ibarət olduğu üçün ayır-ayrı firmaların, birliklərin, müəssisələrin,

---

səhmdar cəmiyyətlərinin də iqtisadiyyatları vardır. Ev təsərrüfatının iqtisadiyyatı da xüsusi qrupa ayrılır.

Iqtisadiyyat, nəhayət cəmiyyətdə iqtisadi münasibətləri öyrənən iqtisad elmləri sistemidir. O, cəmiyyətin iqtisadi quruluşunu, onun obyektiv qanunauyğunluqlarını öyrənir, iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrində baş verən prosesləri, hadisələri nəzəri cəhətdən təhlil edir, müxtəlif təyinatlı nemətlərin istehsalı və bölgüsünə dair əməli tövsiyələr işləyib hazırlayır. Iqtisadiyyat elmi fundamental və tətbiqi tədqiqatlara bölünür.

Fundamental tədqiqatların vəzifəsi obyektiv iqtisadi qanunların dərk edilməsi və onlardan səmərəli istifadə olunması yollarını əsaslandırmaqdan ibarətdir. Bu elmlərə iqtisadi nəzəriyyə, iqtisadi tarix, iqtisadi təlimlər tarixi, statistika, mühasibat uçotu və s. aiddir.

Tətbiqi elmlər fundamental tədqiqatların nəticələrindən xüsusi və konkret əməli problemlərin həllində istifadə edirlər. Bu elmlər funksional (maliyyə və kredit, pul tədavülü, demoqrafiya, əmək iqtisadiyyatı, marketing, menecment, iqtisadi gibernetika və s.) ayrı-ayrı ölkələrin iqtisadiyyatı (məhəlli, ölkə) və sahə (sənaye, kənd təsərrüfatı, nəqliyyat, rabitə və s. iqtisadiyyatları) əlamətlərinə görə təsnifləşdirilir.

Iqtisad elmləri sistemində iqtisadi nəzəriyyə xüsusi yer tutur. Belə ki, müasir iqtisad elmini ağaca bənzətsək, iqtisadi nəzəriyyəni onun gövdəsi, iqtisadi sistemin ayrı-ayrı sahələrini öyrənən xüsusi iqtisadi elmləri isə onun qol- budağı adlandırmaq olar. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, iqtisadi nəzəriyyənin predmetinin

müəyyən olunmasında iqtisadçılar arasında yekdil fikir yoxdur.

Merkantilistlərin fikrincə iqtisadi nəzəriyyə mübadilə qanunları, fiziokratlara görə həm mübadilə, həm də istehsalın idarə edilməsi ilə əlaqədar olan qanunlar haqqında elmdir. A. Smit onun mübadilə və istehsal da daxil olmaqla sərvət, D. Rikardo isə sərvətin müxtəlif siniflər və qruplar arasında bölüşdürülməsi qanunları haqqında elm olduğunu iddia edirdilər. Sonralar iqtisadi nəzəriyyənin öyrəndiyi məsələlərə istehlak da daxil edilmiş və beləliklə də, onun predmetinin istehsal, bölgü, mübadilə və istehlakı idarə edən qanunlardan ibarət olması haqqında fikir formalaşmışdır.

P. Samuelson iqtisadi nəzəriyyənin predmetinin müəyyən olunmasına dair ən çox yayılmış beş fikri sadalayır və belə bir nəticəyə gəlir ki, «iqtisadi nəzəriyyənin predmeti dəqiq müəyyən oluna bilməz və buna ehtiyac da yoxdur». Bununla birlikdə o, belə hesab edir ki, iqtisadi nəzəriyyənin predmetinə dair aşağıda göstərilən təriflərdən hər biri doğrudur və hər bir savadlı adam bu siyahını bir neçə dəfə uzada bilər: 1) İqtisadi nəzəriyyə insanlar arasında mübadilə və pul sövdələşmələri ilə əlaqədar olaraq baş verən fəaliyyət növləri haqqında elmdir; 2) İqtisadi nəzəriyyə insanların gündəlik işgüzar fəaliyyətləri, yaşamaq üçün vəsait əldə etmələri və ondan istifadə olunmasını öyrənmələri haqqında elmdir; 3) İqtisadi nəzəriyyə istehsal və istehlak sahəsində bəşəriyyətin üzərinə düşən vəzifələrin öhdəsindən necə gələ bilməsi haqqında elmdir; 4) İqtisadi nəzəriyyə sərvət haqqında elmdir; 5) İqtisadi nəzəriyyə müxtəlif əmtələrin istehsalı, indi və gələcəkdə istehlak etmək məqsədilə

onların müxtəlif adamlar və qruplar arasında bölüşdürülməsi, insanlar və cəmiyyət tərəfindən pulun köməyi ilə və ya onun iştirakı olmadan nadir ehtiyatlardan məhsuldar istifadə olunması haqqında elmdir.

İqtisadi nəzəriyyə mülkiyyətin formasından, sahələrin və ərazilərin, tarixi dövrlərin xüsusiyyətlərindən asılı olmayaraq, təsərrüfatçılığın bir sıra prinsiplərinə əməl olunmasını nəzərdə tutur. Bunlar nəticə və xərclərin ölçülməsi, onlardan səmərəli istifadə edilməsi, istehsalçılar üçün müəyyən stimulların yaradılması və s. dir. Müasir dövrün qlobal sosial-iqtisadi problemlərinin inflyasiya, işsizlik, hərbi xərclər, büdcə çatışmazlığı, yoxsulluq və qeyri-bərabərlik, ətraf mühitin çirklənməsinin qarşısının alınması, biznesin hökumət tərəfindən tənzimlənməsi və xalqın həyat səviyyəsinin yüksəldilməsi və s. həll edilməsi xeyli dərəcədə məhdud miqdarda ehtiyatlardan səmərəli istifadə olunmasından asılıdır. Deməli, iqtisadi nəzəriyyə cəmiyyət üzvlərinin tələbatlarını maksimum dərəcədə ödəmək üçün məhdud miqdarda istehsal ehtiyatlarından səmərəli istifadə olunması, yaxud da onların idarə edilməsi problemlərini öyrənir.

Beləliklə, yuxarıda deyilənləri ümumiləşdirərək demək olar ki, iqtisadi nəzəriyyə cəmiyyətin tələbatını maksimum dərəcədə ödəmək məqsədilə məhdud miqdarda istehsal ehtiyatlarından səmərəli istifadə olunması və onların idarə edilməsi prosesində insanlar arasında meydana çıxan qarşılıqlı münasibətləri öyrənir. İqtisadiyyatı öyrənmə, dərk etmə baxımdan yanaşdıqda onu mikroiqtisadiyyat, makroiqtisadiyyat, mezoiqtisadiyyat və meqoiqtisadiyyat sahələrinə bölmək

olar. İdarəetmə baxımdan da iqtisadiyyat bu hissələrə bölünür:

M İ K R O İ Q T İ S A D İ Y Y A T – istehsalın və xidmətin müəssisə, firma səviyyəsində araşdırılması, təşkili və idarə edilməsi deməkdir. Burada istehsal xərcləri, mənfəət, qiymət, əmək haqqı, tələb- təklif kimi iqtisadi amillərdən daha konkret şəkildə istifadə olunur və idarəetmədə daha çevik formalar seçilir.

M A K R O İ Q T İ S A D İ Y Y A T – hər bir ölkənin və regionun iqtisadiyyatının bütövlükdə öyrənilməsi, araşdırılması və təhlili deməkdir. Makroiqtisadiyyat səviyyəsində cəmiyyətin, ölkənin, milli iqtisadiyyatı ən başlıca iqtisadi problemləri dayanır. Burada ictimai istehsalın məcmusu, milli gəlir, onların artımı, bölgüsü, sosial tələbatların təmin olunması və s. kimi problemlər öyrənilir.

M E Z O İ Q T İ S A D İ Y Y A T – makroiqtisadiyyatın yarım sistemidir, bir- biri ilə üzvü bağlı sahələr kompleksidir. Bura ASK , aqrar- biznes, hərbi sənaye kompleksi və s. daxildir. Bunların maddi əsasını əmək bölgüsü və kooperativləşmə təşkil edir. Hərbi sənaye kompleksi hərbi və mülki istehsal sahələrinin qarşılıqlı əlaqəsi ifadə olunur.

M E Q O İ Q T İ S A D İ Y Y A T – dünya təsərrüfatını, yəni beynəlxalq miqyasda iqtisadiyyatı öyrənir.

Iqtisadi nəzəriyyənin vəzifələri və öyrənilməsinin zəruriliyi.

Iqtisadi nəzəriyyənin öyrənilməsinə vaxt ayırmağa, buna əmək sərf etməyə dəyərmi? Bu suala tanınmış iqtisadçı Con Meynard Keyns (1889-1946) belə cavab vermişdir: «Iqtisadçıların və siyasi xadimlərin ideyaları... düşünülüyündən daha böyük əhəmiyyətə malikdir. Əslində dünyanı məhz onlar idarə edirlər. Özlərini intellektual təsir imkanlarına malik olan əməli iş adamları hesab edənlər keçmişin hər hansı bir iqtisadçısının quludur».

Bunun nə dərəcədə həqiqətə uyğun olduğunu əsaslandırmaq üçün iqtisadi nəzəriyyənin yerinə yetirdiyi vəzifələri nəzərdən keçirək.

Hər bir elm kimi iqtisadi nəzəriyyə də müəyyən vəzifələri yerinə yetirir. **Onun başlıca vəzifələrindən biri cəmiyyətin iqtisadi həyatında baş verən hadisə və prosesləri** öyrənmək və aydınlaşdırmaqdan ibarətdir. Bu, onun idrak funksiyasıdır.

Hər bir elmin nəzəri müddəaları ictimai həyatda nə qədər tez tətbiq edilirsə və özünü nə qədər tez doğruldursa, rəhbərlik üçün əsas və cəmiyyətin dəyişdirilməsində əməli nəticələr verirsə, onlar bir o qədər dəyərli olurlar. Ona görə də iqtisadi nəzəriyyə faktları sadəcə olaraq təsvir etməklə kifayətlənmir. Bu fundamental elm iqtisadi həyatın dərinliklərinə nüfuz edir, iqtisadi prosesləri idarə edən qanunları aşkara çıxarır və onlardan istifadə olunması yollarını göstərir. Bunlar iqtisadi nəzəriyyənin idrak funksiyasının, onun, indi haqqında söhbət gedən ikinci – əməli funksiyası ilə əlaqədar olduğunu göstərir.

Iqtisadi nəzəriyyə həm də adamlarda siyasi və iqtisadi şüuru, təfəkkürü formalaşdırmaq vəzifəsini yerinə yetirir. O, bu vəzifəni real gerçəkliyi aşkara çıxarmaq və ümumiləşdirmək yolu ilə həyata keçirir. Əgər o baş verən prosesləri nəzəri cəhətdən aydınlaşdırmırsa, yığılıb qalmış problemlərə tənqidi yanaşmırsa və əməli vəzifələri düzgün həll etmək üçün nəticə çıxarmırsa, onda onun bütün müddəaları havadan asılı qalır, özünün həyatiliyini itirir.

Iqtisadi nəzəriyyənin vəzifələrindən biri də onun bir sıra sahə (sənayenin, kənd təsərrüfatının, nəqliyyatın, təhsilin və s. iqtisadiyyatları) və funksional (əmək iqtisadiyyatı, maliyyə və kredit, pul tədavülü, marketinq, menecment və s.) elmlər üçün metodoloji əsas olmasıdır. Bu metodoloji əsas isə keçmişin dahi iqtisadçıları Adam Smitin, David Rikardonun, Con Styuart Millin, Karl Marksın və Con Meynard Keynsin əsərlərinin təsiri altında yaranmışdır.

Beləliklə, iqtisadi nəzəriyyənin yerinə yetirdiyi vəzifələr belə bir nəticə çıxarmağa imkan verir deyək ki, onu öyrənmək üçün vaxt ayırmağa, əmək sərf etməyə dəyər. Ona görə də hazırda iqtisadi siyasətlə məşğul olan dünya liderlərinin iqtisadçılarla məsləhətləşmələri, onların tövsiyələrini nəzərə almaları adi hala çevrilmişdir. İndi iqtisadçılar hökumət orqanlarında, parlamentlərdə yüksək vəzifə tuturlar. Məsələn, ABŞ prezidenti onun iqtisadi şurasına daxil olan iqtisadçı – məsləhətçilərin tövsiyələrindən daim istifadə edir. «ABŞ prezidentinin iqtisadi məruzəsində» işsizlik və inflyasiya, iqtisadi artım və məhsuldarlıq, vergilər və dövlət xərcləri, yoxsulluq və qeyri-bərabərlik, tədiyə balansı və beynəlxalq valyuta

sistemi, iş verənlərlə işləyənlər arasında qarşılıqlı münasibətlər, ətraf mühitin çirklənməsi, rəqabət və inhisar əleyhinə qanunvericiliyə riayət olunması və b. iqtisadi problemlər xüsusi yer tutur.

Gündəlik həyatımızda rastlaşdığımız konkret problemlərin əksəriyyəti iqtisadi məzmunu malikdir. Bunlar ayrı-ayrı bazarlarda, əmtəə və fond birjalarında qiymətlərin qalxıb-enməsinin səbəbləri, ayrı-ayrı ölkələrdə xalqın rifahının səviyyəsi və «keyfiyyəti», istehsalın «İsveç modeli»nin və Azərbaycan Demokratik Respublikasının (1918-1920) iqtisadi platformasında nəzərdə tutulan iqtisadi məsələlərin və indiki Azərbaycan cəmiyyətində gedən sosial-iqtisadi proseslərin mahiyyəti, aztəminatlı ailələrin sosial müdafiəsinin təşkili, yeni iqtisadi münasibətlərin formalaşmasında dövlət mülkiyyətinin özəlləşdirilməsinin rolu, vergilər, onların məzmunu, büdcənin gəlirləri, xərcləri və s ibarətdir. Bütün bunlar cəmiyyətin iqtisadi həyatında çox mühüm rol oynayır. Təbiidir ki, cəmiyyətdə gedən sosial-iqtisadi proseslərdən baş çıxarmaq, hərtərəfli informasiyaya malik olmaq, qarşıya çıxan suallara inandırıcı cavablar vermək istəyən hər kəs iqtisadi təfəkkürə malik olmalıdır.

Iqtisadi nəzəriyyənin bizneslə məşğul olanlar tərəfindən öyrənilməsinin xüsusilə böyük əhəmiyyəti vardır. Çünki iqtisadi sistemin mahiyyəti və xarakterini daha yaxşı başa düşən, inflyasiyanın səbəbləri və nəticələri haqqında aydın təsəvvürə malik olan müəssisə rəhbəri, həmin dövrdə vəziyyətdən çıxmaq üçün başqalarına nisbətən daha ağıllı qərarlar qəbul edə bilər. Bunun nəticəsidir ki, iri şirkətlərin idarə olunmasına iqtisadçıları daha çox cəlb edirlər ki, bunlar da informasiyaları toplamaq və təhlil

etmək əsasında səmərəli qərarlar qəbul etməklə məşğul olurlar.

Lakin iqtisadi nəzəriyyə çox böyük əməli əhəmiyyətə malik olsa da, onun tədqiqat obyektində nəzəri problemlər üstünlük təşkil edir və o, daha çox ümumi əhəmiyyət kəsb edən problemləri öyrənir. Bütün bunlara əsasən demək olar ki, cəmiyyətdə gedən sosial-iqtisadi proseslərdən baş çıxarmaq üçün iqtisadi nəzəriyyənin öyrənilməsinin çox böyük əhəmiyyəti vardır. Doğrudur, həyatda heç bir iqtisadi təlim görməmiş elə adamlara, o cümlədən mütəxəssislərə rast gəlinir ki, onlar cəmiyyətdə gedən çox mürəkkəb iqtisadi proseslərdən düzgün baş çıxarırlar, çevikdirlər və yaranmış vəziyyətlə əlaqədar tez manevr etməyi yaxşı bacarırlar. Bütün bunlara baxmayaraq, hər cür inikas kimi, sosial-iqtisadi münasibətlərin inikası olan iqtisadi təfəkkür də mürəkkəb və ziddiyyətli olduğu, bəzi hallarda hətta aldadıcı və təhrif olunmuş şəkildə göründüyü, cəmiyyətin inkişafına əks təsir göstərə bildiyi üçün iqtisadi nəzəriyyənin öyrənilməsi ilə hamının müntəzəm məşğul olması olduqca vacibdir. P. Samuelsonun təbirincə, iqtisadi nəzəriyyənin öyrənilməsi ilə müntəzəm məşğul olmayan adam musiqi əsrinə qiymət verməyə cəhd göstərən kar adama bənzəyir.

Iqtisadi qavrama və iqtisadi təfəkkür.

Iqtisadi təfəkkür iqtisadi şüurun ünsürlərindən biri olmaqla, insanların mənəvi fəaliyyətlərinin başlıca tərkib hissəsidir. O, insanların ətraf aləmi, burada baş verən iqtisadi hadisə və prosesləri dərk etmələrinin xüsusi formasıdır. Başqa sözlə, iqtisadi təfəkkür insanların

istehsalın qanuna-uyğunluqlarını anlayışlar və onların arasındakı məntiqi əlaqə və asılılıqlar vasitəsilə özlərinin şüurlarında əks etdirmələri deməkdir. Beləliklə, iqtisadi təfəkkür – insanların sosial-iqtisadi münasibətlərə və onların inkişaf qanuna-uyğunluqlarına dair baxışları sistemidir.

Iqtisadi təfəkkürün obyektini, onun subyektindən fərqləndirmək lazımdır. Iqtisadi təfəkkürün obyektini iqtisadi münasibətlər təşkil edir. Onun subyektini isə istehsalı təşkil və idarə edən insanlardır. Iqtisadi təfəkkürün xarakteri və məzmunu bir sıra amillərdən-cəmiyyət həyatının sosial şəraitindən, sinfi mənsubiyyətdən, istehsalın və əmək təşkilinin vəziyyətindən, kollektivdə formalaşan qarşılıqlı münasibətlərdən, məişət qayğılarından və s. asılıdır.

İnsanlar yalnız gerçəkliyi dərk etməklə kifayətlənə bilməzlər. Çünki onların malik olduqları biliklər müvafiq əməli nəticələrin çıxarılmasına xidmət etməlidir. Deməli, **insanlar iqtisadi anlayışlardan, kateqoriyalardan istifadə etməklə, özlərinin əməli fəaliyyətlərində səhvə yol vermədən, cəmiyyətdə gedən hadisə və proseslərdən baş çıxara və onları idarə edə bilərlər.** Iqtisadi anlayış və kateqoriyalardan istifadə etməyi bacarmadıqda təfəkkürdə sinkretizm əmələ gəlir, adamlar iqtisadiyyatda baş verən hadisələrin içərisində itib-batır, onun başlıca əlamətini və ya əlamətlərini ayırd edə bilmirlər. Bu zaman hadisələr kəmiyyət və keyfiyyət, səbəb və nəticə, forma və mahiyyət əlamətlərinə görə deyil, təsadüfi təsəvvürlərə görə ayrılır, birləşdirilir və ya təsnifləşdirilir. Bununla birlikdə, iqtisadi təfəkkür təkcə zahiri əlamətlərə görə deyil, həm də daxili şəxsi mənbələrə görə müəyyən edilir. Buna insanların qa-

baqcadan mümkün ola bilən yanlış nəticə çıxarmaları əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir. Bu, təfəkkürdə şablonçuluğa gətirib çıxarır, adamlar hadisənin mahiyyətinə varmadan, öz fəaliyyətlərini qabaqcadan malik olduqları yanlış təsəvvürlər əsasında qurmaqda davam edirlər. Bununla əlaqədar olaraq iqtisadi təfəkkür özünün əsas vəzifəsini yerinə yetirə bilmir.

Iqtisadi təfəkkürün mühüm xüsusiyyətlərindən biri də ondan ibarətdir ki, o insanların mənafeləri, xüsusilə də maddi mənafeləri ilə əlaqədardır. Məhz buna görə də iqtisadi təfəkkürün istiqamətləri insanların mənafeləri ilə müəyyən olunur və bu, onları baş verən hadisələrdən müəyyən nəticələr çıxarmağa vadar edir. Ümumiyyətlə, iqtisadi mənafeələr insanların davranışının, hərəkətverici fəaliyyətinin başlıca amilidir.

İnsanlarda iqtisadi təfəkkür müəyyən kateqoriyalar vasitəsilə formalaşır və ardıcıl olaraq bir neçə mərhələ və pillədən keçir. İlk əvvəl, istehsalla qarşılıqlı əlaqə prosesində insanlarda onun haqqında ən sadə təsəvvür formalaşır. Bu təsəvvür əsas etibarilə hadisələrin zahiri tərəflərini əks etdirir və iqtisadi təfəkkürün formalaşmasında empirik mərhələdir. Bu mərhələnin əhəmiyyəti onunla müəyyən edilir ki, o, iqtisadi hadisələr haqqında çox sadə təsəvvürlərin əldə edilməsi, onların elmi cəhətdən ümumiləşdirilməsi üçün olduqca vacibdir. Çünki empirik biliklər əsasında adamlar daha geniş və dərin anlayışlara yiyələnmək üçün imkan əldə edirlər.

Ümumiləşdirmənin gedişində nisbi mənada konkret olan biliklər getdikcə saflaşır. Lakin mücərrəd təfəkkür mərhələsi nə qədər əhəmiyyətli olsa da, hadisənin

dərk olunması prosesi onunla başa çata bilməz. Çünki mücərrəd anlayışlar, tam, bütöv haqqında yalnız systemsiz, qarma-qarışıq təsəvvür verir.

Elmi mücərrəd anlayışların meydana gəlməsi ilə münasibətlərin müxtəlif və mürəkkəb şəbəkəsini, həmçinin hadisələr, hadisələrlə onların mahiyyəti, müxtəlif səviyyələr və qaydalar arasındakı əlaqə və asılılıqları müəyyən etmək imkanı yaranır. Bu andan təfəkkür özünün tamamlanma, nəzəri mərhələsinə daxil olur. Bu, mahiyyətə təfəkkürün formalaşmasında real iqtisadi proseslər haqqında qabaqcadan əldə edilmiş biliklərin sintez mərhələsidir.

Təfəkkür həm də özünün həqiqətə doğru hərəkətində müəyyən pillələrdən keçir. Hər şeydən əvvəl qeyd etmək lazımdır ki, bir sıra anlayışlar əsasında müəyyən hipotez, yəni öyrənilən iqtisadi proseslərin fəaliyyətdə olması və hərəkəti haqqında fərziyyə meydana çıxır. İdrakın sonrakı pilləsi konsepsiyadır. Fərziyyəyə nisbətən konsepsiya hadisə və proseslərə dair müəyyən nöqteyi-nəzərləri əsaslandırın geniş baxışlar sistemidir. Buna Azərbaycan Respublikasının iqtisadi inkişaf, yaxud da qiymətlərin əmələ gəlməsi konsepsiyalarını misal göstərmək olar. Həm də qarşıya qoyulan sosial-iqtisadi vəzifələrin həll edilməsinin ən səmərəli yollarını müəyyən etmək üçün bir neçə konsepsiya hazırlamaq məqsəddüğüdür. Başqa sözlə, qarşıya qoyulan vəzifələrin yerinə yetirilməsində çoxvariantlılıqdan istifadə olunmalıdır. Digər tərəfdən, müxtəlif konsepsiyalar elmi cəhətdən əsaslandırılmalı, obyektiv iqtisadi qanunların tələbləri nəzərə alınmalıdır. Müxtəlif konsepsiyaların diqqətlə və dərinləndən işlənməsi və onların hərtərəfli əsaslandırılması

nəticəsində elmi biliklərin təcrübədə sınıanmış və özünü doğrultmuş, tamamlanmış və mükəmməl sistemi olan iqtisadi nəzəriyyə formalaşır.

Bütövlükdə təfəkkürün tərkib hissəsi olan iqtisadi təfəkkür yaradıcı xarakter daşıyır. Bu, məlum iqtisadi forma və metodlara tənqidi yanaşmaq, onların məhdudluğunu, iqtisadi həyatın real faktları ilə onların barəsindəki təsəvvürlər arasında fərqləri görmək, özünü tənqid şəraitində həyatımızda dərin kök salmış və özünü doğrultmayan, vaxtı keçmiş stereotiplərdən yaxa qurtarmağı bacarmaq qabiliyyətinə malik olmaq deməkdir.

İnsanlar anadangəlmə iqtisadi təfəkkürə malik olurlar, onu həyatda qazanırlar. İnsanların cəmiyyətdə mövcud olan iqtisadi münasibətlərlə əlaqədə olması iqtisadi təfəkkürün formalaşmasının başlanğıcını qoyur. Bu proses ailədə, məktəbdə və əmək kollektivlərində davam edir.

İqtisadi təfəkkürə yiyələnmək üçün hər şeydən əvvəl sağlam düşüncəyə malik olmaq lazımdır. Lakin iqtisadi gerçəkliyi olduğu kimi qavramaq, sosial-iqtisadi həyatın dolaşq məsələlərindən baş çıxarmaq, təsərrüfat təcrübəsinin çox mürəkkəb vəzifələrini həll etməyi bacarmaq üçün təkə sağlam düşüncəyə malik olmaq kifayət deyildir. Həm də istehsalın idarə olunmasının obyektiv iqtisadi qanunauyğunluqları, prinsipləri və metodları haqqında biliklərə yiyələnmək lazımdır. Cəmiyyətimizin yeniləşdiyi müasir dövrdə bu xüsusilə vacibdir. Ona görə də təsadüfi deyildir ki, kütlələrin canlı yaradıcılıq imkanlarının aşkara çıxarılması, adamların ümumi dövlət problemlərinin həll edilməsinə cəlb olunması, əmək adamlarının istehsalın və bütün ictimai həyatın

əsl sahibinə çevrilməsinin təmin olunmasına dair çevik mexanizmin yaradılması cəmiyyətin yeniləşdirilməsi və əsaslı iqtisadi islahatların həyata keçirilməsinin məhək daşı hesab olunur. Belə bir şəraitdə prinsipcə çox böyük əhəmiyyətə malik olan bir vəzifə adamlarda müasir iqtisadi təfəkkürü formalaşdırmaqdan, sahibkarlığı və işgüzarlığı stimullaşdırmaqdan ibarətdir. Qarşıya qoyulan vəzifələr isə yalnız bütün səviyyələrdə işçilərin bilik və səriştəliliyini yüksəltmək, cəmiyyət üzvlərinin iqtisadi təhlil metodlarına yiyələnmələrini, idarəetmədə onların fəal iştirakını təmin etmək yolu ilə yerinə yetirilə bilər.

Beləliklə, insanların fəaliyyətlərinin başlıca sahəsi iqtisadiyyat olduğuna görə onlarda iqtisadi təfəkkürün formalaşdırılması xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Sual 2. İqtisadi qanunlar və iqtisadi kateqoriyalar.

Cəmiyyətdə iqtisadi proseslər daxili, özünəməxsus qanunlarla idarə olunur. İqtisadi qanunlar sosial-iqtisadi proseslərin inkişaf qanunlarıdır. Hegel qeyd edirdi ki, bütün qanunlar kimi, iqtisadi qanunlar da «iki hadisə arasındakı əlaqəni» ifadə edir.

İqtisadi qanunlar – insanlar, hadisə və proseslər arasında daim təkrarlanan, onların mənafeələrini ifadə edən obyektiv, zəruri səbəb-nəticə əlaqələridir. Buradan aydın olur ki, iqtisadi qanunlar hadisə və proseslər arasındakı daxili, zəruri, sabit əlaqələri ifadə edir.

Təbiət qanunları kimi, iqtisadi qanunlar da obyektiv xarakter daşıyır. Yəni onlar insanların şüurundan, istək və arzularından asılı olmayaraq

meydana çıxır və fəaliyyət göstərir. İnsanlar onları yarada, ləğv edə, dəyişdirə bilməzlər. İqtisadi qanunların obyektiv xarakterdə olmasını etiraf etmək subyektiv amillərin rolunu azaltmaq kimi başa düşülməməlidir. Başqa sözlə, insanlar iqtisadi qanunların qarşısında aciz deyildirlər, onlar həmin qanunları dərk və bundan özlərinin mənafeələrinə uyğun olaraq istifadə edə, bununla da iqtisadi inkişafı sürətləndirə bilirlər. Lakin iqtisadi qanunların obyektiv xarakterdə olmasını inkar edənlər də vardır. Onlar bu qanunların insanların iradəsindən, dərrakəsindən, psixologiyasından asılı olduğunu qeyd edirlər. Hətta bu qanunları fetişləşdirənlərə də rast gəlinir. Onlar sözdə iqtisadi qanunların obyektiv xarakterini qəbul etsələr də, obyektivliyi kortəbiilikdə, qanunların fəaliyyətinin qarşısının alınmasının mümkün olmamasında görürlər.

Təbiət qanunları kimi cəmiyyətin inkişafının iqtisadi qanunları da obyektiv xarakter daşırsalar da, **bunları bir-birindən fərqləndirən cəhətlər də vardır. Belə ki:**

1) Təbiət qanunları insanların iştirakı olmadan meydana gəlib, fəaliyyət göstərir, iqtisadi qanunlar isə insan cəmiyyəti ilə eyni vaxtda meydana gəlib fəaliyyət göstərməyə başlamışdır;

2) Təbiət qanunları uzunmüddətli, əbədidir. İqtisadi qanunlar isə tarixi inkişafın müəyyən pilləsində meydana gəlir, fəaliyyət göstərir, onları doğuran səbəblər, şərait aradan çıxdıqda, onlar da aradan çıxır, öz yerini yeni qanunlara verirlər.

Iqtisadi qanunları üç qrupa bölmək olar; 1) Spesifik iqtisadi qanunlar; 2) Ümumi və ya ən ümumi iqtisadi qanunlar; 3) Bir neçə sosial-iqtisadi quruluşda və ya iqtisadi sistemdə fəaliyyət göstərən iqtisadi qanunlar.

Spesifik iqtisadi qanunlar inkişafın bir pilləsini digərindən fərqləndirir. Bu qanunlar istehsal, bölgü, mübadilə və istehlakın konkret formalarına xas olan qanunlardır. Məsələn, kapital yığıcı qanunu, rəqabət qanunu kapitalizmə xas olan spesifik iqtisadi qanunlardır. Spesifik iqtisadi qanunlar sistemində əsas iqtisadi qanun xüsusi yer tutur. Bu qanun istehsalın məqsədini ifadə edir, yəni istehsal nəyə və kimə xidmət edir? ayrı-ayrı adamların varlanmasını, yoxsa cəmiyyətin bütün üzvlərinin rifahının yaxşılaşdırılmasını? Deməli, əsas iqtisadi qanun insanların iqtisadi mənafeləri ilə sıx əlaqədardır. İqtisadi mənafe insanlar birgə əmək prosesində, müəyyən iqtisadi münasibətlər çərçivəsində formalaşır. İnsanların əməyə ilkin sövqedicisi səbəbi olan iqtisadi mənafe iqtisadiyyatın və bütövlükdə cəmiyyətin tərəqqisinin hərəkətverici qüvvəsidir. Tarixi inkişafın gedişi inandırıcı surətdə göstərir ki, əmək bölgüsü ilə eyni vaxtda hər bir fərdin (ayrıca ailənin) iqtisadi mənafeyi ilə bütün fərdlərin ümumi mənafeəri arasındakı ziddiyyət də meydana çıxır. Həm də qeyd etmək lazımdır ki, bu ümumi mənafe ayrı-ayrı fərdlər arasında qarşılıqlı asılılıq olduğuna görə obyektiv xarakter daşıyır. Cəmiyyətin inkişafı, əmək bölgüsünün dərinləşməsi, mülkiyyət formalarının və təsərrüfatçılıq metodlarının təkmilləşdirilməsi ilə əlaqədar olaraq iqtisadi mənafeərin strukturu və həyata keçirilməsi mexanizmi də mürəkkəbləşir. Məsələn, ibtidai cəmiyyətdə əməyə sövqedicisi səbəb

acından ölmək təhlükəsi, adət və ənənələr, nüfuz, quldarlıq və feodalizmdə isə başlıca olaraq qeyri-iqtisadi məcburiyyət olmuşdur.

Kapitalizm, iqtisadi məcburiyyətin, adamların mənafeələrinə iqtisadi təsiretmənin xüsusi, olduqca çevik və səmərəli sistemini yaratmışdır. Məsələn, rəqabət mübarizəsində məğlub olmaq və müflisləşmək təhlükəsi sahibkarları istehsalı təkmilləşdirməyə, onu ən yeni və yüksək məhsuldarlıqlı avadanlıqlarla təchiz etməyə məcbur edir.

Ümumi və ya ən ümumi iqtisadi qanunlar iqtisadi inkişafın bütün mərhələlərində fəaliyyət göstərir və onlara əmək məhsuldarlığının yüksəldilməsi, təlabatın daim artması qanunlarını misal göstərmək olar. Bu qanunlar aşağıdakı xüsusiyyətlərə malikdir. Onlar: 1) Ən ümumi iqtisadi əlaqələri və münasibətləri səciyyələndirir; 2) Həmişə iqtisadi tərəqqi qanunları kimi çıxış edir. Spesifik iqtisadi qanunlar isə bu xüsusiyyətlərə malik deyildirlər. Məsələn, feodalizmin formalaşdığı və inkişaf etdiyi dövrdə feodal rentası qanunu cəmiyyətin inkişafına təkan vermiş, ictimai tərəqqi qanunu olmuşdur. Lakin kapitalizm cəmiyyəti meydana gəlib formalaşdıqdan sonra həmin qanun ictimai tərəqqini ləngitmişdir; 3) Cəmiyyətin inkişafı ilə əlaqədar olaraq ümumi iqtisadi qanunlar nəinki tarix səhnəsindən çıxır, əksinə yenə də qalmaqda davam edir, rolları daha da artır.

Bir qrup iqtisadi qanunlar da vardır ki, onları nə spesifik, nə də ümumi qanunlara aid etmək olmaz. Bunlara dəyər qanunu, pul tədavülü qanunu və s. misal göstərmək olar. Onlar cəmiyyətin inkişafının, tərəqqinin doğurduğu iqtisadi münasibətləri ifadə edirlər.

Iqtisadi qanunlar iqtisadi kateqoriyalar vasitəsilə təzahür edir. Iqtisadi kateqoriyalar-iqtisadi hadisə və proseslərin ümumi cəhətlərini ifadə edən və obyektiv xarakter daşıyan ümumi anlayışlardır. Bunlara mülkiyyət, istehsal, bölgü, mübadilə, istehlak, əmtəə, dəyər, maliyyə, kredit, əmək bölgüsü və s. misal göstərmək olar. Beləliklə, iqtisadi qanunlarla iqtisadi kateqoriyalar arasında qarşılıqlı əlaqə vardır. Iqtisadi kateqoriyalar – obyektiv iqtisadi qanunların məzmununu təşkil edən sabit səbəb – nəticə əlaqələrini aşkara çıxarmağa, hadisə və proseslərin zahiri görünüşü arxasında onların əsl məzmununu müəyyən etməyə imkan verir.

Sual 3. Iqtisadi nəzəriyyənin tədqiqat metodları.

Iqtisadi hadisələrin mahiyyətinə varmaq, onların inkişaf qanunlarını dərk etmək və fəaliyyət mexanizmini aşkara çıxarmaq yalnız elmi cəhətdən əsaslandırılmış tədqiqat metodlarından istifadə olunduqda mümkündür.

Elmi metod - gerçəkliyin öyrənilməsini, təbiət və cəmiyyət hadisələrinin dərk olunmasına yanaşılmasını, elmi təfəkkür qaydalarını və obyektiv aləmin qanunauyğunluqlarını əks etdirən üsul və vasitələrin toplusudur.

Hər bir elm kimi, iqtisadi nəzəriyyənin də özünəməxsus spesifik tədqiqat metodları vardır. Hər şeydən əvvəl, qeyd etmək lazımdır ki, iqtisadi problemləri öyrənmək məqsədilə onların haqqında faktlar toplanır. **Buna təsvir və ya empirik metod** deyilir. Bundan sonra faktlara əsasən iqtisadi prinsiplər müəyyən olunur ki, bu

da **iqtisadi təhlil** adlanır. Deməli, iqtisadi nəzəriyyə özünün predmetini öyrənmək üçün təhlil metodundan geniş istifadə edir. Təhlil zamanı obyekt tərkib hissələrinə ayrılır, onlar ayrılıqda hərtərəfli öyrənilir, tamın daxilində hər birinin yeri və rolu aydınlaşdırılır. Təhlil bir-birindən tamamilə fərqlənən iki səviyyədə-makro və mikroiqtisadi səviyyələrdə aparıla bilər. Makroiqtisadi təhlil ya iqtisadiyyat üzrə ümumilikdə, yaxud da onun ayrı-ayrı bölmələri (məsələn, dövlət bölməsi, qeyri-dövlət bölməsi və s.) üzrə ayrılıqda aparılır. Ona görə heç də təsadüfi deyildir ki, müxtəlif iqtisadi problemlər makroiqtisadi səviyyədə təhlil olunduqda istehsalın, gəlirlərin və xərclərin ümumi həcmi, məşğulluğun və qiymətlərin ümumi səviyyəsi və s. göstəricilərdən istifadə edilir.

Mikroiqtisadi təhlil isə konkret iqtisadi vahidlər (ayrı-ayrı sahələr, firmalar və s.) səviyyəsində aparılır. Bu zaman istehsal olunan hər hansı konkret məhsulun miqdarı və ya qiyməti, bir firmada çalışan işçilərin sayı, onun əldə etdiyi gəlir və ya sərf etdiyi xərcin məbləği, bir ailənin gəliri və s. göstəricilərdən istifadə olunur.

Hadisə tərkib hissələrinə ayrıldıqdan və onların mahiyyəti aydınlaşdırıldıqdan sonra idrak prosesi başqa formada, təhlilin nəticələrinin tam halında birləşdirilməsi kimi başa çatır. Tərkib hissələrinə ayrılmış və təhlil olunmuş ünsürlərin yenidən vahid tam halında birləşdirilməsi sintez adlanır. **Təhlil və sintez** arasındakı qarşılıqlı əlaqəni mürəkkəb iqtisadi proses olan əmtəə tədavülünün misalında nəzərdən keçirək. Bu prosesin təhlili gedişində əvvəlcə onu təşkil edən ünsürlərin-əmtəə, pul, qiymət, alqı-satqı əməliyyatı və s.- mahiyyəti aydınlaşdırılır. Bu ünsürlərdən hər birinin xüsusiyyətləri müəyyən

olunduqdan sonra təhlil prosesində əldə edilmiş məlumatlar ümumiləşdirilməklə tədqiq olunan hadisə haqqında ümumi təsəvvür əldə edilir.

İqtisadi hadisə və prosesləri təhlil edərkən **induksiya və deduksiya** metodlarından geniş istifadə olunur. İnduksiya dedikdə nəzəri müddəə və prinsiplərin çıxarılmasına, başqa sözlə, faktlardan nəzəriyyəyə, xüsusidən ümumiyyə doğru hərəkət nəzərdə tutulur. Bir çox hallarda isə qarşıya qoyulan vəzifələrin yerinə yetirilməsinə nəzəriyyədən başlanılır. Başqa sözlə, əvvəlcə nəzəriyyə hazırlanır, sonra bu, yoxlanılır, nəzərdə tutulan, gözlənilən nəticə alındıqda tətbiq olunur, alınmadıqda isə qəbul edilmir. Buna deduksiya və ya fərziyyə (hipotez) metodu deyilir. Beləliklə, iqtisadi hadisə və proseslər öyrəniləndə fərziyyə adlanan ilkin prinsipləri formalaşdırmaq üçün təsadüfi müşahidəyə, abstrakt mühakiməyə, məntiqə, yaxud da intuisiyaya arxalanmaq olar. Məsələn, «kabinet məntiqinə» əsasən belə bir mühakimə yürütmək olar ki, alıcılar ərzaq məhsullarını qiymətlər aşağı olduqda alsalar, bu, onlar üçün daha sərfəlidir. Bu fərziyyənin doğru olub – olmaması sonralar müvafiq faktları müntəzəm olaraq öyrənmək yolu ilə dəfələrlə yoxlanılmalıdır. Deduksiya metodunda ümumidən xüsusiyyə, nəzəriyyədən faktlara doğru gedilir.

İnduksiya və deduksiya bir-birini tamamlayan tədqiqat metodlarıdır. Belə ki, deduksiya vasitəsilə formalaşdırılan fərziyyədən empirik məlumatların toplanması və sistemləşdirilməsi üçün istifadə olunur. Faktlar isə öz növbəsində daha məzmunlu fərziyyələr formalaşdırmaq üçün ilkin şərtidir.

Iqtisadi hadisələri tərəzidə çəkmək, mikroskopla müşahidə etmək, laboratoriya şəraitində öyrənmək mymkün deyildir. Onları dərk etməyin əsas üsulu elmi abstraksiyadır. Başqa sözlə, K.Marksın dediyi kimi «Iqtisadi formalar tədqiq edilərkən nə mikroskopdan, nə də kimyəvi reaktivlərdən istifadə etmək mümkün deyildir. Bunların hər ikisinin yerini abstraksiya qüvvəsi tutmalıdır».

«Abstraksiya» termini sözün hərfi mənasında «yayındırmaq», «sərfnəzər etmək», «nəzərə almamaq» deməkdir. Məsələn, kapitalizm bütöv bir tam kimi iqtisadi münasibətlərin müxtəlif növlərinin toplusundan ibarətdir. Onun haqqında konkret bilik əldə etmək üçün bu sistemə daxil olan bütün ünsürlər arasındakı daxili qarşılıqlı əlaqələri aşkara çıxarmaq lazımdır. Lakin aydın məsələdir ki, kapitalizmi elmi cəhətdən təhlil edərkən bu mürəkkəb sistemin bütün tərkib hissələrinin hamısını birdən, eyni vaxtda nəzərdən keçirmək olmaz. Odur ki, əvvəlcə onun cəhətlərindən birini, sonra digərini, daha sonra üçüncüsünü və s. təhlil etmək lazımdır. Yalnız bu yolla kapitalizm haqqında konkret və tam təsəvvür əldə etmək olar. Deməli, münasibətlərin hər hansı bir cəhəti təhlil olunarkən bilərəkdən onun digər cəhətləri nəzərə alınmır. Bu isə gerçəkliyi daha dərinədən başa düşməyə, öyrənilən hadisələrin nəticələrindən ən mühümlərini, başlıcalarını seçib ayırmağa, ikinci dərəcəli, yaxud da tədqiqatı mürəkkəbləşdirən, çətinləşdirən, lakin onun mahiyyətinə xələl gətirməyən məsələlərdən sərfnəzər etməyə, onları nəzərə almamağa imkan verir. Bununla əlaqədar olaraq, iqtisadi hadisə və proseslər öyrənilərkən «başqa şərtlər sabit qalmaqla» metodundan da istifadə olunur. Başqa

sözlə, nəzərdən keçirilən problemlə bağlı olan digər məsələlərin dəyişməz qaldığı fərz edilir.

Hər bir iqtisadi hadisə qarşılıqlı əlaqə və asılılıqda olan kəmiyyət və keyfiyyət tərəflərinə malikdir. Hadisənin keyfiyyət tərəfi onun mahiyyətini ifadə edir. Kəmiyyət isə hadisənin miqdar ölçüsüdür. Bunların dialektik vəhdətində keyfiyyət müəyyənedicidir. Kəmiyyət dəyişmələri isə öz növbəsində labüd olaraq yeni iqtisadi keyfiyyətə doğru aparır. Məsələn, kapitalist iqtisadiyyatının keyfiyyət müəyyənliliyi olan mülkiyyət münasibətləri onun feodalizmə nisbətən daha sürətli inkişafını təmin etmişdir.

Iqtisadi münasibətlərin kəmiyyət tərəfinin təhlili onların siyasi-iqtisadi məzmununu daha dərindən aşkara çıxarmağa, iqtisadi hadisə və proseslər arasındakı səbəb-nəticə əlaqələrinin xarakteri haqqında daha konkret təsvirə malik olmağa imkan verir. Məsələn, iqtisadçı üçün təkcə mənfəətin mahiyyətini aşkara çıxarmaq yox, həm də onun normasını müəyyən etmək maraqlı və vacibdir. Odur ki, iqtisadi nəzəriyyədə hadisələrin kəmiyyət tərəfini təhlil edərkən riyazi və statistik üsullardan, modelləşdirmədən geniş istifadə edilir.

Iqtisadi nəzəriyyə kursunda geniş tətbiq olunan metodlardan biri də məlumatların, sosial-iqtisadi proseslər arasındakı qarşılıqlı əlaqə və asılılıqların və onların inkişaf qanunauyğunluqlarının qrafiklərdə təsvir olunmasıdır. Qrafiklər materialları daha yaxşı mənimsəməyə, aydın başa düşməyə, dərindən təhlil etməyə, rəqəmlərin köməyi ilə ifadə olunan qanunauyğunluqları sezməyə imkan verir, onların əyanliliyini, aydın və yadda qalan olmasını təmin edir.

Mövzu 2. İqtisadiyyatda mülkiyyət münasibətləri və sahibkarlıq fəaliyyəti.

Plan

1. Mülkiyyət münasibətlərinin iqtisadi münasibətlər sistemində yeri. Mülkiyyətin obyektı və subyektı.
2. Sahiblik sərəncamvermə, istifadətmə və mənimsəmə iqtisadi kateqoriyalardır.
3. Sahibkarlıq fəaliyyətinin məqsədi və formaları.

Sual 1. Mülkiyyət münasibətlərinin iqtisadi münasibətlər sistemində yeri. Mülkiyyətin obyektı və subyektı.

Mülkiyyət münasibətləri insanlar arasında meydana çıxan bütün münasibətlərin əsasını təşkil edir. Onun meydana gəlib formalaşmasını cəmiyyətdən kənarı axtarmaq düzgün olmazdı. Başqa sözlə, cəmiyyətlə heç bir əlaqəsi olmayan, ondan təcrid olunmuş halda meşədə, yaxud da insan yaşamayan hər hansı bir adada tək-tənha ömür sürən şəxsi mülkiyyətçi hesab etmək düzgün deyildir.

Digər tərəfdən, mülkiyyət münasibətləri şeylərlə, birinci növbədə investisiya əmtələri, yəni mülkiyyətin ob-yektı ilə əlaqədardır. Mülkiyyətin obyektı insanların nəyə, hansı nemətlərə, hər şeydən əvvəl investisiya əmtəələrinə sahib olmalarını göstərir. Məsələn, mülkiyyətin obyektinə torpaq, yeraltı sərvətlər, meşələr, sular, dəmir yolları, banklar, firmalar (müəssisələr), sığorta şirkətləri və s. daxildir. Deməli, mülkiyyət

münasibətlərini obyektiv təsvir etmək olmaz. Bununla birlikdə, mülkiyyət münasibətlərini mülkiyyətin obyektinə ilə eyniləşdirmək də düzgün deyildir. Çünki şeylər özlüyündə mülkiyyət deyildirlər, yalnız mülkiyyət münasibətlərinin daşıyıcısıdır. Bu deyilənlərdən aydın olur ki, **mülkiyyət investisiya əmtələri və istehlak şeylərinin mənimsənilməsi səciyələndirən, istehsal, bölgü, mübadilə və istehlak prosesində insanlar arasında meydana çıxan və tarixən dəyişən münasibətlər sistemidir.**

İqtisadi amillər istehsal prosesinin həyata keçirilməsinin əsası olduğuna görə tarixi inkişafın bütün mərhələlərində iqtisadi münasibətlər sistemində investisiya əmtələri üzərində mülkiyyət münasibətləri başlıca yer tutur. Əmək prosesini həyata keçirən işçi qüvvəsinin investisiya əmtələri ilə birləşməsinin, müxtəlif sosial qruplar arasında meydana çıxan qarşılıqlı münasibətlərin xarakteri mülkiyyət münasibətlərindən asılıdır. Investisiya əmtələri üzərində mülkiyyət münasibətləri iqtisadi münasibətlərin xüsusi hissəsi olmaqla, həm də bütün digər iqtisadi münasibətlərin mahiyyətini, xarakterini və inkişafını müəyyən edir. Buradan aydın olur ki, mülkiyyət münasibətlərini bütün iqtisadi münasibətlərdən fərqləndirmək lazımdır.

Eyni bir mülkiyyət obyektinə müxtəlif vaxtlarda müxtəlif mülkiyyət münasibətlərinin daşıyıcısı ola bilər. Məsələn, feodalizmin çərçivələri daxilində meydana gələn formalaşmış sənətkarlıq emalatxanaları burjuva inqilabının qələbə-sindən sonra kapitalist mülkiyyətinin, kapitalizmin daxilində meydana gələn formalaşmış fabriklər və zavodlar

isə 1917-ci ildə Oktyabr inqilabının qələbəsindən sonra Sosialist mülkiyyətinin obyektinə çevrilmişlər.

Tarixən meydana gələn hər bir mülkiyyət formasının obyektini ilə yanaşı, subyektini də vardır. Mülkiyyətin subyektini dedikdə hər şeydən əvvəl, investisiya əmtəələrinə kimlərin (siniflərin, sosial qrupların, ayrı-ayrı şəxslərin və i.a.) sahib olmaları nəzərdə tutulur. Mülkiyyət hüququnun subyektləri dövlət, yerli dövlət hakimiyyəti orqanları, müəssisələr (kooperativlər, səhmdar cəmiyyətləri, təsərrüfat ortaqlıqları və assosiasiyaları, icarə müəssisələri və i.a.) ictimai birliklər və dini təşkilatlar, vətəndaşlardır.

Məlum olduğu kimi, istehsaldan sonrakı mərhələlərdə hazırlanmış müxtəlif təyinatlı nemətlər bölünür, mübadilə edilir və istehlaka daxil olur. Bununla əlaqədar olaraq investisiya əmtəələri üzərində mülkiyyət münasibətləri istehsal olunan məhsullar üzərindəki mülkiyyət münasibətləri ilə tamamlanır.

Beləliklə, mülkiyyət münasibətləri insanların müxtəlif təyinatlı nemətlərə, birinci növbədə investisiya əmtəələrinə sahib olmaları ilə əlaqədar olaraq onların arasında meydana çıxan münasibətləri ifadə etməklə, iqtisadi münasibətlər sistemində başlıca yer tutur.

Mülkiyyətin tarixi tipləri və formaları.

Tarixdə mülkiyyətin əsas etibarilə iki tipi – ümumi və xüsusi-məlumdur. Kapitalizmə qədər minilliklər ərzində kənd təsərrüfatı hakim sahə, onun maddi şərti-torpaq isə başlıca iqtisadi ehtiyat olmuşdur. Bununla əlaqədar olaraq, o, dövrdə torpaq üzərində ümumi mül-

kiyyət münasibətləri cəmiyyətin həyatında əsas rol oynamışdır.

Lakin mülkiyyətin formaları əbədi deyildir, tarixən dəyişir və bu, məhsuldar qüvvələrin inkişaf səviyyəsindən asılıdır. Məhsuldar qüvvələrin inkişafı, əmək bölgüsünün dərinləşməsi və əmlak bərabərsizliyinin artması prosesində onların nəticəsi kimi xüsusi mülkiyyət meydana gəlib formalaşmış və inkişaf etmişdir.

Xüsusi mülkiyyətin ilk forması quldarlıq mülkiyyətidir. Bunun əsasını qul əməyinin nəticələrinin mənimsənilməsi təşkil edir. Orta əsrlərdə isə hakim mülkiyyət forması feodal mülkiyyəti olmuşdur. Bu mülkiyyətin əsasını şəxsi azadlıqdan məhrum olan asılı təhkimli kəndlilərin istismarı təşkil etmişdir.

İstehsalçıların torpağa bağlılığı ilə əlaqədar olmayan mülkiyyət münasibətləri də feodalizmin çərçivələri daxilində əmələ gəlmişdir. Kəndlilərin xırda xüsusi mülkiyyəti ilə yanaşı, torpaq mülkiyyətindən ayrılmış və feodal asılılığından azad olan, satış üçün məhsul hazırlayan şəhər sənətkarlarının mülkiyyəti də olmuşdur. Sənətkarların xüsusi mülkiyyəti əmtəə istehsalı və mübadiləsi ilə əlaqədardır və buna görə də onun subyektləri əmtəə istehsalçılarıdır.

Əmtəə istehsalının inkişafı və bununla əlaqədar olaraq ilkin kapital yığımı nəticəsində meydana gəlmiş kapitalist mülkiyyəti özünün iqtisadi məzmununa görə mülkiyyətin əvvəlki formalarından əsaslı surətdə fərqlənir.

müasir dövrdə inkişaf etmiş kapitalist ölkələrində mülkiyyətin geniş yayılmış formaları aşağıdakılardır:

1) Ayrı-ayrı kapitalist-sahibkarlara məxsus olan investisiya əmtələri üzərində fərdi mülkiyyət;

2) Bir qrup kapitalist-sahibkara məxsus olan investisiya əmtələri üzərində qrup (korporativ) mülkiyyəti. Bunlara səhmdar cəmiyyətləri və korporasiyaların mülkiyyəti daxildir.

3) İqtisadiyyatın bu və ya digər sahəsində istehsal ehtiyatlarının həlledici hissəsini öz əlində cəmləşdirən iri kapitalist-sahibkar birliklərinin inhisar mülkiyyəti;

4) Dövlət mülkiyyəti.

Hazırda elmi-texniki inqilab şəraitində dövlət mülkiyyətinin iqtisadi əhəmiyyəti artsa da o, aparıcı mövqeyə malik deyildir. Bunu inkişaf etmiş kapitalist ölkələri üzrə statistik məlumatlardan da aydın görmək olar. Belə ki, keçən əsrin 90-cı illərinin ortalarında ABŞ-da milli gəlirdə dövlət bölməsinin xüsusi çəkisi təqribən 2-3 % olmuşdur. Qərbi Avropa ölkələrində isə vəziyyət tamamilə başqa cürdür, daha doğrusu dövlət bölməsinin xüsusi çəkisi bir qədər yüksəkdir. Məsələn, Avstriyada bütün istehsal güclərinin 37%-i, AFR-də milli sərvətin 21%-i, ümumi məhsulun Fransada 20%-i, İsveçdə 14%-i, İtaliyada 12%-i dövlət bölməsinin payına düşür. Buradan aydın olur ki, adları çəkilən ölkələrin heç birində dövlət bölməsi üstünlüyə malik deyildir.

Ölkəmiz müstəqilliyini bərpa etdikdən dərhal sonra gördüyü ən mühüm tədbirlərdən biri də mülkiyyət münasibətlərinin yenidən qurulmasına yönəldilmişdir. **Belə ki, “Mülkiyyət haqqında” Azərbaycan Respublikasının 9 noyabr 1991-ci il tarixli qanununda** ölkəmizdə mülkiyyətin aşağıdakı formaları nəzərdə tu-

tulmuşdur: 1) Dövlət mülkiyyəti; 2) Kollektiv mülkiyyət; 3) Xüsusi mülkiyyət.

Ölkəmizdə dövlət mülkiyyəti bütün xalqa məxsusdur. Bu mülkiyyətin obyektinə respublikanın ərazisi hüduqlarında olan torpaq, yerin tək, daxili sular və ərazi suları, bitki və heyvanlar aləmi və s. daxildir. Qanunda nəzərdə tutulduğu kimi dövlət mülkiyyətinin bir hissəsi bələdiyyə mülkiyyətinə verilə bilər.

Bələdiyyə mülkiyyətinə yerli özünüidarə orqanlarının əmlakı, mənzil fondu, mühəndis infrastrukturunu obyektləri (su kəməri, kanalizasiya təsərrüfatı, qaz, istilik və enerji təchizatı), təhsil, mədəniyyət, səhiyyə müəssisələri və başqa əmlak daxil ola bilər.

Mülkiyyətin kollektiv formalarının əsas cəhəti ondan ibarətdir ki, onlar investisiya əmtələri və onların nəticələrinin mənimsənilməsinin kollektiv xarakterini ifadə edirlər. Qanuna görə kollektiv mülkiyyətin aşağıdakı formaları ola bilər: 1) Müəssisələrin mülkiyyəti; 2) Sahibkar birliklərinin mülkiyyəti; 3) İctimai birliklərin mülkiyyəti; 4) Xeyriyyə fondlarının və başqa fondların mülkiyyəti; 5) Dini təşkilatların mülkiyyəti.

Müəssisələrin mülkiyyətinə əmlak mülkiyyətləri kimi yaradılan və hüquqi şəxs sayılan təsərrüfat cəmiyyətləri və ortaqlıqları, kooperativlər, kollektiv müəssisələr; sahibkar birliklərinin mülkiyyətinə isə hüquqi şəxs sayılan kooperativlərin və başqa hüquqi şəxslərin sahibkar birliyi (konsernlər, assosiasiyalar və i.a.) daxildir.

Kollektiv mülkiyyət formalarından biri də ictimai birliklərin mülkiyyətidir. Hüquqi şəxslər hesab olunan ictimai birliklərin mülkiyyətində binalar, tikililər, mənzil

fond, avadanlıq, inventar, pul vəsaiti, səhmlər, digər qiymətli kağızlar ola bilər.

Son illərdə xalqımızın ən yaxşı adət-ənənələrindən biri olan xeyriyyəçilik işinə xüsusi diqqət yetirilir və bunu həyata keçirən fondlar yaradılır. Bu da kollektiv mülkiyyətin formalarından biridir. Bu mülkiyyətə xeyriyyə fondları və başqa ictimai fondların təsərrüfat fəaliyyətindən əldə etdikləri gəlirlər də daxil olmaqla öz vəsaitləri ilə aldıkları və ya yaratdıqları əmlak daxildir.

Dini təşkilatların mülkiyyətinə işə binalar, ayın pred-metləri, istehsal, sosial və xeyriyyə təyinatlı obyektlər, pul vəsaiti, onların fəaliyyəti üçün zəruri sayılan başqa əmlak daxil ola bilər. Vətəndaşların, təşkilatların bağışladıkları, yaxud da dövlətin sahibliyə, istifadəyə və sərəncama verdiyi əmlak da onların mülkiyyətidir.

Mülkiyyət münasibətlərindən bəhs olunduqda xüsusi mülkiyyəti yaddan çıxarmaq olmaz. Çünki ölkəmizdə, mülkiyyətin qanunla müəyyən edilmiş formalarından biri də xüsusi mülkiyyətdir. Xüsusi mülkiyyət dedikdə, bəzi hallarda dövlətə məxsus olmayan istənilən mülkiyyət forması nəzərdə tutulur. .

Vətəndaşların mülkiyyətində aşağıdakılar ola bilər: torpaq sahələri, yaşayış evləri, mənzillər, bağlar, bağ evləri, qarajlar, ev təsərrüfatı ləvazimatı və şəxsi istehsal predmetləri; pul vəsaiti; səhmlər, istiqraz vəərəqləri və başqa qiymətli kağızlar; kütləvi informasiya vasitələri, nəqliyyat vasitələri, avadanlıq, sahibkarlıq fəaliyyəti sahələrində binalar, tikililər və başqa investisiya əmtələri. Vətəndaşlar bunları idarə etmək və sərəncam vermək hüququna malikdirlər.

«Mülkiyyət haqqında» Azərbaycan Respublikasının 9 noyabr 1991-ci il tarixli qanununda nəzərdə tutulmuş mülkiyyət formalarının qısa səciyyəsi belədir. Lakin 1995-ci il noyabr ayının 12-də ümumxalq səsverməsi yolu ilə qəbul edilmiş Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında ölkəmizdə aşağıdakı mülkiyyət növlərinin yaradılması nəzərdə tutulmuşdur: 1) Dövlət mülkiyyəti; 2) Bələdiyyə mülkiyyəti; 3) Xüsusi mülkiyyət. Göründüyü kimi, ölkəmizin əsas qanununda bələdiyyə mülkiyyəti kallektiv mülkiyyətin tərkibində deyil, mülkiyyətin xüsusi növü kimi göstərilmiş, kollektiv mülkiyyətin isə adı çəkilmir.

Bütün mülkiyyət formalarının həm müsbət, həm də mənfi cəhətləri vardır. Odur ki, onlardan birinin mütləqləşdirilməsi inhisarın meydana gəlməsinə doğru aparır, istehsalın səmərəliliyinin azalmasına səbəb olur. Ona görə də dövlət, mülkiyyətin müxtəlif formalarının inkişafı üçün bərabər şərait yaradır və onların müdafiəsini təmin edir. Mülkiyyət hüququnun həyata keçirilməsində mülkiyyətin formasından asılı olaraq məhdudiyətlərə və ya üstünlüklərə yol verilmir.

Mülkiyyət formalarının müxtəlifliyi qarşılıqlı rəqabəti zəruri edir ki, bu da onların daha da təkmilləşdirilməsi üçün stimül yaradır. Deməli, mülkiyyətlərin plüralizm şəraitində, onların hər hansı birinin həyatda öz üstünlüklərini göstərməklə qərarlaşması daha məqsədəuyğundur. Bu, o deməkdir ki, mülkiyyətin yeganə olan bir tipini onun yeganə olan digər bir tipi ilə əvəz etmək olmaz. Bu sahədə də plüralizm sözdə yox, işdə olmalıdır.

Sual 2.Sahiblik,sərəncamvermə, istifadətmə və

mənimsəmə – iqtisadi kateqoriyalardır.

Məlum olduğu kimi, mülkiyyət iqtisadi münasibət kimi çoxcəhətli anlayışdır. O, həyatın sosial-iqtisadi şəraitini müəyyən və ifadə edir, müxtəlif təyinatlı nemətlərin isteh-salı və mənimsənilməsi formasıdır. İqtisadi münasibətlərə nemətlərin mənimsənilməsi nöqtəyi-nəzərindən yanaşdıqda mülkiyyətlə yanaşı, sahiblik və istifadətmə anlayışları da mənimsəmə formalarıdır. Sərəncamvermə isə mülkiyyət, sahiblik və istifadətmə münasibətlərinin reallaşdırılmasının konkret formasıdır.

İstifadətmə, sahiblik və sərəncamvermənin məzmununu aydınlaşdırmaq üçün hər şeydən əvvəl, qarşılıqlı əlaqədə olan kateqoriyalar sistemində “mənimsəmə” anlayışının yerini, onun istehsalla münasibətini müəyyən etmək lazımdır.

Mənimsəmə insanların şeylərə özlərininki, onların sahibi kimi baxmaları, münasibət bəsləmələri deməkdir. Lakin bu, insanların şeylərə olan subyektiv münasibətləri deyildir, o, insanlar arasında şeylərlə əlaqədar meydana çıxan münasibətləri ifadə edir. Mənimsəmə olduqca geniş anlayışdır. İqtisad elmini maraqlandıran əsas cəhət mənimsəmənin iqtisadi ünsürləridir. Bir sıra hüquqi aktlar əsasında – varislik, bağışlamaq və i. a. mənimsəmə iqtisadi nəzəriyyənin tədqiqat obyektidir. İqtisadi münasibət olan mənimsəmə bir tərəfdən nemətlərin

istehsalı, digər tərəfdən isə müəyyən mülkiyyət formalarının mövcudluğu ilə əlaqədardır.

Məhz bu mənada istehsal və mənimsəmə bir-birinin eynidir. Lakin istehsal və mənimsəmə həm də eyni şey deyildirlər. Istehsalın müəyyən sosial-iqtisadi tərəfi–bilavasitə istehsal prosesində investisiya əmtəələrinin mənimsənilməsi öyrənildikdə o, mənimsəmə ilə uyğun gəlir. Digər tərəfdən, mənimsəmənin yalnız istehsaldan ibarət olduğunu təsəvvür etmək də yanlış fikirdir. Ola bilər ki, ayrı-ayrı şəxslər istehsal etsin, lakin mənimsəməsin, yaxud da əksinə, istehsal etməsin, lakin mənimsəsin.

Başqa iqtisadi hadisələr kimi, mənimsəmənin də əbədi, daimi olduğunu demək düzgün deyildir. O, iqtisadi tərəqqinin müxtəlif mərhələlərində inkişaf edir, yeni məzmunla tamamlanır, zənginləşir.

Mülkiyyət, həm də mənimsəmə deməkdir. Lakin bunların tamamilə eyni anlayışlar olduğunu demək düzgün olmazdı. Çünki onların hər ikisi iqtisadi münasibətlər sistemində müstəqilliklərini saxlayırlar. Eyni zamanda mülkiyyət, sahiblik və istifadətmə mənimsəmənin müxtəlif formalarıdır. Bununla birlikdə sahiblik özündə istifadətməni, mülkiyyət isə onların hər ikisini birləşdirə bilər. Bu proseslərin əlahiddələşməsi də mümkündür. Çünki təcrübədə mülkiyyətçi, sahiblik və istifadətmə vəzifələrini digər şəxslərə verir.

Sərəncamvermə müxtəlif dərəcədə mənimsəmənin bütün formalarına aiddir. Lakin mülkiyyətçi, habelə sahiblik və istifadətmə səlahiyyətlərinə malik olan şəxslər bir-birindən əlahiddələşdikdə mülkiyyətçi onların hər ikisinə, yəni sahiblik hüququ əldə etmiş şəxs və istifadə edənin nisbətən daha böyük iqtisadi imkana malik olur.

Sahiblik, istifadətmə, sərəncamvermə, hətta mülkiyyət münasibətlə-rinin özü də iqtisadi münasibətlərin müxtəlif cəhətlərini əks etdiriyinə görə onların hər biri tamın müstəqil tərkib hissələridir.

Beləliklə, sahiblik, sərəncamvermə, istifadətmə və mənimsəmənin hər biri müəyyən iqtisadi məzmunla malik olan iqtisadi kateqoriyalardır və insanlar arasında meydana çıxan münasibətləri ifadə edirlər.

Sual 3. Sahibkarlıq fəaliyyətinin məqsədi və formaları.

Bazar münasibətlərinin yüksək səviyyədə inkişaf etmiş olduğu ölkələrin təcrübəsi sahibkarlıq fəaliyyəti qarşısında müxtəlif məqsədlərin qoyulduğunu göstərir. İqtisadiyyatın mövcud vəziyyətindən, inkişaf səviyyəsi və miqyasından asılı olmayaraq sahibkarlıq fəaliyyəti qarşısında duran əsas iqtisadi vəzifə, strateji məqsəd mənfəət əldə etməkdən ibarətdir. Mənfəətin aşağı səviyyəsi sahibkara bazarda özünün mövqeyini qoruyub saxlamağa, öz fəaliyyətinin mövcud səviyyəsini bərpa etməyə, təkrar istehsal prosesini həyata keçirməyə imkan verir. Mənfəətin yüksək səviyyəsi isə sahibkara özünün fəaliyyət dairəsini daha da genişləndirməyə, risk etməyə, mürəkkəb bazar konyukturası şəraitində rəqiblərlə müvəffəqiyyətlə rəqabət aparmağa, biznes aləmində daha da möhkəmlənməyə və öz mövqelərini qoruyub saxlamağa, məhsulun istehsalı və satışı sahəsində malik olduğu bazar payını artırmağa və nəticə etibarilə əvvəlki dövrlərə nisbətən daha çox mənfəət əldə etməyə şərait yaradır. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, bunlar, konkret şəraitdən asılı olaraq dəyişə bilər. Başqa sözlə, mənfəətin

kəmiyyətinin çox və ya az, səviyyəsinin isə aşağı və ya yuxarı olması ilə əlaqədar qarşıya qoyulan vəzifələrdə müxtəliflik halları da mümkündür. Bunları bir qədər ətraflı nəzərdən keçirək. Məlum olduğu kimi, sahibkarın öz qarşısına qoyduğu başlıca vəzifələrdən biri istehsal olunan məhsulun, yaxud da göstərilən xidmətin, onların satışının həcmi artırmaqdan ibarətdir. Lakin mənfəət əldə etmək və tez bir zamanda şəxsi sərvəti artırmaq uğrunda mübarizə aparmaq heç də bütün hallarda sahibkarlıq fəaliyyətinin yeganə məqsədi deyildir. Sahibkar qərar qəbul edərkən konkret şəraiti nəzərə almalıdır.

Sahibkarlıq iqtisadi fəaliyyətin əsas sahələrindən biri olmaqla, demək olar ki, iqtisadiyyatın bütün sahələrində geniş yayılmışdır. Sahibkarlıq mənfəət əldə edilməsinə yönəldilən təşəbbüskarlıq fəaliyyətinin formalarından biri olduğuna görə təkrar istehsalın fazaları (istehsal, bölgü, mübadilə və istehlak) ilə əlaqədardır və aşağıdakı yollarla reallaşdırıla bilər:

1) Bilavasitə istehsal funksiyalarının həyata keçirilməsi əmtələrin, xidmətlərin, informasiyaların, biliklərin «istehsalı»;

2) Vasitəçilik funksiyalarının həyata keçirilməsi əmtə və xidmətlərin istehsalçılardan istehlakçılara çatdırılmasına xidmət göstərilməsi;

3) Maliyyə sahəsində tədavülə, dəyərlərin mübadiləsinə yönəldilmiş funksiyaların yerinə yetirilməsi.

Sahibkarlıq fəaliyyətinin bu formalarının hər biri müstəqil olmaqla yanaşı, həm də bir-birini tamamlayır.

Təsərrüfatçılıq edən subyektlərin iqtisadi mənafevləri və aparılan iqtisadi islahatlara olan münasibətləri də bir-birindən fərqlənir. Lakin buna baxmayaraq sahibkarların ümumi maraqları da vardır. Bu, ondan ibarətdir ki, sahibkarlar iqtisadi mühitin əlverişli olmasını, sahibkarlıq haqqında müsbət ictimai şüurun formalaşmasını, bütün səviyyələrdə hakimiyyətlə tərəfdaşlığın sahmana salınma-sını istəyirlər.

Ölkəmizin qanunvericiliyində sahibkarlıq fəaliyyətinin bütün növləri, o cümlədən məhsul istehsalı, satışı və xidmətlər göstərilməsi formalarında yaradılmasına icazə verilir. Burada sahibkarlıq, təsərrüfat ortaqlıqları, məhdud məsuliyyətli cəmiyyətlər, istehsal kooperativləri, səhmdar cəmiyyətləri, kiçik müəssisələr, kəndli (fermer) təsərrüfatları və s. nəzərdə tutulur. Sahibkarlığın formaları istehsalın xarakteri və miqyasına bilavasitə təsir göstərir.

Sənayecə inkişaf etmiş ölkələrin təcrübəsi göstərir ki, sahibkarlıq kiçik, orta və iri sahibkarlığa bölünür.

Kiçik və orta sahibkarlığın müəyyən edilməsi ilə bağlı kəmiyyət, keyfiyyət və qarışıq (iqtisadi) yanaşmalar bir-birindən fərqlənir.

Kiçik müəssisələri müəyyən etmək üçün əsas etibarilə kəmiyyət göstəriciləri kimi işçilərin sayı, satışın həcmi, aktivlərin balans dəyəri meyarlarından istifadə olunur. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, kiçik sahibkarlığın müəyyən olunmasında bunlar, habelə dövriyyə kapitalının kəmiyyəti, satış bazarlarında sahib olduğu pay kifayət qədər sanballı göstəricilər hesab oluna bilməz. Çünki

bunlara əsasən haqqında söhbət gedən hadisəyə tam xarakteristika vermək mümkün deyildir.

Müəssisələrin həcmi müəyyən edərkən adətən aşağıdakı üç əsas əlamətdən istifadə olunur; 1) işçilərin sayı; 2) istehsal olunan məhsulun dəyəri; 3) əsas kapitalın (əsas istehsal fondlarının) dəyəri.

İqtisadi cəhətdən inkişaf etmiş ölkələrdə kiçik sahibkarlıq çoxsaylı xırda mülkiyyətçilər təbəqəsindən ibarətdir. Bunlar xeyli dərəcədə ölkənin sosial-iqtisadi və siyasi inkişaf səviyyəsini müəyyən edir. Ölkənin daxili bazarının demək olar ki, bütün sahələrini əhatə edən və ona yüksək dərəcədə uyğunlaşan kiçik sahibkarlıq iqtisadiyyatın sabit inkişafını təmin edir, siyasi mühitin sabitliyinə təsir göstərir. Kiçik sahibkarlıq işgüzar həyatın ən çevik formasıdır. Ona görə də kiçik sahibkarlıq kütləviliyinə və quruluşunun dinamik olmasına görə fərqlənir. Hazırda müəssisələrin böyük əksəriyyəti (90%-dən çoxu) onun payına düşür. Bu fakt belə bir fikir söyləməyə əsas verir ki, kiçik sahibkarlıq olmadan bazarın yaradıcı potensialından səmərəli istifadə edilməsi mümkün deyildir. Buradan aydın olur ki, inzibati amirlik iqtisadiyyatından sosial yönümlü bazar iqtisadiyyatına keçid şəraitində kiçik sahibkarlığın formalaşması və inkişaf etdirilməsi iqtisadi siyasətin ən mühüm strateji vəzifələrindən biridir.

Orta və iri biznes üçün lazım olan ideyaların əsas his-səsi məhz iqtisadiyyatın bu bölməsində yaradılır və deməli, iri istehsal kiçik sahibkarlığın imkanları ilə tamamlanır. Əmtəə və xidmətlərin həm istehsalçıları, həm də istehlakçıları olan kiçik müəssisələr bazarın dəyişən

konyukturasına çox həssas və vaxtında reaksiya vermək imkanına malikdir.

Sənaye, ticarət və maliyyə korporasiyalarının təmsalında iri sahibkarlıq bazar iqtisadiyyatının icbari strukturlarındandır. Beləliklə, ölkədə yüksək səmərəli bazar iqtisadiyyatının formalaşmasında xüsusi sahibkarlığın inkişaf etdirilməsi və müdafiə olunması sisteminin yaradılmasının çox böyük əhəmiyyəti vardır.

Sahibkarlığın əsas funksiyaları.

Sahibkarın fəaliyyəti hər şeydən əvvəl müəssisənin işinin səmərəli təşkilinə yönəldilir. Burada onun hamıya məlum olan daxili funksiyaları diqqəti daha çox cəlb edir. Tanınmış iqtisadçı R.Barr sahibkarın daxili funksiyalarını aşağıdakı kimi təsnifləşdirmişdir.

Sahibkar:

1) İstehsalı təşkil edir. Onun bu funksiyasına iqtisadi şəraitin qiymətləndirilməsi, fəaliyyət planının işlənilib hazırlanması, inzibati idarəetmənin təşkili, planların yerinə yetirilməsi üzərində nəzarətin həyata keçirilməsi və s. daxildir.

2) Riski öz üzərinə götürür. Sahibkar risk edən şəxsdir.

3) Hakimiyyət funksiyalarını yerinə yetirir. Sahibkar istehsal vahidinin rəhbəridir. Deməli, o, özünə məxsus olan istehsal vahidində çalışan işçilərə rəhbərlik edir.

Sahibkarın rəqabət mübarizəsi prosesində başqa sahibkarlarla bəhsləşməsi onun müəssisədənkənar funksiyasına aiddir. Bu funksiyalar vaxtilə Y.Şumpeterin

«İqtisadi təkamül nəzəriyyələri» əsərində aşağıdakı kimi müəyyənləşdirilmişdir. Sahibkar:

1) istehlakçıya hələ məlum olmayan yeni iqtisadi nemətləri, yaxud da yeni keyfiyyətlərlə köhnə iqtisadi nemətləri istehsal edir;

2) hər hansı bir sahədə əvvəllərdə tətbiq olunmamış yeni istehsal metodlarından istifadə edir;

3) Yeni satış bazarlarını mənimsəyir, yaxud da əvvəlki bazarlardan daha geniş istifadə edir;

4) Yeni xammal mənbələri və növlərini mənimsəyir;

5) İstehsal və satışın təşkilinin yeni formalarından istifadə edir.

Sahibkarın nəzərdən keçirilən bütün bu funksiyaları onun hamıya məlum olan funksiyalarına aiddir.

Bunlarla yanaşı, sahibkar öz xarakterinə görə içtimai hesab olunan aşağıdakı funksiyaları da yerinə yetirir:

1) İstehsal amillərinin ən əlverişli şərtlərlə əlaqələndirilməsi və bununla da iqtisadi ehtiyatlardan-maddi, əmək, maliyyə, intellektual və s.-dən daha səmərəli istifadə edilməsi funksiyası.

2) İctimai məhsulun yaradılması və milli gəlirin bölgüsünə sahibkarlığın təsiri funksiyası.

3) Əmtəə və xidmətlərə olan tədiyə qabiliyyətli tələbinin səmərəli və tam ödənilməsi funksiyası.

4) Sahibkarlığın innovasiya funksiyası.

Kiçik, orta və iri sahibkarlığın funksiyaları bəzi spesifik cəhətlərinə baxmayaraq həm də yerinə yetirdikləri ümumi cəhətlərə görə bir-birinə uyğun gəlir. Bu, hər

şeydən əvvəl onlardan hər birinin öz funksiyalarını daha səmərəli şəkildə həyata keçirməsinə aiddir. Lakin buna baxmayaraq, onlardan hər birinin bu və ya digər sahədə üstünlükləri vardır. Məsələn, iri sahibkarlığın üstünlükləri özünü aşağıdakılarda göstərir. İri sahibkarlıq:

- kütləvi istehsalda və deməli, məhsul vahidinə görə öz xərclərini aşağı salmaqda böyük imkanlara malikdir;

- əsas istehsalatın tullantılarından istifadə etməklə, əlavə məhsul istehsal edib, reallaşdırmaq imkanına malikdir;

- xammal və əmtəə ehtiyatları yaradılması sahəsində daha böyük imkanlara malikdir;

- çox böyük imkanlara malik olduqlarına görə bazarda dərin marketing tədqiqatlarının aparılmasında, qiymət siyasətində, güzəştli tariflərlə xammal və materialların satın alınmasında, qısa və uzunmüddətli kredit götürülməsində, qiymətlərin sabitliyində, nəhayət özünümaliyyəşdirmə, istehsalın üfiqi təmərküzləşməsi halları baş verdikdə, xammal və materiallarla özünütəminatmədə müəyyən üstünlüklərə malikdir:

Nəhayət, kiçik sahibkarlığın təsərrüfatla bağlı hakimiyəti demək olar ki, olduqca məhduddur və yalnız özünün xüsusi işlərində bundan istifadə edilir.

Kiçik sahibkarlığın ictimai funksiyalarından biri də özünü onda göstərir ki, onlar geniş təkrar istehsalın və bazar iqtisadiyyatının çevikliyi təmin edir. O, dərin ixtisaslaşma və istehsalın çoxtərəfli kooperasiyalaşdırılmasını təmin etməklə, bazarı daha çox tələbat olan əmtəə və xidmətlərlə tez bir zamanda doldurmağa imkan verir.

Azad rəqabət bazarlarını məhz kiçik müəssisələr formalaşdırır.

Kiçik sahibkarlığın ictimai funksiyalarından biri də cəmiyyətdə siyasi və sosial sabitliyin qorunub saxlanması və möhkəmləndirilməsindən ibarətdir. Buna kiçik biznes tərəfindən yeni iş yerlərinin yaradılması, habelə mülkiyyətçilər təbəqəsinin genişləndirilməsi yolu ilə nail olunur. Nəhayət, kiçik sahibkarlıq yerli büdcələrin gəlirlərinin formalaşmasında iştirak edirlər. Bu, bələdiyyələr səviyyəsində həyata keçirilir.

Iri sahibkarlıq da bir sıra ictimai funksiyaları yerinə yetirir. Bunlardan biri ölkədə real təsərrüfat hakimiyyətinin həyata keçirilməsi funksiyasıdır

Milli iqtisadiyyatın xarici iqtisadi təmsilçiliyi funksiyasını da iri sahibkarlığın ictimai funksiyasına aid etmək olar.

Iri sahibkarlığın ictimai funksiyaları öz ifadəsini həm də aşağıdakılarda tapır. Iri biznes: 1) əhəlinin böyük əksəriyyətinin sabit məşğulluğunun təmin olunmasında çox mühüm rol oynayır; 2) ölkənin dövlət büdcəsinin gəlirlərinin formalaşmasında çox böyük əhəmiyyətə malikdir; 3) ölkənin milli iqtisadiyyatının, habelə onun regionlarının ixtisaslaşdırılmasına təsir göstərir; 4) iqtisadi artımın hərəkətverici qüvvəsi kimi çıxış edir.

Bütün bunlar onu göstərir ki, kiçik, orta və iri sahibkarlıq cəmiyyətin həyatında mühüm rol oynayır və çox vacib funksiyaları yerinə yetirir.

Mövzu 3. Makroiqtisadi göstəricilər.

Plan

1. Ümummillə və son məhsul anlayışları.
2. Ümumi milli məhsulun hesablanması metodları.
3. Xalis milli məhsul və milli gəlir.
4. Milli sərvət və onun atırılması yolları.

Sual 1. Ümummillə və son məhsul anlayışları.

Cəmiyyətin iqtisadi vəziyyətinə xarakteristika verərkən kompleks göstəricilər sistemindən istifadə olunur. Lakin bu sistemdə başlıca meyarı ayırmaq olar və bu, ümummillə məhsuldur.

Ümummillə məhsul (ÜMM) - ölkənin daxilində və onun hüdudlarından kənarında milli iqtisadiyyata mənsub olan iqtisadi vahidlərdə bir il ərzində istehsal edilmiş son məhsulların və xidmətlərin bazar dəyərinin toplusudur. Lakin cari ildə istehsal edilmiş məhsulların hamısı satılma-ya, onların bir hissəsi ehtiyat formasında gələn ilə saxlanıla bilər. Odur ki, satılıb-satılmamasından asılı olmayaraq cari dövrdə istehsal edilmiş bütün məhsullar ÜMM vasitəsilə ölçüldüyünə görə o, hesablanarkən ehtiyat kimi saxlanılan məhsulların hər cür artımı nəzərə alınmalıdır.

ÜMM dəyər ifadəsində hesablanır. Çünki müxtəlif əmtəə və xidmətləri natural formada cəmləmək və onların nisbi dəyəri haqqında tam təsəvvürə malik olmaq mümkün deyildir. Bunu aşağıdakı çox sadə misalla izah edək. Tutaq ki, ölkədə keçən il 5 ton armud və 8 ton alma, bu il isə əksinə – 8 ton armud, 5 ton alma istehsal olunmuşdur. Sual olunur: hansı ildə daha çox məhsul istehsal

edilmişdir? Bu məhsulların hər birinin nisbi dəyərini ifadə edən bazar qiymətini bilmədən suala cavab vermək olmaz. İndi deyək ki, bir ton almanın qiyməti 200 manata, bir ton armudunku isə 300 manata bərabərdir. Buradan aydın olur ki, keçən ilə nisbətən bu il daha çox məhsul istehsal edilmişdir. Çünki istehsalın həcmi keçən il 3100 manata - $(5 \times 300) + (8 \times 200) = 3100$, bu il isə 3400 manata - $(8 \times 300) + (5 \times 200) = 3400$ - bərabər olmuşdur. İstehsalın ümumi həcmi düzgün hesablamaq üçün cari ildə istehsal edilmiş bütün məhsullar və xidmətlər bir dəfə uçota alınmalı, təkrar hesablamalara yol verilməməlidir. Məhsulların çoxu isə bazara daxil olmazdan əvvəl bir neçə istehsal mərhələsindən keçir. Nəticədə eyni bir məhsulun ayrı-ayrı hissələri bir neçə dəfə satın alınır və satılır. Ona görə də təkrar uçotaalmalara yol verməmək üçün ÜMM-i müəyyən edərək yalnız son məhsulun bazar dəyəri nəzərə alınmalıdır.

Son məhsul dedikdə satmaq və ya emal etmək məqsədilə deyil, son nəticədə istifadə olunmaq üçün satın alınan əmtəə və xidmətlər nəzərdə tutulur ki, bu da ÜMM-in tərkibində təkrar hesablamaları aradan qaldırır. Bunu aşağıdakı misalla izah edək. Tutaq ki, yun kostyum axırıncı istehlakçının əlinə düşənə qədər istehsal prosesi beş mərhələdən keçir. Qoyunçuluq ferması 100 mln. manatlıq yunu emal müəssisəsinə göndərir. Emal müəssisəsinin qoyunçuluq fermasına ödədiyi 100 mln. manat, əmək haqqı, rentə tədiyələri, faiz və mənfəət şəklində bölünür. Emal müəssisəsi yunu emal edir və onu 150 mln. manata tikiş fabrikinə satır. 150 mln. manatın 100 mln. manatı satın alınmış yunun müqabilində qoyunçuluq fermasına ödənildiyinə görə onun yerdə qalan

50 mln. manatı emal müəssisəsində əmək haqqı, renta tədiyələri, faizin ödənilməsi və yunu emal etmək üçün lazım olan ehtiyatların satın alınmasına sərf edilir. Tikiş fabrikində 175 mln. manatlıq kostyum istehsal olunur və deməli, 25 mln. manat əlavə dəyər yaranır. Tikiş fabriki məhsulu 250 mln. manata topdan satış təşkilatlarına, onlar isə öz növbəsində 325 mln. manata pərakəndə ticarət təşkilatlarına satırlar və axırıncı istehsalçılar olan alıcılar kostyumu satın alırlar. Firmaların, məhsulların istehsalına sərf etdikləri xərclərlə onların satışından əldə etdikləri məbləğ arasındakı fərq hər mərhələdə əmək haqqı, renta tədiyələri və faiz, həmçinin məhsulların istehsalı və tədavülü prosesində istifadə olunan ehtiyatlara görə mənfəət formasında bölünür.

Nəzərdən keçirilən prosesdə ümdə məsələ ondan ibarətdir ki, istehsal olunmuş kostyumun dəyərinin hansı hissəsi ÜMM-ə daxil edilməlidir? Suala qısa şəkildə belə cavab vermək olar: **ÜMM-ə yalnız son məhsulu, yəni 325 mln. manatı daxil etmək lazımdır.** Əgər hər mərhələdə son məhsul hesab edilən, lakin əslində aralıq məhsul olan məhsulları cəmləsək ($100+150+175+250+325=1000$) və alınan 1000 mln. manatı ÜMM adlandırsaq, onda onun dəyərini süni surətdə artırmış olarıq.

ÜMM-i hesablamaqda məqsəd onun köməyiylə il ərzində istehsal olunmuş əmtəə və xidmətlərin dəyərini müəyyən etməkdən ibarətdir. Bu məqsədə nail olmaq üçün hər il baş verən çoxsaylı qeyri-məhsuldar sövdələşmələr nəzərə alınmamalıdır. Qeyri-məhsuldar sövdələşmələrin isə iki əsas tipi vardır: 1) Xalis maliyyə sövdələşmələri; 2) Köhnə (işlədilmiş) əmtəələrin satışı.

Xalis maliyyə sövdələşmələri də üç yerə bölünür: 1) Dövlət transfert ödənişləri; 2) Xüsusi transfert ödənişləri; 3) Qiymətli kağızların alqı-satqısı.

Dövlət transfert ödənişlərinə sosial sığorta, işsizlərə, əlillərə dövlət tərəfindən verilən müavinətlər və təqaüdlər daxildir. Bu ödənişlərin xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, onu alanlar cari ildə bu pulla məhsul istehsalında iştirak etmirlər. Deməli, dövlət transfert ödənişlərinin ÜMM-ə daxil edilməsi cari ildə həmin göstəricinin şişirdilməsinə gətirib çıxarır. Xüsusi transfert ödənişlərinə, məsələn, universitet tələbələrinə ailələrinin hər ay, yaxud da varlı qohumlarının birdəfəlik verdikləri pul və yardımlar daxildir. Çünki bunlar istehsalın nəticələri deyil, vəsaitin bir şəxs tərəfindən digərinə verilməsidir.

ÜMM hesablandıqda qiymətli kağızlarla aparılan sövdələşmələr, yəni səhm və istiqrazların alqı-satqısı da onun tərkibinə daxil edilmir. Çünki bu sövdələşmələr də cari ildə istehsalın həcmnin artması demək deyildir. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, pulun, onu "yığan" adamın əlindən çıxması və qiymətli kağızlarla sövdələşmələr aparən adamın əlinə keçməsi dolayı yolla istehsalın artmasına səbəb ola bilər.

Köhnə (işlənmiş) əmtələrin ÜMM-ə daxil edilməsinin düzgün olmadığını isbat etməyə ehtiyac yoxdur. Çünki bu bir həqiqətdir ki, köhnə əmtələr ya cari ildə istehsal edilməmişdir, yaxud da eyni bir ildə bir neçə dəfə alınıb-satıldıqda ÜMM-in tərkibində bir o qədər dəfə təkrarlana bilər. Məsələn, tutaq ki, kimsə 2005-ci ildə istehsal edilmiş və sahibi olduğu "Mercedes" markalı avtomobili kiməsə satmışdır. Bu sövdələşmə ÜMM-ə

daxil edilməməlidir. Ona görə ki, avtomobil cari ildə istehsal olunmamışdır. Deməli, cari ildə istehsal edilmiş məhsullar yalnız həmin ildə, ÜMM-ə daxil edilir.

Beləliklə, biz ÜMM-in tərkibini nəzərdən keçirdik və onun nədən ibarət olduğunu aydınlaşdırdıq. Lakin bunlar nəzəri müddəalardır və burada əsas məsələlərdən biri ÜMM-in hesablanması metodlarının öyrənilməsindən ibarətdir.

Sual 2. Ümummilli məhsulun hesablanması metodları.

Istehsal olunmuş məhsulların ümumi bazar dəyəri iki üsulla müəyyən edilə bilər. Birinci üsulla istehlakçının son məhsulunu satın alınmasına sərf etdiyi xərclər, ikinci üsulla isə əmək haqqı, rentə tədiyələri, faiz və mənfəət formasında əldə edilən gəlirlər cəmlənir. Bu üsullar eyni problemə iki yanaşma metodunun olduğunu göstərir. Çünki istehlakçı-ların əmtəələrin satın alınmasına sərf etdikləri məbləğ həmin məhsulların istehsalı prosesində iştirak edənlərin müxtəlif formalarda əldə etdikləri gəlirlərin nəticəsidir. Bunu kostyum istehsalına dair yuxarıda gətirilən misaldan da aydın görmək olar. Belə ki, bu prosesdə iştirak edən firmaların əldə etdikləri gəlirlərin cəmi ($100+50+25+75+75=325$) kostyumun istehsalına sərf olunan bütün xərclərə – 325 mln. manata bərabərdir.

Istehsalla əlaqədar xərclərlə, əldə edilən gəlirlərlə ara-sındakı bərabərliyə təminat vermək olar. Mənfəət forma-sında əldə edilən gəlir bunu deməyə əsas verir. Məlum oldu-ğu kimi, mənfəət, istehsalçıların məhsulların satışından əldə etdikləri məbləğdən əmək haqqına, rentə tədiyələrinə və faizin ödənilməsinə sərf olunan xərclər

çıxıldıqdan sonra yerdə qalan gəlir deməkdir. Kostyum istehsal etmək üçün firmanın əmək haqqının, renta tədiyələrinin və faizin ödənilməsi üçün sərf etdiyi məbləğ onun bazar dəyəri olan 325 mln. manatdan azdırsa, onda bu iki kəmiyyət arasındakı fərq firmanın mənfəət əldə etdiyini, əksinə olduqda isə, zərər çəkdiyini göstərir. Bütövlükdə ölkə üzrə istehsalın ümumi həcmi hesabladıqda da eyni dəlilləri gətirmək olar.

Beləliklə, ÜMM-in hesablanmasında istifadə olunan birinci metoda məhsulun istehsal və ya xərclərə görə hesablanması metodu deyildir. İkinci metodda isə əldə edilmiş gəlirlər cəmlənir. Bu, ÜMM-in gəlirlər və ya bölgü üzrə hesablanması metodu adlanır.

ÜMM-i xərclərə görə hesabladıqda son məhsulun istehsalı və xidmətlərlə əlaqədar olan bütün xərcləri cəmləmək lazımdır. Fikrimizi bir qədər də sadələşdirsək, ÜMM xərclərə görə hesablandıqda aşağıdakı ünsürlərdən ibarət olur: 1) Ev təsərrüfatlarının istehlakla əlaqədar xərcləri (C); 2) Biznesin investisiya ilə əlaqədar xərcləri (Iq); 3) Əmtəə və xidmətlərin dövlət tərəfindən satın alınması (G); 4) Əcnəbi-lər tərəfindən məhsulların satın alınması ilə əlaqədar olan xərclər (Xn).

Ev təsərrüfatlarının istehlakla əlaqədar xərclərinə uzun müddət istifadə olunan (avtomobil, soyuducu, mebel, videomaqnitafon və s.) və gündəlik tələbat məhsullarının (çörək, ət, süd, diş pastası, konyak, araq, siqaret və i.a.) satın alınmasına, habelə göstərilən xidmətlərə (hüquqşünasın, həkimin, bərbərin, mexanikin və s.) görə ödənilən xərclər daxildir.

ÜMM xərclərə görə hesablandıqda istifadə olunan terminlərdən biri də bütün daxili xüsusi

investisiyalardır. Investisiya xərclərinə aşağıdakılar daxildir: 1) Sahibkarlar tərəfindən son məhsul kimi satın alınmış maşın, avadanlıq, dəzgah və s.; 2) Bütün tikinti; 3) Ehtiyatların dəyişməsi.

Kapital üsürlərinin – maşınlar, avadanlıqlar və s. – investisiya xərclərinə aid edilməsi aydındır. Çünki bu zaman istehsal gücləri artır, istehsalın miqyasının genişlənməsi üçün şərait yaranır. Tikintinin investisiyaya aid edil-məsi məsələsində isə bəzi məqamların aydınlaşdırılmasına ehtiyac var. Məlumdur ki, istehsal təyinatlı yeni binaların tikintisi birbaşa investisiyalara aiddir. Bəs, nə üçün mənzil tikintisi istehlak kateqoriyasına deyil, investisiya kateqoriyasına aid edilməlidir. Bu, onunla əlaqədardır ki, istehsal təyinatlı binalar kimi, çoxmənzilli yaşayış evləri də gəlir gətirir. İcarəyə (kirayə) verilən digər yaşayış evləri də bu səbəbə görə investisiya əmtəələrinə aid edilir. Sahibkarın mülkiyyətində olan, lakin icarəyə (kirayə) verilməyən başqa yaşayış binaları da investisiya əmtəələrinə daxildir. Çünki onlar da gəlir əldə etmək məqsədilə istənilən vaxt icarəyə (kirayə) verilə və gəlir gətirə bilər. **Bu səbəbə görə də bütün mənzil tikintisi investisiya anlayışına daxil edilir.**

Bəs, ehtiyatların dəyişməsi nə üçün investisiyaya aid edilir? Ona görə ki, ehtiyatların artımı əslində “istehlak edil-miş məhsullardır” və investisiyadan başqa bir şey deyildir.

ÜMM göstəricisini hesablamaqda məqsəd cari ildə istehsalın həcmi müəyyən etməkdən ibarət olduğuna görə onun tərkibinə satılıb – satılmamasından asılı olmayaraq həmin ildə istehsal olunmuş bütün məhsullar daxil edilməlidir. Başqa sözlə, bir halda ki, ÜMM

istehsalın ümumi həcmnin düzgün ölçüsüdür, onda bütün ehtiyatların il ərzində artımı onun tərkibinə daxil edilməlidir. Çünki ehtiyatların artımının nəzərə alınmaması istehsalın illik həcmnin azalması demək olardı. Əgər ilin əvvəlinə nisbətən ilin axırında rəflərdə və anbarlarda daha çox əmtəə yığılıb qalmışdırsa, bu o deməkdir ki, ölkədə il ərzində istehlak olunduğundan çox istehsal edilmişdir və bu artım ÜMM-ə daxil edilməlidir. Ehtiyatlar azaldıqda isə bu, il ərzində istehsal olunduğundan çox istehlak edildiyini göstərildiyi üçün həmin fərq ÜMM-ə daxil edilmir.

Investisiyaya daxil edilməyən ünsürlərin müəyyən olunması da az əhəmiyyət kəsb etmir. Daha konkret desək, məsələn, qiymətli kağızların əldən-ələ keçməsi investisiyaya aid edilmir. Çünki bu, mülkiyyət hüququnun sadəcə olaraq bir şəxsdən digərinə keçməsi deməkdir. Bu sözlər mövcud aktivlərin yenidən satılmasına da aiddir.

Milli hesabları tərtib edərkən aşağıdakı anlayışlardan istifadə olunur: 1) Ümumi investisiyalar; 2) Xüsusi investisiyalar; 3) Daxili investisiyalar.

Xüsusi və daxili investisiyalar o deməkdir ki, onlar xarici şirkətlər tərəfindən deyil, ölkə daxilindəki şirkətlər tərəfindən həyata keçirilir.

Lakin "bütün" anlayışını müəyyən etmək təsəvvür olunduğu qədər asan deyildir. Bütün daxili xüsusi investisiyalara cari ildə istehsal prosesində istehlak olunmuş maşınlar, avadanlıqlar və qurğuların yeniləri ilə əvəz olunması üçün nəzərdə tutulan investisiya əmtəələri, iqtisadiyyatda tətbiq olunan kapitalla edilmiş hər cür əlavələr daxildir. Deməli, ümumi investisiyalar dedikdə

ödəmə məbləği və investisiyaların artımı nəzərdə tutulur. Digər tərəfdən, "xalis daxili xüsusi investisiyalar" anlayışından istifadə edilir ki, bu da öz növbəsində cari ildə həyata keçirilmiş əlavə investisiyalara xarakteristika vermək üçün lazımdır. Bu göstərici həm də bir sıra mətləbləri aşkarlamağa imkan verir. Bunu aşağıdakı misalla izah edək. Tutaq ki, hər hansı bir ölkədə 2006-cı ildə 85,0 mlrd. dollarlıq investisiya əmtələri istehsal edilmişdir. ÜMM-in istehsalı prosesində isə 54,5 mlrd. dollar məbləğində maşın və avadanlıqlar is-tehlik olunmuşdur. Deməli, ölkədə həmin il kapital yığımları 30,5 mlrd. dollar (85,0 mlrd. dollar – 54,5 mlrd. dollar) əlavə edilmişdir. Buradan aydın olur ki, 2006-cı ildə ümumi investisiya 85,0 mlrd. dollar təşkil etdiyi halda, xalis investisiyalar 30,5 mlrd. dollar olmuşdur.

Ümumi investisiya ilə cari ildə istehlak olunmuş kapital–amortizasiya məbləği–arasındakı fərq iqtisadiyyatın yüksəliş, durğunluq və ya azalma vəziyyətində olması haqqında mühakimə yürütməyə imkan verir. Daha doğrusu, ümumi investisiyalar amortizasiyadan çox olduqda bu, istehsal güclərinin artdığını, iqtisadiyyatın yüksəliş mərhələsində olduğunu göstərir. Ümumi investisiyalarla amortizasiya bir-birinə bərabər olduqda bu, iqtisadiyyatda durğunluğun hökm sürdüyünü, yəni, ÜMM-in istehsalı prosesində istehlak olunmuş kapital qədər, kapital ünsürləri istehsal olunduğunu göstərir. Ümumi investisiyalar amortizasiyadan az olduqda, yəni il ərzində istehlak olunduğundan az kapital istehsal edildikdə isə bu, iqtisadiyyatın tənəzzül vəziyyətində olmasına dəlalət edir. Bu zaman iqtisadiyyata investisiya qoyuluşu azalır. Durğunluq da eyni vəziyyətin meydana gəlməsinə

əlverişli şərait yaradır. İstehsal və məşğulluq azalmağa doğru meyl etdikdə ölkə iqtisadiyyatında istifadə olunduğundan çox istehsal gücləri olur. Nəticədə köhnəlmiş kapitalın dəyişdirilməsinə maraq ya azalır, ya da heç olmur. Amortizasiya ümumi investisiyaya nisbətən artır. Bu isə ilin əvvəlinə nisbətən ilin axırında kapitalın həcmnin azalmasına gətirib çıxarır.

ÜMM hesablandıqda əmtəələrin dövlət tərəfindən satın alınması və xidmətlər üzrə xərclər də nəzərə alınmalıdır. Buraya müəssisələrin son məhsullarının və bütün ehtiyatların, xüsusilə də işçi qüvvəsinin dövlət tərəfindən satın alınması ilə əlaqədar olan xərclər daxildir.

ÜMM xərclər üzrə müəyyən olunduqda ölkənin ixrac etdiyi məhsulların dəyəri də nəzərə alınmalıdır. Məlum olduğu kimi, ölkə idxal olunan məhsulların satın alınmasına müəyyən məbləğdə vəsait sərf edir. Lakin bu məhsullar başqa ölkələrdə istehsal olunduğuna və həmin ölkələrin ÜMM-nə daxil edildiyinə görə onların dəyəri onu idxal edən ölkənin UMM-nə daxil edilməməlidir.

Bu iki göstəricinin uçotunu aparmaq üçün bir qayda olaraq onların arasındakı fərq müəyyən edilir və ona xalis ixrac, yaxud da xalis idxal deyilir. İxrac olunan əmtəələrin və göstərilən xidmətlərin bazar dəyəri, idxal üzrə eyni dəyərdən çox olduqda bu, xalis ixracı, əksinə olduqda isə xalis idxalı əmələ gətirir. Məsələn, tutaq ki, 2006-cı ildə hər hansı bir ölkədən 14,5 mlrd. dollarlıq əmtəə ixrac olunmuş, 18,7 mlrd. dollarlıq isə əmtəə idxal edilmişdir. Bu o deməkdir ki, həmin il xalis idxal 4,2 mlrd. dollara bərabər olmuşdur. **Xalis ixracın xalis idxaldan çox olması ölkənin yüksək iqtisadi inkişaf səviyyəsində olduğunu göstərir.**

Beləliklə, nəzərdən keçirilən aşağıdakı dörd xərc kateqoriyasının köməyilə ÜMM müəyyən edilir: 1) Şəxsi istehlakla əlaqədar olan xərclər; 2) Bütün daxili xüsusi investisiyalar; 3) Əmtəə və xidmətlərin dövlət tərəfindən satın alınması; 4) Xalis ixrac. Bunu aşağıdakı düsturla ifadə etmək olar:

$$\text{ÜMM} = C + I_q + G + X_n$$

Yuxarıda göstəriləni kimi, iqtisadiyyatda əldə edilən gəlir əmək haqqı, renta tədiyələri, faiz və mənfəətə bölünür. Və adamda belə təsəvvür yaranır ki, bunları cəmləməklə, ÜMM-in bazar dəyərini asanlıqla müəyyən etmək olar. Lakin ÜMM-də vəsaitin bölünməsinin gəlirlərin ödənilməsi ilə əlaqədar olmayan iki növünün mövcudluğu, vəziyyəti bir qədər mürəkkəbləşdirir. **Bunlardan biri kapitalın istehlak edilməsi ilə əlaqədar olan ayırmalar, digəri isə biznes üzrə müəyyən olunmuş dolaylı vergilərdir.**

Məlum olduğu kimi, avadanlıqların əksəriyyətinin faydalı xidmətə müddəti bir ildən çoxdur. Investisiya əmtəələrinin satın alınmasına sərf olunan həqiqi xərclərlə onların məhsuldar xidmətə müddəti isə vaxt etibarilə üst-üstə düşür. Ona görə də ayrı-ayrı müəssisələr bir tərəfdən mənfəətin və bütün gəlirin azalmasına yol verməmək, digər tərəfdən isə sonrakı illərdə mənfəəti və ümumi gəliri artırmaq məqsədilə, avadanlıqların faydalı xidmətə müddətlərini müəyyən edir və investisiya əmtəələrinin ümumi dəyərini onların xidmət etdikləri bütün illər arasında bərabər bölürlər. Və deməli, investisiya əmtəələri öz dəyərlərini məhsuldar

xidmətə müddətində istehsal olunan məhsulların üzərinə hissə-hissə keçirirlər. **Ayrı-ayrı illərdə istehsal prosesində istehlak olunan kapitalın həcmi ifadə edən illik ayırmalara amortizasiya deyilir.** Amortizasiya hər il, şirkətin əldə etdiyi mənfəət və ümumi gəlir haqqında daha dəqiq hesabat hazırlamaq üçün aparılan mühasibat qeydiyyatıdır. Bütün bunlar göstərir ki, iqtisadiyyatda yaradılan mənfəətin və ümumi gəlirin kəmiyyətini düzgün hesablamaq üçün sahibkarlıq bölməsinin ümumi gəlirinin tərkibindəki böyük məbləğdə amortizasiya ayırmaları nəzərə alınmalıdır. Amortizasiya ayırmaları kapitalın istehlak olunması ilə əlaqədar olan ayırmalardır. Bu ayırmalar cari ildə ÜMM-in istehsalı prosesində istehlak olunmuş və gələcəkdə sıradan çıxacaq investisiya əmtəələrinin satın alınması üçün nəzərdə tutulur.

Vəsaitin bölüşdürülməsinin gəlirlərin ödənilməsi ilə əlaqədar olmayan növlərindən biri də ondan ibarətdir ki, dövlət, bizneslə məşğul olan şirkətlərdən dolayı vergilər alır. Şirkətlər isə bu vergiləri özlərinin xərclərinə daxil edir və qiymətləri müəyyən edərkən onu nəzərə alırlar. Bunlara satış vergisi, aksizlər, əmlak vergisi, lisenziya ödənişləri, gömrük rüsumları daxildir. Dolayı vergilərin alınmasını aşağıdakı misalla izah edək. Tutaq ki, şirkət istehsal etdiyi məhsulun hər vahidini 45 manata satmağı nəzərdə tutmuşdur. Lakin dövlət pərakəndə ticarətdə satılan bütün əm-təələrə onların qiymətinin 4%-i qədər vergi müəyyən etmişdir. Deməli, pərakəndə ticarət təşkilatları məhsulların qiymətlərini 4% artırmalı, onu 46,8 manata satmalıdırlar. Göründüyü kimi, mahiyyətə bu vergi istehlakçılar tərəfindən ödənilir və dövlətin gəlir

mənbələrindən biridir. Dolayı ver-gilər formasında əldə edilən gəlirlər–qeyri-əmək gəlirləridir, çünki dövlət onların formalaşmasına heç bir vəsait sərf etmir. Bu deyilənlərdən aydın olur ki, son məhsul onun üzərinə dolayı vergilər əlavə edildikdən sonra istehlakçının əlinə keçir. Ona görə də hər il yaradılan ümumi gəlir müəyyən edilərkən bizneslə məşğul olan şirkətlərdən alınan dolayı vergilər onun tərkibinə daxil edilir.

İşsizlik dövründə işçilərə bizneslər və dövlət tərəfindən ödənilən sosial sığorta, pensiya təminatı, tibbi yardım, müavinət və s. də bu kateqoriyaya daxildir.

Renta tədiyələri də gəlirlərə aiddir və onu iqtisadiyyatı ehtiyatlarla təmin edən ev təsərrüfatlarının mülkiyyətçiləri mənimsəyirlər. Pul kapitalı mülkiyyətçiləri isə borc verdikləri kapitalın müqabilində faiz şəklində gəlir əldə edirlər. Deməli, faiz də gəlirlərə aiddir. Lakin dövlət tərəfindən həyata keçirilən faiz ödənişləri faiz şəklində əldə edilən gəlirdən çıxılır. Bu, onunla əlaqədardır ki, dövlət biznesdən əldə etdiyi dolayı vergilərin müqabilində istehsalata birbaşa vəsait qoymur, başqa sözlə, dövlət iqtisadi ehtiyatlarla təminatçı vəzifəsini yerinə yetirmir.

Geniş mənada işlədilən mənfəət iki yerə bölünür: 1) Mülkiyyətə görə, yaxud da sahibkarlığın qeyri-korporativ bölməsindən əldə edilən mənfəət; 2) Korporasiyaların əldə etdikləri mənfəət.

Mülkiyyətə görə əldə edilən mənfəət dedikdə fərdi mülkiyyətdə olan müəssisə, habelə kooperativ sahiblərinin xalis gəliri nəzərdə tutulur.

Korporasiyaların əldə etdikləri mənfəət isə aşağıdakı kimi istifadə olunur: onun bir hissəsi mənfəət

vergisi şəklində dövlətə verilir, yerdə qalan məbləğin bir hissəsi səhmdarlar arasında dividend şəklində bölünür; vergi və dividend çıxıldıqdan sonra qalan məbləğ isə korporasiyaların bölüşdürülməyən mənfəəti adlanır. Bölüşdürülməyən mənfəətin bir hissəsi istehlak olunmuş kapitalın bərpa edilməsi üçün ayrılır, bir hissəsi isə gələcəkdə istehsalı genişləndirmək – yeni zavodlar tikilməsi və avadanlıqlar alınması üçün nəzərdə tutulur.

Beləliklə, nəzərdən keçirilən aşağıdakı gəlir kateqoriyalarının köməyi ilə istehsalın illik bazar dəyəri, yəni ÜMM hesablanır: 1) İstehlak olunmuş kapitalın dəyəri (amortizasiya məbləği); 2) Şirkətlərdən alınan dolayı vergilər; 3) Muzdlu işçilərin əmək haqqı; 4) İcarə haqqı; 5) Faiz; 6) Mülkiyyətə görə əldə edilən mənfəət; 7) Korporasiyaların əldə etdikləri mənfəətdən alınan vergilər; 8) Dividendlər; 9) Korporasiyaların bölüşdürülməyən mənfəəti.

Sual 3. Xalis milli məhsul və milli gəlir.

ÜMM-in çox mühüm bir çatışmazlığı vardır. Bu, ondan ibarətdir ki, o, cari ildə istehsalın həcmi haqqında şişirdilmiş təsəvvür yaradır. Çünki ÜMM-in tərkibində cari ildə istehsal prosesində istifadə olunan investisiya əmtəələrini yenilərilə əvəz etmək üçün zəruri olan vəsait də öz əksini tapır. Bunu aşağıdakı həqiqətdən aydın görmək olar. Məsələn, tutaq ki, 2006-cı il yanvar ayının 1-i vəziyyətinə iqtisadiyyatın bütün sahələrində 10 mlrd. manatlıq investisiya əmtəələri vardır. İl ərzində 90 mlrd. manatlıq ÜMM istehsal olunmuş, 5 mlrd. manatlıq maşın və avadanlıq istehsal edilmişdir. Deməli, investisiya

əmtəələrinin dəyərindən 5 mlrd. manatı ÜMM-ə daxil edildiyinə görə, 2006-cı il dekabr ayının 31-i vəziyyətinə 5 mlrd. manatlıq investisiya əmtəələri qalmışdır. Buradan belə bir nəticə çıxarmaq olarmı ki, 2006-cı ildə istehsal olunan 90 mlrd. manatlıq ÜMM cari ildə cəmiyyətin rifahının yaxşılaşdırılması üçün əlavə imkanlar yaratmışdır? Əlbəttə, yox! Bu barədə daha düzgün nəticə çıxarmaq üçün ÜMM-dən həmin il istehsal prosesində istehlak olunmuş maşın və avadanlıqların yerini doldurmaq məqsədilə istifadə olunacaq 5 mlrd. manatı çıxmaq lazımdır. Bu qaydada hesablama aparsaq 85 mlrd. manat (90 mlrd. manat – 5 mlrd. manat) alarıq ki, bu da istehsalın xalis həcmi göstərir.

Beləliklə, ÜMM-ə nisbətən xalis milli məhsul (XMM) göstəricisi cari ildə istehsalın ümumi həcmi, istehlak olunmuş kapital və kapital yığımları haqqında daha düzgün təsəvvür verir. XMM ümummilli məhsuldan cari ildə istehsal prosesində istehlak olunmuş əsas kapitalın dəyərini (amortizasiya ayırmalarını) çıxmaq yolu ilə hesablanır. Bunu aşağıdakı şərti misalla izah edək. Tutaq ki, 2006-cı ildə 15,2 mlrd. manatlıq ÜMM istehsal edilmiş, istehlak olunmuş kapitalın dəyəri 1,5 mlrd. manat olmuşdur. Deməli XMM 13,7 mlrd. manata (15,2 mlrd. manat – 1,5 mlrd. manat) bərabərdir. Buradan aydın olur ki, XMM amortizasiya ayırmalarının məbləği nəzərə alınmaqla təshih olunmuş ÜMM deməkdir. XMM-in köməyiylə sonrakı illərdə istehsal imkanları pisləşmədən iqtisadiyyatın istehlakı təmin etmək iqtidarında olub-olmaması müəyyənləşdirilir.

Cari ildə XMM-in yaradılmasında iştirak edən torpaq, işçi qüvvəsi, kapital və sahibkarlıq qabiliyyəti

müqabilində əldə edilən gəlirlərin formalaşması mənbələrinin, başqa sözlə, ehtiyatların istehlak olunması baxımından cari ildə xalis məhsulun cəmiyyətə neçəyə başa gəlməsinin müəyyən olunması da böyük əhəmiyyətə malikdir.

Məlum olduğu kimi, XMM-in tərkib ünsürlərindən biri də şirkətlərin ödədikləri dolaylı vergilərdir. Lakin yuxarıda göstəriləyi kimi, dolaylı vergilər iqtisadiyyatın ehtiyatlarla təmin olunmasında bilavasitə iştirak etməyən dövlətin sərəncamına keçir. Ona görə də cari ildə ÜMM-in istehsalı gedişində qazanılan əmək haqqı, renta tədiyələri, faiz və mənfəətin ümumi məbləğini müəyyən etmək üçün **XMM-dən biznesin ödədiyi dolaylı vergilər çıxılır və alınan göstəriciyə milli gəlir deyilir. Milli gəlirin tərkibinə konkret olaraq aşağıdakılar daxildir:** 1) Muzdlu işçilərin əmək haqqı; 2) İcarə haqqı (renta tədiyələri); 3) Faiz; 4) Mülkiyyətə görə əldə edilən mənfəət; 5) Korporasiyaların əldə etdikləri mənfəətdən ödədikləri vergilər; 6) Dividendlər; 7) Korporasiyaların bölüşdürülməyən mənfəəti.

Şəxsi gəlir (əldə edilmiş gəlir) və əməklə qazanılmış gəlir anlayışlarını bir-birindən fərqləndirmək lazımdır. Bu, onunla əlaqədardır ki, əməklə qazanılmış gəlirin sosial sığorta haqqından, korporasiyaların mənfəətindən alınan vergilərdən və onların bölüşdürülməyən mənfəətindən ibarət olan hissəsi əslində ev təsərrüfatlarının əlinə keçmir. Ev təsərrüfatlarının əlinə keçən gəlirlərin bir hissəsini isə, məsələn, transfert ödənişlərini əməyin nəticəsi hesab etmək olmaz. Transfert ödənişlərinin aşağıdakı növləri vardır: 1) Qocalıq və bədbəxt hadisələrə görə sığorta ödənişləri,

habelə sosial proqramlar əsasında verilən müavinətlər; 2) Maddi yardım üzrə ödəncilər; 3) Veteranlara verilən müxtəlif ödəncilər, məsələn, təhsil almaq üçün subsidiyalar, əmək qabiliyyətini itirdikdə verilən yardım; 4) İşsizliyə görə verilən xüsusi pensiyalar və maddi yardımlar; 5) Hökumət və istehlakçılar tərəfindən ödənilən faiz.

Beləliklə, milli gəlirdən əməklə qazanılmış gəlir növləri çıxılır, cari ildə əmək fəaliyyətinin nəticəsi olmayan və əldə edilmiş gəlir adlandırılan gəlir növləri onun üzərinə əlavə edilməklə **şəxsi gəlir müəyyən olunur**. Deməli, şəxsi gəlir fərdi vergilər çıxıldıqdan sonra qalan gəlirdir. Fərdi vergilər isə gəlir vergisindən, şəxsi əmlak və vərəsəlik vergilərindən ibarətdir. Bunların içərisində əsas yeri gəlir vergisi tutur. Şəxsi gəlirdən isə istehlak və yığım üçün istifadə olunur.

Ümummilli məhsul və cəmiyyətin iqtisadi rifahı.

ÜMM milli iqtisadiyyatın inkişaf səviyyəsinə qiymət verərkən istifadə olunan başlıca göstərici olsa da, bu barədə iqtisadçılar arasında fikir birliyi yoxdur. Bəzi iqtisadçıların fikrincə, ÜMM-i cəmiyyətin rifahını ifadə edən göstərici hesab etmək düzgün deyildir. Belə bir fikir də geniş yayılmışdır ki, real ÜMM ilə iqtisadi rifah arasında çox sıx və qarşılıqlı əlaqə vardır. Başqa sözlə, bu iqtisadçıların fikrincə istehsalın səviyyəsi nə qədər yüksək olarsa, cəmiyyət də ən yaxşı həyat səviyyəsinə yaxınlaşmış olar. Bütün bunlar belə bir nəticə çıxarmağa əsas verir ki, ÜMM-in bir sıra çatışmayan cəhətlərinin – onun artması və ya azalması səbəblərinin istehsalın real həcminə necə təsir etməsinin, həmçinin istehsalın həcmi

artdığı hallarda belə, onun, cəmiyyətin rifahının yüksəldilməsinə səbəb olmasına təsir göstərdiyini təsdiq edən amillərin aşkara çıxarılması olduqca vacibdir.

Elə istehsal əməliyyatları da vardır ki, onlar bazarda həyata keçirilmir və deməli, istehsal olunan məhsulların bazar dəyərinin ifadə vasitəsi olan ÜMM-ə daxil edilmir. Evdar qadının, öz evini təmir edən dülgərin işi, yaxud da alimin haqqı ödənilməyən elmi məqalə yazması buna əyani misal ola bilər. Təbiidir ki, bunlar şirkətlərin hesabatlarında öz əksini tapmır və ona görə də milli gəlirə daxil edilmir. Bu isə öz növbəsində ÜMM-in həcmnin az olmasına səbəb olur. Lakin öz miqyasına görə ayrı-ayrı ən böyük qeyri-bazar əməliyyatları – məsələn, fermerlərin öz məhsullarından özlərinin istehlak etdikləri hissə – milli gəlir hesablandıqda nəzərə alınır.

Cəmiyyətin iqtisadi rifahını ifadə edən göstəricilərdən biri də iş gününün uzunluğu, məzuniyyət günləri, asudə vaxt və onlardan necə istifadə olunmasıdır.

Məlum olduğu kimi, kapitalizmin ilk dövrlərində iş günü qanunvericilik yolu ilə uzadılırdı, fəhlə sinfinin siyasi şüur səviyyəsi aşağı olduğuna və o, kifayət qədər mütəşəkkil olmadığına görə sahibkarlar iş gününün uzunluğunu hətta bəzi hallarda 14-16 saata çatdırırdılar. Lakin sonralar işçilərin siyasi şüuru və mütəşəkilliyinin yüksəlməsinin təsiri ilə sahibkarlar iş gününə müəyyən hədd qoymağa məcbur oldular. Bunun nəticəsidir ki, iş həftəsinin uzunluğu, məsələn, ABŞ-da XX əsrin əvvəllərindəki 53 saatdan ikinci dünya müharibəsinin axırlarında 40 saata endirildi. O vaxtdan etibarən iş həftəsinin uzunluğu yenə də qismən azalmış və hazırda 35

saata bərabərdir. Bundan başqa, haqqı ödənilən və ödənilməyən məzuniyyətlər və bayram günləri illik iş günlərinin azalmasına təsir göstərmişdir. Bütün bunların nəticəsində işçilərin asudə vaxtları artmış və deməli, cəmiyyətin rifahı yaxşılaşmışdır.

ÜMM kəmiyyət göstəricisi olduğu üçün o, əmtələrin keyfiyyətinin yaxşılaşdırılmasını əks etdirmir. Lakin aydındır ki, keyfiyyətin yaxşılaşması məhsulların reallaşdırılmasını asanlaşdırır, istehsalın genişləndirilməsi üçün stimül yaradır. Doğrudur, keyfiyyətin yaxşılaşması ilə eyni vaxtda qiymətlər də yüksələ bilər və yüksəlir. Deməli, qiymətlərin həddindən artıq yüksəlməsi reallaşdırmada müəyyən çətinliklər yarada bilər. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, qiymətlərin yüksəlməsi nəticəsində məhsul istehsalı artır, təklif tələbdən irəlidə gedir, bu isə qiymətlərlə məhsulların keyfiyyəti arasındakı asılılıqda tarazlaşmaya gətirib çıxarır.

Ümumi məhsulun bölgüsündə baş verən dəyişikliklər cəmiyyətin iqtisadi rifahına təsir göstərir. ÜMM yalnız istehsal olunan məhsulların həcmiini əks etdirir, hazırlanan əmtələrin cəmiyyətin tələbatına uyğun gəlib-gəlməməsi haqqıda isə təsəvvür yaratmır. Məsələn, ola bilər ki, müqayisə üçün əsas götürülən bütün şərtlər gözlənilməklə əsas dövrə nisbətən cari dövrdə ÜMM artmışdır. Lakin deyək ki, bu artım cəmiyyətdə aztapılan, yəni daha çox tələbat olan məhsullar hesabına deyil, insanların tələbatlarının nisbətən yaxşı ödənilməsi məhsullar hesabına olmuşdur. Bu isə ayrı-ayrı məhsullar üzrə tələblə təklif arasındakı nisbətənin pozulması deməkdir. Bəzi iqtisadçılar belə hesab edirlər ki, istehsal olunan bütün məhsulun ədalətli bölgüsü cəmiyyətin iqtisadi rifa-

hının yüksəlməsinə səbəb olmaqla yanaşı, gələcəkdə istehsalın səmərəliliyinə əks təsir göstərə, onun artırılmasında adamların fəallığının azalmasına səbəb ola bilər. Bundan başqa, ÜMM-in artması ilə yanaşı, əhalinin sayı da artır. Göründüyü kimi, cəmiyyətin iqtisadi rifahına xarakteristika vermək üçün ÜMM həqiqi mənzərəni aşkara çıxarmağa imkan vermir. Odur ki, hər nəfərə görə məhsul istehsalı göstəricilərindən istifadə edilir. Bu göstəricilərə hər nəfərə düşən ümummili məhsul, milli gəlir, konkret məhsul növləri (ət, süd, taxıl, polad, elektrik enerjisi və i. a.) istehsalı, istehlak malları istehsalının quruluşu və dinamikası, əhalinin pul gəlirləri və banklardakı əmanətlərinin məbləği, ailə büdcəsi, iş gününün uzunluğu, məzuniyyət günlərinin miqdarı, əhalinin məşğulluğu, asudə vaxt, ondan istifadə olunması və s. daxildir.

"Ümummilli əlavə məhsul" kimi arzuolunmaz bir göstərici də vardır ki, istehsalın həcminin və deməli, ÜMM-in artmasına o da təsir edir. Bu, havanın və suyun çirklənməsinə qarşı görülən tədbirlərlə əlaqədar, habelə metal qırıntıları tullantılarından əmələ gələn zibilliklərin təmizlənməsinə və s. sərf olunan xərclərdir. Ətraf mühitin çirklənməsinin qarşısını almaq üçün həyata keçirilən tədbirlərlə əlaqədar olan xərclər ÜMM-dən çıxılmadığına görə istehsalın həcminin şişirdilməsinə səbəb olur və cəmiyyətin iqtisadi rifahının yüksəlməsi haqqında yanlış təsəvvür verir. Deməli, buradan da belə bir fikir meydana çıxır ki, istehsalın həcmi artdıqca, ətraf mühit daha çox çirklənir və ÜMM də bir o qədər təhrif olunur. **Bunu bir iqtisadçının obrazlı ifadə ilə dediyi "iqtisadi həyatın son məhsulu zibildir" sözləri də təsdiq edir.** Başqa bir nəticə isə ondan ibarətdir ki,

ÜMM nə qədər çox olarsa zibil də bir o qədər çox olur və ətraf mühit də bir o qədər çox çirklənir. Əslində isə mühasibat üçotunun mövcud prinsiplərinə uyğun olaraq istehsalçı axar çayı çirkləndirdikdə, dövlət isə onun təmizlənməsi üçün vəsait sərf etdikdə, bununla əlaqədar olan xərclər ÜMM-ə əlavə edilir, çirklənmənin özünün dəyəri isə onun üzərindən çıxılır.

Sual 4. Milli sərvət və onun artırılması yolları.

Milli sərvət (xalq sərvəti) hər bir ölkənin iqtisadi qüdrətini və imkanlarını ifadə edən çox mühüm göstəri-cilərdən biridir. O, bütün insan nəsillərinin əməyi ilə yaradılan və müəyyən dövrdə ölkənin ərazisində olan nemətlərdən (investisiya əmtəələri və istehlak şeyləri) və təbii sərvətlərdən ibarətdir. Buna uyğun olaraq milli sərvəti iki yerə bölmək olar: 1) İnsanların əməyi ilə yaradılan sərvət; 2) Təbii sərvətlər (ehtiyatlar).

Milli sərvətin tərkibində insanların əməyi ilə yaradılan sərvət həlledici əhəmiyyətə malikdir. Çünki yalnız yeni təbii ehtiyatların mənimsənilməsi imkanları deyil, həm də ətraf mühitin mühafizəsi, habelə təbii ehtiyatların gələcək nəsillər üçün qorunub saxlanması tələblərinə əməl etməklə onlardan səmərəli istifadə edilməsi məhz bu sərvətdən, onun vəziyyətindən asılıdır.

Bu sərvətə əvvəllərdə insanların əməyi ilə yaradılmış və ölkədə müəyyən dövrdə toplanmış əsas kapital ünsürləri və istehlak olunmamış dövriyyə kapitalı ünsürləri ehtiyatlarından ibarət olan maddi resurslar, habelə qeyri-istehsal sahələrində istifadə olunan maddi

vəsaitlər (yaşayış binaları, xəstəxana və poliklinikaların, idarəetmə müəssisələrinin avadanlıqları, əhalinin şəxsi əmlakı) daxildir.

Əməyin süzgəcindən keçməmiş təbii ehtiyatlar cəmiyyətin təbii sərvətini təşkil edir. İnsanlar yerin təkindən faydalı qazıntıları çıxarmaqla təbii ehtiyatların azalmasına və son nəticədə tamamilə tükənməsinə səbəb olur və onları bərpa etmək imkanına malik deyildirlər. Doğrudur, insanlar təbii sərvətlərin süni əvəzedicilərini yarada, bəzilərini bərpa edə, yaxud da yeni ehtiyatları, təbii yataqları kəşf edə bilirlər. Lakin onlar yeni faydalı qazıntı ehtiyatları yarada bilməzlər.

Bəzi təbii ehtiyatların bərpa olunması müəyyən qədər xərc tələb edir və iqtisadi proseslərin – torpağın iqtisadi münbitliyinin yüksəlməsi, süni meşəliklərin salınması və s. – nəticəsi kimi meydana çıxır. Bu zaman həmin ehtiyatların iqtisadi təbiəti dəyişir, onlar təkcə iqtisadi münasibətlərin obyekt deyil, həm də onun nəticəsi olur, təbiətin insanlara hazır halda verdiyi dövriyyə kapitalının ünsürü olmaqdan çıxır, əmək prosesinin nəticəsinə, məhsulun, insanların əməyi ilə yaradılan sərvətin bir hissəsinə çevrilir. Və deməli, bir tərəfdən istehsalın məhsulu, digər tərəfdən isə onun maddi ilkin şərti olur. Bir halda ki, belədir, onda sərvətlə məhsul arasındakı qarşılıqlı əlaqədə iki xətti ayırmaq lazımdır. Bunlardan biri "məhsul-sərvət", digəri isə "sərvət-məhsul" xəttidir.

"Məhsul-sərvət" qarşılıqlı əlaqəsində sərvətin istehsalı və təkrar istehsalı fəal rol oynayır. Məhsuldan sərvətə doğru gedən hərəkət xəttində nəinki sərvətin istehlak olunmuş hissəsi ödənilir, o həm də artırılır.

"Sərvət-məhsul" qarşılıqlı əlaqəsində isə sərvətin istehsal prosesinin maddi ilkin şərti, habelə istehsalda əməyin maddi - texniki bazası olması şərtinə əsaslanılır.

Nemətlərdə maddiləşmiş milli sərvətlərlə yanaşı, cəmiyyət həm də mənəvi sərvətlərə – elmi, təhsil, mədəni potensiala - malikdir.

Milli sərvətin maddi əsasını istehlak dəyərləri təşkil edir. Bundan başqa, elə şeylər də vardır ki, əməyin nəticələri olsalar da maddi formada mövcud deyildirlər. Lakin bunlara baxmayaraq onları da millətin sərvəti adlandırmaq olar. Əhalinin məharət dərəcəsi, intellektual səviyyəsi, istehsal təcrübəsi və s. buna misal ola bilər.

Bu deyilənlərdən aydın olur ki, milli sərvət olduqca mürəkkəb iqtisadi quruluşa malikdir və müəyyən konkret tarixi şəraitdə onun kəmiyyətinin hesablanması çox vacibdir. **Milli sərvətin tərkibi konkret olaraq aşağıdakılardan ibarətdir:** iqtisadiyyatın bütün sahələrində olan əsas və dövrüyyə kapitalı, əmtəə kapitalı, pul kapitalı, dövlətin müxtəlif formalarda (maddi, sığorta, qızıl, ölkənin müdafiəsinin təşkili üçün nəzərdə tutulan) olan ehtiyatları, təbii ehtiyatlar (torpaq, meşələr, faydalı qazıntılar, su ehtiyatları və i.a.). **Milli sərvət adətən dəyər ifadəsində hesablanır.** Lakin insan əməyinin məhsulu olmayan şeylərin qiymətləndirilməsi bir qədər ixtiyari olsa da, hər halda mümkündür. Başqa sözlə, riyaziyyatda müxtəlif kəmiyyətlər xəyali olduğu kimi, iqtisadi hesablamalarda da xəyali qiymətlərdən istifadə etmək olar.

Milli sərvətin tərkibində ayrı-ayrı üsürlərin xüsusi çəkisi (%-lə) onun quruluşunu ifadə edir. Milli sərvətin quruluşu mülkiyyət formalarına görə də

hesablana bilər. Lakin onun quruluşu sabit kəmiyyət deyildir. Müasir dövrdə bir sıra amillərin, xüsusilə də elmi-texniki inqilabın təsiri ilə milli sərvətin tərkibində dərin keyfiyyət dəyişiklikləri baş verir, əsas kapital üsürləri sürətlə artır və təzələnir, təbii sərvətlər təsərrüfat dövriyyəsinə daha çox cəlb edilir. Milli sərvətin artması xalqın həyat səviyyəsini yaxşılaşdırmaq və şəxsiyyətin hərtərəfli, azad inkişafı üçün zəruri şərtədir. Milli sərvət digər amillərlə yanaşı istehsal prosesində yaradılan ÜMM hesabına artırılır.

Mövzu 4: Əmtəə istehsalı, pul və inflyasiya.

Plan

1. Əmtəə və onun xassələri. Əmtəə istehsalının formaları.
2. Əmtəə tədavülü və pulun meydana gəlməsi.
3. İnflyasiyanın mahiyyəti və növləri.
4. İnflyasiyanın sosial iqtisadi nəticələri və antiinflyasiya tədbirləri.

Sual 1. Əmtəə və onun xassələri. Əmtəə istehsalının formaları.

Bazar iqtisadiyyatının əsasını xüsusi mülkiyyət və əmtəə istehsalı təşkil edir. Lakin cəmiyyətlərin tarixi inkişaf prosesinin müxtəlif mərhələlərində iqtisadi həyatın ümumi formaları fəaliyyət göstərir.

Təsərrüfat tiplərinin təşkili və onların təkamülü iqtisadi inkişafın qanunauyğunluqları çərçivəsi daxilində

həyata keçirilir. İqtisadi həyatda fəaliyyət göstərən təsərrüfat tiplərinin təşkili formaları bunlardır: a) natural təsərrüfat; b) sadə əmtəə təsərrüfatı; c) kapitalist əmtəə təsərrüfatı; d) planlı əmtəə təsərrüfatı.

Təsərrüfat təşkili tiplərinin tarixən ilkin forması natural istehsaldır. Təsərrüfatın belə bir təşkili formasında istehsal ilə istehlakın həcmi üst-üstə düşür. Natural təsərrüfat feodal mülkiyyəti ilə də çox xarakterikdir.

Əmtəə təsərrüfatı forması natural təsərrüfatın əksi kimi yaranmışdır. Təsərrüfat tiplərinin sonrakı təkamülü ictimai əmək bölgüsünü yaradır. İctimai əmək bölgüsü-bir məhsul və ya məhsulun bir hissəsini istehsal etmək üçün ixtisaslaşmasıdır.

İctimai əmək bölgüsünün formaları aşağıdakılardır:

1. Maldar tayfaların əkinçilikdən ayrılması birinci ictimai əmək bölgüsünü yaradır.
2. İctimai sənətkarların formalaşması və sənətkarlıq sahələrinin meydana gəlməsi ikinci iri ictimai əmək bölgüsünü yaradır.
3. Tacirlərin bir sinif kimi formalaşması üçüncü iri ictimai əmək bölgüsünü yaradır.

Natural təsərrüfatdan fərqli olaraq əmtəə təsərrüfatı istehsalın elə bir təşkili formasıdır ki, burada istehsal olunan məhsullar ancaq mübadilə sferasına daxil olur. Əmtəə təsərrüfatının olması üçün aşağıdakı şərtlər tələb olunur:

1. İctimai əmək bölgüsü. Əmtəə istehsalı şəraitində müxtəlif təsərrüfat sahələri fəaliyyət göstərir. Bu təsərrüfat sahələri müxtəlif növ məhsul istehsalı üzrə ixtisaslaşırlar. Sənaye kənd təsərrüfatından

ayrılır. Sənaye istehsalının müxtəlif sahələri yaranır.

2. Mülkiyyət formaları. İstehsal vasitələri üzərində xüsusi mülkiyyətin olması əsas amillərdən biridir. Əmək məhsulu olan əmtəə istehsal vasitələri üzərində olan mülkiyyət sahibinə məxsusdur. Bu səbəbdəndir ki, sahibkar öz məhsulunu əmtəə kimi digər zəruri əmtəəyə dəyişdirməlidir, yəni məhsul mübadilə olunmalıdır.
3. İstehsalçılar arasında iqtisadi əlaqə forması kimi əmtəə mübadiləsi olmalıdır.
4. Təsərrüfatın bazarla tənzimlənən xarakteri.

Əmtəənin 2 xassəsi vardır:

1. istehlak dəyəri.
2. mübadilə dəyəri.

Əmtəənin faydalılığı, insanın bu və ya digər bir tələbatını xassəsi onu istehlak dəyəri edir. İstehlak dəyəri hər hansı bir şeyin təbii xassəsindən asılıdır. Lakin istehlak dəyəri onu yaradan əməyin kəmiyyət miqdarından asılı deyildir.

Məhsulun əmtəəyə çevrilməsi üçün mübadilə dəyərinin olması şərtidir. Çünki, mübadilə dəyəri kimi bütün əmtəələr müəyyən bir kəmiyyət nisbətində bir-birinə dəyişdirilməlidirlər. İstehlak dəyəri baxımından əmtəələri ölçmək olmaz. Lakin mübadilə dəyəri nöqtəyi nəzərdən əmtəələr ölçülür, çünki əmtəələr dəyişdiriləndə onların əsasını mübadilə nisbəti təşkil edir.

İstehlak dəyərinin müxtəlifliyinə baxmayaraq əmtəələrin istehsalına sərf edilən əmək eyni olduğuna görə bu əmtəələrin dəyərini ölçmək mümkündür. Əmtəələrin istehsalına sərf edilən əməyin miqdar kəmiyyəti

həmin əmtəələrin dəyərini ölçmək imkanı verir və bunun əsasında əmtəələri dəyər baxımından bir-birilə müqayisə etmək olar.

Deməli, əmtəənin müəyyən bir miqdar nisbətində başqa əmtəəyə dəyişdirilmə qabiliyyəti onu mübadilə dəyəri edir.

İstehlak dəyəri və mübadilə dəyəri kateqoriyalarını elmi ədəbiyyata Aristotel, A. Smit, D. Rikardo, T. Maltus, K. Marks, C. S. Mill və başqa alim-iqtisadçılar gətirmişdir.

Əmək-dəyər nəzəriyyəsinin tərəfdarları göstərirdilər ki, keyfiyyətə müxtəlif, kəmiyyətə ölçülə bilməyən əmtəələr mübadilə oluna bilər. Onların fikrincə dəyişdirilən əmtəələrin ümumi bir əsası var. Bu ümumi əsas əmək məsrəfləridir və həmin əmək məsrəfləri mübadilə dəyərini müəyyən edir.

Müasir Qərb iqtisadi ədəbiyyatında əmək-dəyər nəzəriyyəsindən fərqli olaraq yeni bir nəzəriyyə-faydalılıq nəzəriyyəsi meydana gəlmişdir. **Faydalılıq nəzəriyyəsinin yaratıcıları K. Mengerin, E. Bem-Baverkin və F. Vizerin yaratdıqları son faydalılıq nəzəriyyəsinə əsaslanırlar. Bu nəzəriyyəyə görə mübadilənin əsasını dəyər deyil, faydalılıq təşkil edir.**

A. Smit əmtəə istehsalına sərf edilən əməyi, alınan əməyi (əmək haqqını), mənfəəti və torpaq rentasını dəyərə aid edir. D. Rikardo və D. R. Mak-Kullox dəyəri istehsal xərcləri kimi, J. B. Sey isə şeyin faydalılığı kimi izah edirlər. D. Loderdel dəyəri təklif və tələblə əlaqədə izah edir.

Tarixən əmtəə istehsalı təşkilinin üç forması (tipi) mövcuddur: sadə əmtəə təsərrüfatı, kapitalist əmtəə istehsalı və planlı əmtəə təsərrüfatı.

Sadə əmtəə istehsalı təsərrüfat təşkilinin elə bir formasıdır ki, burada istehsal vasitələri üzərində istehsalçıların xüsusi mülkiyyəti var və onlar məhsulu mübadilə üçün, bazarda satmaq məqsədilə istehsal edirlər.

Kapitalist əmtəə istehsalının xarakterik xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, müstəqil olan kapitalist-sahibkar istehsal amilləri əsasında öz iqtisadi fəaliyyətini təşkil edir. İstehsalın amilləri dedikdə, kapital, əmək, torpaq və sahibkar- kapitalist nəzərdə tutulur. Onu qeyd etmək lazımdır ki, **kapitalist- sahibkar iri istehsalı təşkil edir.** Fərdi kapitalist istehsalı ilə yanaşı kollektiv təsərrüfat formaları da təşkil olunur. Məsələn, müştərək sahibkarlıq, səhmdar cəmiyyətləri və s.

Təsərrüfat tiplərinin xüsusi formalarından biri də inzibati-amirlik, mərkəzləşdirilmiş planlı iqtisadiyyatdır. Planlı iqtisadiyyatda əmtəə-pul və bazar əlaqələri saxlanılır. Lakin iqtisadiyyatın idarə edilməsinə dövlət həddən artıq nüfuz edir. Planlı əmtəə təsərrüfatında istehsalçılarla istehlakçılar arasında olan əlaqələri dövlət özü nizamlayır.

Planlı əmtəə təsərrüfatı özünü doğrultmadığı üçün müasir mərhələdə bütün keçmiş sosialist ölkələri bazar iqtisadi sistemə keçmişlər.

Sual 2. Əmtəə tədavülü və pulun meydana gəlməsi.

Əmtəədə təcəssüm olunan və mübadilə zamanı təzahür edən ictimai əmək əmtəənin dəyərini yaradır. Bərabər dəyərə malik olan əmtəələr bir-birinə mübadilə

edilir, bu əmtəələr ekvivalentdirlər. Dəyər mübadilə dəyərilə bağlıdır. Dəyər əmtəənin daxili xassəsidir, mübadilə dəyəri isə əmtəə dəyərinin təzahür formasıdır.

Əmtəələrin dəyərlərinin bərabərləşdirilməsi və mübadiləsi əmtəə istehsalında xarakterik cəhətdir. Natural təsərrüfat şəraitində istehsalçılar vaxt vahidi əsasında (saat, gün) sərf etdikləri əməklərini nəzərə alır və onun nəticəsini ölçüdürlər. Lakin natural təsərrüfat şəraitində onların sərf olunmuş əməyi dəyər forması almırdı. Əmtəə təsərrüfatında isə əmək dəyər münasibətləri kimi təzahür edir. Deməli, əmtəə təsərrüfatında ictimai əmək birbaşa vaxt vahidi ilə ifadə olunur. İctimai əmək əmtəə istehsalında dolayısi yolla-yəni mübadilə prosesində təzahür edir. Məsələn, bir cüt ayaqqabı 3 kq. pambığa bərabər tutulur. Dolayısı yolla bu o deməkdir ki, bir cüt ayaqqabıya sərf edilən ictimai əmək 3 kq pambığa sərf edilən ictimai əməyə bərabərdir. Beləliklə, dəyər təkcə əmək məsrəfi deyil, o eyni zamanda əmtəə istehsalına sərf edilən ictimai əməkdir ki, mübadilə prosesində təzahür edir.

Deməli, əmtəənin dəyəri istehsal prosesində əmək vasitəsilə yaradılır. Mübadilə prosesində dəyər bir əmtəəni digər əmtəəyə dəyişdirəndə təzahür edir. Buna mübadilə dəyəri deyilir. Dəyərin ilkin inkişaf forması sadə dəyər formasıdır. Məsələn, bir balta = 20 kq. taxıl. Burada baltanın dəyəri 20 kq. taxılda ifadə olunmuşdur. Taxıl baltanın dəyərini əks etdirir. Baltanın dəyəri taxılın istehlak dəyərində ifadə olunmuşdur, çünki həm taxılın, həm də baltanın istehsalına əmək sərf olunmuşdur. Bu iki əmtəənin bir-birinə bərabər tutulması o deməkdir ki, onların hər ikisinin istehsalına sərf olunmuş əmək bərabərdir.

Əmtəələrin bir-birinə bərabər olmasının əsasını bu əmtəələrdə təcəssüm edən bərabər əmək sərfi təşkil edir. Öz dəyərini digər əmtəədə ifadə edən əmtəə (balta) nisbi dəyər forması, öz dəyərini (taxıl) baltanın istehlak dəyərində əks etdirən əmtəə ekvivalent dəyər formasıdır.

İlk mübadilə təsadüfi xarakter daşımış və bir növ məhsulun başqa növ məhsula dəyişdirilməsi olmuşdur. Dəyərin belə formasına sadə və ya təsadüfi dəyər forması deyilir.

Birinci iri ictimai əmək bölgüsünün yaranması ilə mübadilə müntəzəm şəkil alır. **Məsələn, maldar tayfalar maldarlıq məhsulları istehsal etdikcə əkinçi tayfaların və sənətkarların istehsal etdiyi məhsullara ehtiyacı artır. Beləliklə, bu tayfalar arasında olan mübadilə müntəzəm xarakter daşıyır. Belə bir tarixi inkişaf nəticəsində dəyərin ikinci mübadilə forması- tam və ya dolğun dəyər forması yaranır.**

Dəyərin inkişafının ikinci formasında dəyər öz təcəssümünü bir neçə əmtəənin istehlak dəyərində tapır. Lakin bu prosesdə də əmtəələr əmtəələrə dəyişdirilir. İctimai əmək bölgüsünün və əmtəə istehsalının inkişafı, onların dərinləşməsi, bir əmtəənin digər əmtəəyə dəyişdirilməsi qənaətbəxş olmur. Mübadilə prosesi çətinləşir. Məsələn, ayaqqabı sahibinin baltaya, balta sahibinin taxıla olan ehtiyacı artır. Beləliklə, əmtəə təsərrüfatı genişləndikcə əmtəə istehsalçıları arasında elə bir ümumi ekvivalent dəyər forması ortaya çıxır ki, bütün əmtəə istehsalçılarının bu ekvivalent dəyər formasına ehtiyacı artır. **Beləliklə, bir əmtəə bütün əmtəələr sırasından ayrılır və ümumi ekvivalent dəyər forması kimi mübadilə**

olunur. Dəyər formalarının inkişafının bu mərhələsinə ümumi dəyər forması deyilir.

Ümumi dəyər forması onunla xarakterizə edilir ki, bütün əmtəələr bir əmtəyə, yəni ümumi ekvivalent rol oynayan əmtəyə mübadilə olunur. Dəri, xəz, duz və s. müxtəlif yerlərdə ümumi ekvivalent rolunu oynamışlar. Müxtəlif əmtələrin ümumi ekvivalent rol oynaması genişlənməkdə və artmaqda olan bazar tələbatını ödəyə bilmir. Əmtəə təsərrüfatında ziddiyyətlər yaranır. **Beləliklə, müəyyən bir əmtəə uzun müddət ümumi ekvivalent rol oynamaqda passivləşir və dəyərin pul forması yaranır, yəni ümumi ekvivalent rol oynayan əmtəə öz yerini dəyərin pul formasına verir.** Pul rolunu müxtəli metallar yerinə yetirib və nəhayət, gümüş və qızıl öz xassələrinə görə tədaviyə bərabər bütün ekvivalentləri sıxışdırıb çıxarır. Çünki qızıl öz dəyərini həmişə saxlayır, paslanmır, xarab olmur, çəkisi və həcmi əlverişlidir, bölünmə xassəsinə malikdir, istənilən yerə aparıla bilər.

Dəyərin pul formasında bütün əmtəələr ümumi ekvivalent rol oynayan qızılın istehlak dəyəri vasitəsilə ifadə olunur. Beləliklə, əmtəə təsərrüfatında uzun bir tarixi inkişaf nəticəsində ümumi ekvivalent rol oynayan xüsusi bir əmtəə-pul yaranır.

Əmtəə təsərrüfatının mərkəzi kateqoriyalarından biri əmtəə olsa da “nemət” anlayışı həm tarixi, həm də məntiqi mövqeyi nəzərdən əmtəədən qabaq yaranmışdır. Nemət dedikdə, hər hansı bir mənə, əşya, hadisə, əmək məhsulu və s. nəzərdə tutulur ki, bunlar insanların bu və ya başqa bir tələbatını ödəmək qabiliyyətinə malikdirlər,

insanların mənafeələrinə, məqsədlərinə, cəhdlərinə cavab verə bilirlər.

İqtisadi ədəbiyyatda belə bir fikir vardır ki, nemət hər hansı bir şey və ya əşyadır, o insanın tələbatını ödəyir. Nemətə belə bir tərifin verilməsi məhdud xarakter daşıyır. Digər baxışlara görə isə nemət faydalı ola biləcək hər hansı bir əşyanın təcəssümüdür, o əmək məhsulu da, təbiətin bəhrəsi də ola bilər.

İnsanlara zəruri olan nemətlər içərisində xidmətlərin xüsusi rolu və yeri vardır. Xidmət insanın məqsədəuyğun fəaliyyətidir, bu fəaliyyətin nəticəsi faydalı səmərədir, o insanların bu və ya digər tələbatını ödəyir.

Nemət anlayışını daha dərinləndirən başa düşmək üçün onu əmtədən fərqləndirmək və təsrifləşdirmək lazımdır. Müxtəlif kriteriyalar əsasında nemətləri müxtəlif növlərə ayırmaq olar. Nemətlərin qruplara ayrılmasının ən geniş yayılmış forması maddi və qeyri-maddi nemətlərdir.

I. Maddi nemətlərə aşağıdakılar aid edilir: təbiət bəxş etdiyi nemətlər torpaq, hava, iqlim; istehsal nəticəsində yaranan məhsul – yeyinti məhsulları, binalar, tikililər, maşınlar, avadanlıqlar və s.

Beləliklə, maddi nemətlər anlayışına müxtəlif xarakterli faydalı şeylər daxil edilir. Digər fikrə əsasən bu nemətləri mənimsəmə baxımından göstərilən kateqoriyaya aid edirlər.

II. Qeyri- maddi nemətlər. Buraya aşağıdakılar aid edilir: insanların qabiliyyətinin bacarığının inkişaf etdirilməsinə təsir edən nemətlər. Bu nemətlər qeyri-istehsal dairəsində yaradılır-səhiyyə, təhsil, incəsənət, təhsil, kino, teatr, muzeylər və ilaxır.

Qeyri- maddi nemətlər də öz növbəsində iki qrupa bölünür:

a) daxili qeyri-maddi nemətlər. Buraya aiddir: təbiətin insanlara bəxş etdiyi nemətlər (səs,deklamasiya, musiqi qabiliyyəti, elmə olan bacarıq və s.);

b) xarici qeyri- maddi nemətlər-insanların tələbatlarının ödənilməsi üçün xarici mühit (işgüzar əlaqələr, etibar, himayə və s.)

Göstərdiklərimizdən əlavə indiki və gələcək, birbaşa və dolayısı, uzunmüddətli və qısamüddətli nemətlər də mövcuddur.

Nemətlərin təsnifatında ən mühümü, ən əsası iqtisadi və qeyri- iqtisadi nemətlərdir. İqtisadi nemətlər iqtisadi fəaliyyət nəticəsində yaradılır. İqtisadi nemətlər, ümumiyyətlə, nemətlərin məhdudluğu ilə (məhdud resurslar) əlaqədardır. Qeyri-iqtisadi nemətlər, yəni təbiətin bəxş etdiyi nemətlər insan əməyinin fəaliyyətinin nəticəsi deyildir. Bu nemətlər təbiətin özündə mövcuddur (hava, su, işıq və s.) . Deməli, nemətlərin iqtisadiyyat baxımından istifadə oluna biləcəyi və məhdudluğu onları iqtisadi və qeyri-iqtisadi kateqoriyalara ayırmağa əsas verir.

Nemət anlayışı ilə əmtəə kateqoriyasını eyniləşdirmək olmaz. Mübadilə üçün istehsal olunan spesifik iqtisadi nemətə əmtəə deyilir. Nemətin heç bir xarakterindən asılı olmayaraq onun mübadilə üçün, satılmaq üçün istehsal olunması həmin neməti əmtəə edir.

Xidmət də əmtəə kimi çıxış edir. Lakin, xidmətin istehlak dəyəri, əşyalaşmış forması yoxdur. İkincisi, xidmətin istehlak dəyəri canlı əməyin faydalı səmərəsinin nəticəsidir. Üçüncüsü, xidmət əşya forması almır. Onu

sərvət kimi yığmaq olmur, o istehsal prosesində istehlak olunur.

Pulun mahiyyəti və vəzifələri.

Pulun mahiyyəti haqqında iqtisadçılar arasında fikir müxtəlifliyi vardır. Məsələn, K.Marks pulu xüsusi növ əmtəə, ümumi ekvivalent rol oynayan əmtəədir. A.Smit isə tədavülün çarxı adlandırmışdır. Vaxtilə pul nəzəriyyəsi məsələləri ilə məşğul olmuş və hazırda məşğul olan iqtisadçıların çoxu isə pulun mahiyyətini onun yerinə yetirdiyi vəzifələrlə əlaqələndirirlər. Onların fikrincə insanların pul hesab etdikləri və pul kimi işlətdikləri hər şey puldur. Lakin pulun vəzifələri haqqında iqtisadçılar arasında fikir ayrılığı vardır. Məsələn, iqtisadçıların hamısı pulun yalnız 3 vəzifə yerinə yetirdiyini etiraf edirlər. Bunlar pulun: 1) Tədavül vasitəsi; 2) Yığım (dəfinə yaratmaq) vasitəsi; 3) Dəyər ölçüsü vəzifələridir. Lakin bunlarla yanaşı, pul həm də tədiyə vasitəsi və dünya pulu vəzifələrini yerinə yetirir.

Pul tədavül vasitəsi funksiyasını yerinə yetirərkən əmtəə və xidmətlərin alqı-satqısında vasitəçilik edir ki, bunun sayəsində də barterə xas olan çatışmazlıqlar aradan qaldırılır, tədavül xərcləri isə azalır. Bu vəzifəni real pullar yerinə yetirirlər.

Pulun yığım vasitəsi funksiyası bu gün əmtəə satılar-kən əldə edilən vəsaitdən gələcəkdə digər əmtəələrin satın alınması üçün istifadə olunması deməkdir. Lakin pul bu vəzifəni yerinə yetirərkən müəyyən məhdudiyyətlərlə üzləşir. Bu, onunla əlaqədardır ki, pulun qəti müəyyən edilmiş nominal dəyəri–alıcılıq qabiliyyəti konkret şəraitdən asılı

olaraq dəyişə bilər. Bu isə hər şeydən əvvəl əmtəə və xidmətlərin qiymətlərindən asılıdır.

İnflyasiya şəraitində pulun alıcılıq qabiliyyəti – real dəyəri – kəskin sürətdə aşağı düşür və sərvətin pul formasında saxlanması iqtisadi mənasını itirir, torpaq sahələrinin, daşınmaz əmlakın, incəsənət əsərlərinin və s. satın alınması prosesi gedir.

Bununla yanaşı, sərvətin pul formasında saxlanması alternativ və ya itirilmiş imkanla əlaqədar olan xərclərin olmasına gətirib çıxarır. Çünki sərvət pul formasında saxlandıqda həmin müddətdə sahibinə gəlir gətirmir. Daşınmaz əmlak isə (məsələn, ev) kirayə verildikdə, sahibinə icarə haqqı formasında gəlir gətirir.

Pulun dəyər ölçüsü funksiyası əmtəənin müəyyən məbləğdə pula bərabər tutulması deməkdir. Bu, həm də əmtəənin dəyərini milli pul vahidi ilə ifadə etməyə imkan verir. Pulun bu vəzifəsi qiymət miqyası vasitəsilə reallaşdırılır.

Bir sıra səbəblər üzündən əmtəələr həmişə nəqdə pula satılmır. Odur ki, əmtəələrin möhlətlə, pulu müəyyən müddət-dən sonra ödənilməklə alınıb-satılması zəruriliyi meydana çıxır. Bu zaman pul vəzifəsini borc öhdəlikləri, məsələn, veksellər yerinə yetirirlər. Lakin ödəmə vaxtı çatdıqda alıcı (debitor) borc təəhhüdündə göstərilən məbləği satıcıya (kreditora) verməyə borcludur. Bu zaman pul tədiyə vasitəsi funksiyasını yerinə yetirir. Ssudaların qaytarılması, icarə haqqı və vergilər, göstərilən xidmətlərin dəyərinin ödənilməsində də pul tədiyə vasitəsi rolunda çıxış edir.

Pul yalnız ölkə daxilində deyil, həm də ölkələr arasın-dakı iqtisadi münasibətlərdə vasitəçilik edir. Deməli, pulun vəzifələrindən biri də onun dünya pulu olmasıdır. Pulun bu funksiyasının meydana gəlməsinin maddi ilkin şərti əmtəə istehsalının inkişafı və əmtəə mübadiləsinin milli sərhədləri aşması olmuşdur. Başqa sözlə, pul, dünya bazarında milli libasını atır və külçə formasında çıxış edir. Keçmiş zamanlarda, bəzi ölkələrdə qızıl, bəzilərinə isə gümüş, pul kimi işlədildikdə dünya bazarlarında iki dəyər ölçüsü – qızıl və gümüş – hökmranlıq etmişdir.

Beləliklə, pul, nəzərdən keçirilən vəzifələri yerinə yetirməklə gəlirlərin və məhsulların dövranı prosesində, habelə dövlətlər arasındakı iqtisadi münasibətlərdə vasitəçilik edir. Dövriyyədə olan pulun miqdarı əmtəənin miqdarına uyğun gəldikdə milli iqtisadiyyat çərçivəsində makroiqtisadi tarazlıq üçün zəmin yaradılmış olur.

Pulun növləri.

İlk dəfə bir sıra əmtəələr – xəz, mal-qara, balıq, duz, tütün və i.a. pul kimi işlədilmişdir. **Lakin zaman keçdikcə aydın olmuşdur ki, müxtəlif əmtəələr pul kimi istifadə olunsalar da, onların bir sıra çatışmazlıqları vardır. Başqa sözlə, pul kimi işlədilən əmtəələr (və ya pulun hazırlanması üçün istifadə olunan material) köhnəlməyən, yüngül, sabit, eynitipli, bölünə və tanına bilən olmalı və s. tələblərə cavab verməli idi. Məhz qiymətli metallar göstərilən tələblərə cavab verdiklərinə görə pul vəzifəsini yerinə yetirmişlər. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, tədavül və yığım vasitəsi funksiyalarını yerinə yetirən pulların çəkisi ağır,**

nominal dəyəri yüksək, ticarət əməliyyatlarının həyata keçirilməsi üçün münasib deyildi. Ona görə də bütün bunlar nəzərə alınmaqla pulun hazırlanması üçün ən münasib material kimi kağızdan istifadə olunmasına üstünlük verilmişdir.

Iqtisadi ədəbiyyatda kağız pulların XVII-XVIII əsrlərdə buraxılması haqqında fikir geniş yayılmışdır. Qeyd olunur ki, kağız pullar ilk dəfə 1690-cı ildə Şimali Ameri-kada Masaçusets ştatında, XVIII əsrin birinci yarısında isə digər ştatlarda buraxılmağa başlanmışdır. Uzun müddət davam etməsə də (1716-1720-ci illər) Avropada kağız pullar buraxılması təcrübəsinin Fransaya məxsus olduğu göstərilir. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, tədqiqatçıların fikrincə, məcburi kağız pul nişanları 812-ci ildə Çində buraxılmışdır. Tarixi mənbələrlə tanışlıq belə bir qənaətə gəlməyə imkan verir ki, məcburi kağız pullar XIII əsrdə Azərbaycanda da buraxılmışdır.

Kağız pullar tam qiymətli pulların nişanı, təmsilçisi olmaqla, dövlətin öhdəliyini ifadə edir və məcburi məzənnə ilə hazırlanır. Deməli, kağız pulların alıcılıq qabiliyyətinin aşağı düşməsi təkcə əmtəə və xidmətlərin qiymətlərinin ba-halanması ilə deyil, həm də hakimiyyət dəyişikliyi, əhalinin dövlətə olan inamının azalması ilə əlaqədardır. Kağız pulların emissiyası əsas etibarilə dövlət xərclərinin və büdcə kəsirinin maliyyələşdirilməsinin zəruriliyi ilə bağlıdır. Əlbəttə, kağız pulların istənilən qədər kəsilməsi mümkün-dür. Lakin belə olduqda, o, qiymətdən düşür. Ona görə də kağız pullardan bir qayda olaraq yığım vasitəsi kimi istifadə olunmur.

Kredit münasibətlərinin inkişaf etməsi ilə əlaqədar olaraq kredit pulları meydana gəlmiş və onun əsas növləri veksəl, banknot və çekdir.

Veksəl, nəzərdə tutulmuş müddətdə müəyyən məbləğdə pulun qeyd-şərtsiz ödənilməsi üzrə öhdəlikdir. Bu, sahibinə müəyyən olunmuş müddət başa çatdıqda həmin məbləği tələb etmək hüququ verir. Digər borc öhdəlikləri ilə müqayisədə vekselin bir sıra xüsusiyyətləri vardır. Bunlar ondan ibarətdir ki, veksellər mücərrəddir, milli qanunvericiliklə rəsmiyyətə salınır, tədavüldə nəqd pul kimi istifadə oluna bilir, onun üzərində borc təəhhüdünün konkret səbəbləri göstərilmir və s. və i. a.

Banknotların əsas əlamətləri aşağıdakılardır. Ban-knotlar: 1) Kommersiya veksəllərinə dəyişdirilmək üçün mərkəzi banklar tərəfindən buraxılır; 2) Tələb olunduqda qızıla dəyişdirilir. Çünki klassik banknotlar ikili təminata, – bir tərəfdən veksəl (əmtəə), digər tərəfdən isə qızıl (mərkəzi bankın qızıl ehtiyatı) kimi istifadə olunmaq səlahiyyətinə malikdir.

Kommersiya veksəlləri banknotların əsasını təşkil etsə də, onların arasında aşağıdakı fərqlər də vardır:

1) Veksəl üzrə borclu fəaliyyətdə olan sahibkar (tacir və ya sənayeçi) olduğu halda, banknot üzrə borclu mərkəzi bankdır;

2) Banknotlar kredit pulları olmaqla, xüsusi keyfiyyətə – ümumi tədavül vasitəsi olmaq qabiliyyətinə malikdir. Veksellər isə ümumi ödəmə vasitəsi deyildir;

3) Banknotlar müddətsiz öhdəlikdir. Vekselin tədavülü isə onun ödənilmə müddəti ilə məhdudlaşır.

Çek–üzərində müəyyən məbləğin göstərildiyi və xüsusi formada olan pul sənədidir. Onun sahibi çeki başqasına verməklə, bir növ kredit təşkilatlarına öz hesabından onu təqdim edən şəxsin hesabına pul köçürülməsinə, yaxud da onun nəqd qaydada ödənilməsinə dair rəsmi əmr vermiş olur. Çek ilk dəfə pulun saxlanması müqabilində əmanətçidən müəyyən məbləğdə pul tutulması və buna dair qəbz verilməsi formasında XIV əsrdə Böyük Britaniya və Hollandiyada meydana gəlmişdir.

Lakin sonralar, çeklərlə aparılan əməliyyatlar bir sıra problemlərin meydana çıxmasına səbəb olmuşdur. Bu, birinci növbədə onların ödənilməsi və çek kitabçalarında çoxsaylı imzaların nəzərdə tutulması ilə əlaqədardır. Ona görə də çeklərin kredit vəərəqələri ilə əvəz edilməsi lazım gəlmişdir. Kredit vəərəqələri bank və ya ticarət firmaları tərəfindən buraxılan, bankda hesabı olan sahibkarın şəxsiyyətini təsdiq edən və ona pərakəndə ticarətdə nəqd pul ödəmədən əmtəə və xidmətləri satın almaq hüququ verən sənəddir. Bunun inkişafı gedişində təyinatlarına, funksional və texniki xarakteristika-larına görə fərqlənən plastik vəərəqələrin müxtəlif növləri meydana gəlmişdir.

Hesablaşmaların həyata keçirilməsi mexanizmindən asılı olaraq ikitərəfli və çoxtərəfli vəərəqə sistemləri bir-birindən fərqləndirilir. İkitərəfli hesablaşma iştirakçılar arasında razılaşma əsasında aparılır. Çoxtərəfli hesablaşma sistemində isə həmin vəərəqələri ödəniş vasitəsi kimi təqdim etməklə tacirlərdən və xidmət təşkilatlarından əmtəələri möhlətlə satın almaq olur.

Kredit vərəqələri ilk dəfə XX əsrin 50-ci illərində ABŞ-da meydana gəlmişdir. Bundan sonra isə minlərlə iştirakçı bankları birləşdirən iri assosiasiyalar formalaşmışdır. Hazırda ABŞ əhalisinin demək olar ki, hamısı, bir, əksəriyyəti isə bir neçə bank vərəqəsinin sahibidirlər. Bu qayda ilə hesablaşmalar dünyanın bir çox ölkələrində geniş yayılmış, beynəlxalq xarakter almışdır.

Yuxarıda göstərilənlərlə yanaşı, əksəriyyət hallarda "demək olar ki, puldur" deyilən pul da mövcuddur. Bu, qəti müəyyən edilmiş dəyərə malik və satılması mümkün olan, asanlıqla nəqd pula, yaxud da çek qoyuluşlarına çevrilə bilən aktivlərdir. Doğrudur, onlardan bilavasitə tədavül vasi-təsi kimi istifadə olunmur, lakin onlar pulun yerinə yetirdiyi dəyərin (sərvətin) qorunub saxlanması vəzifəsini müvəffəqiyyətlə yerinə yetirirlər. "Demək olar ki, puldur" adlandırılan pula çeksiz həyata keçirilən əmanət hesabları, müddətli əmanətlər və dövlətin qısa müddətli qiymətli kağızları aiddir.

Sual 3. İnflyasiyanın mahiyyəti və növləri.

İnflyasiya qiymətlərin səviyyəsinin artması, iqtisadiyyatda ümumi tarazlığın pozulması deməkdir. Lakin inflyasiya dövründə bütün əmtəələrin qiymətləri bahalanmır. Başqa sözlə, inflyasiyanın sürətlə artdığı dövrdə bəzi əmtəələrin qiymətləri qalxa, bəzilərininki sabit qala, digərlərininki isə hətta aşağı düşə bilər. Bunlar tələblə təklif arasındakı nisbətin, elastikliyin müxtəlifliyi ilə əlaqədardır. Məsələn 1970-80-ci illərdə ABŞ-da inflyasiyanın səviyyəsinin yüksək olmasına baxmayaraq videomaqnitafonların, rəqəmli saatların və fərdi

kompüterlərin qiyməti aşağı düşmüşdür. Bütövlükdə götürüldükdə isə inflyasiyanı qiymətlərin fasiləsiz olaraq artması prosesi kimi başa düşmək olar. Deməli, burada həlledici söz "fasiləsiz"-indir. Buna görə də qiymətlərin artmasını daimi bir proses kimi qəbul etmək mümkündür. Çünki bu, bütün bazarları əhatə edir və bütövlükdə iqtisadiyyat üçün səciyyəvi olmaqla, qiymətlərin bahalanması nəticəsində tələblə təklif arasındakı tarazlığın, ümumi müvazinətin pozulduğunu göstərir.

Lakin qiymətlərin artması bütün hallarda inflyasiyanın baş verməsi demək deyildir. Çünki məhsulların keyfiyyətinin yaxşılaşması, istehsal amillərinin məhdudlaşması, ümumi tələbin dəyişməsi nəticəsində də qiymətlər qalxa bilər və qalxır.

Inflyasiyanın səviyyəsini müəyyən edərkən indekslərdən, xüsusilə də qiymət indekslərindən geniş istifadə olunur. Bunlardan həyat (yaşayış) səviyyəsi indeksini, topdan-satış qiymətlər (istehsal təyinatlı əmtələrin) indeksini və ÜMM-in deflyatoru indeksini qeyd etmək olar. Bu indekslərin üçü də müəyyən dövr ərzində qiymətlərin orta səviyyəsinin dəyişməsinə ifadə edir. Əsas dövrün (ilin) qiymətləri bir qayda olaraq 100% qəbul edilir və sonrakı dövrlərin (illərin) qiymətləri ayrı-ayrılıqda onunla müqayisə edilir.

Həyat (yaşayış) səviyyəsi indeksinin köməyi ilə istehlak mallarının daxil olduğu "bazar səbəti" qiymətinin dəyişməsi öyrənilir. ABŞ-da bu indeks hər ay Əmək Statistikası Bürosu tərəfindən hesablanır. İstehlak səbətinə müəyyən dövr (ay, il) ərzində bir orta şəhər ailəsi tərəfindən satın alınan təxminən 400 adda əmtəə və xidmət nəzərə alınır.

"Əsas dövr" kimi müxtəlif ölkələrdə müxtəlif il qəbul oluna bilər. Məsələn, ABŞ-da vaxtilə 1967-ci il əsas götürülür və sonrakı illərin məlumatları onunla müqayisə edilirdi. Hazırda isə əsas dövr kimi 1982-ci il götürülür. Bu, onunla əlaqədardır ki, cəmiyyət inkişaf etdikcə insanların tələbatları və deməli, istehlak səbətinin qiyməti də dəyişir.

ABŞ-da 1996-cı ildə həyat səviyyəsi indeksi (buna həyatın dəyəri də deyilir) 129% olmuşdur. Bu, o deməkdir ki, istehlakçılar eyni "əmtəə və xidmətlər dəstinin" satın alınmasına 1982-ci ildəkinə nisbətən 1996-cı ildə 29% çox vəsait sərf etmişlər. Bu indeksdən əsas etibarilə minimum əmək haqqının hesablanmasında istifadə edilir. İnkişaf etmiş ölkələrdə hər yarım ildə bir dəfə inflyasiya nəzərə alınmaqla əmək haqqı indeksləşdirilir, yəni, inflyasiyanın hər faizinə görə əmək haqqı 0,5% artırılır.

Inflyasiyanın sürətinin hesablanması da az əhəmiyyət kəsb etmir. Hesabat dövrü üçün inflyasiyanın sürətini aşağıdakı kimi hesablamaq olar: hesabat dövrünün qiymət indeksindən əsas dövrün qiymət indeksi çıxılır, alınan fərq əsas dövrün qiymət indeksinə bölünür və qismət 100-ə vurulur. Məsələn, tutaq ki, son istehlak əmtəələrinin qiymət indeksi 2005-ci ildə 120%, 2006-cı ildə isə 126% olmuşdur. 2006-cı il üçün inflyasiyanın səviyyəsi aşağıdakı kimi müəyyən edilir:

$$\text{Inflyasiyanın sürəti} = (126 - 120) : 120 \cdot 100 = 5\%$$

Topdansatış qiymətləri (istehsal təyinatlı əmtəələrin qiymətləri) **indeksini hesabladıqda** istehsalda istifadə olunan aralıq əmtəələrin qiymətlərinin dəyişməsi

müəyyən edilir. Bu qiymətlərin dəyişməsi xammal və materialların, yarımfabrikatların, topdansatış bazarlarında son məhsul növləri qiymətlərinin dəyişməsi ilə əlaqədardır.

Nəzərdən keçirilən bu iki indeks bir-birilə qarşılıqlı surətdə əlaqədardır. Çünki sənaye əmtələri qiymətlərinin qalxması nəticə etibarilə pərakəndə satış qiymətlərinin artmasına səbəb olur.

İnflyasiyanın aşağıdakı növləri vardır: 1) Açıq inflyasiya; 2) Sarsıdıcı inflyasiya; 3) Mötədil (mülayim) inflyasiya; 4) Çaparaq inflyasiya; 5) Hiper inflyasiya; 6) Tarazlaşdırılan inflyasiya; 7) Tarazlaşdırılmayan inflyasiya; 8) Gözlənilən inflyasiya; 9) Gözlənilməyən inflyasiya.

Açıq inflyasiya bazar münasibətlərinin inkişaf etmiş olduğu ölkələr üçün səciyyəvidir. Bu, bir-birilə qarşılıqlı əlaqədə olan tələb və təklifin, qiymətlərin açıq şəkildə artmasına təsir göstərməsilə əlaqədardır.

Sarsıdıcı inflyasiya inzibati-amirlik iqtisadiyyatına xas olan gizli inflyasiyadır. Çünki bu iqtisadi sistemdə qiymətlərə və gəlirlərə ciddi nəzarət olunur. Bu isə inflyasiyanın açıq şəkildə özünü qiymətlərin artmasında göstərməsinə imkan vermir. Zahirən qiymətlər sabit qalır. Lakin dövriyyədə olan pul kütləsinin artması əmtəə çatışmazlığına səbəb olur. Bu isə öz növbəsində "gizli iqtisadiyyatın" əl-qol açmasına gətirib çıxarır.

Sarsıdıcı inflyasiya dövründə əmtəə çatışmazlığı zahirən görünməyən inflyasiya prosesinin görünən tərəfinə çevrilir. Çünki, eyni miqdarda əmtəənin satın alınması üçün daha çox pul kütləsi tələb olunur. Sarsıdıcı inflyasiya zamanı pul kütləsinin yalnız bir hissəsi pul kimi istifadə

olunur. Alıcılar əllərində olan pulun əhəmiyyətini qabarıq şəkildə göstərmək üçün aztapılan əmtələri axtarıb tapmağa çalışırlar. Bunun nəticəsində sarsıdıcı inflyasiya şəraitində bazarın qeyri-leqal forması olan "**qara bazar**" **əmələ gəlir.**

Qara bazarda əmtəələrin əsl qiymətləri formalaşır, qiymətlərin sabitləşməsi haqqında illüziyalar isə satıcı və alıcıları çaş-baş salır, iqtisadi rifahın yaxşılaşması haqqında yanlış təsəvvür yaranır.

Mötədil (mülayim) inflyasiya dövründə qiymətlər il ərzində 10%-dan çox artmır, pulun alıcılıq qabiliyyəti demək olar ki, dəyişmir. Qərb ölkələrində buna heç bir narahatlıq doğurmayan normal hal kimi baxırlar.

Qiymətlərin qalxması il ərzində iki və daha çox rəqəmli ədədlərlə ifadə olunduqda buna "**çaparaq**" **inflyasiya deyilir.** Bu zaman müqavilələr qiymətlərdəki dəyişkənliklə əlaqələndirilir, pul kütləsi sürətlə əmtəələrdə maddiləşdirilir. Inflyasiya iqtisadiyyat üçün təhlükə törətdiyinə görə onun əleyhinə tədbirlər görülməsi tələb olunur.

Hiperinflyasiya zamanı qiymətlər çox sürətlə artır, onunla əmək haqqı arasında çox böyük fərq əmələ gəlir, iri müəssisələr nəinki mənfəət əldə edir, əksinə zərərli işləyirlər, iqtisadiyyat iflic vəziyyətinə düşür, adamlar əllərində olan pulu əmtəələrdə maddiləşdirməyə çalışır, təsərrüfat əlaqələri pozulur, barter sövdələşmələrinə üstünlük verilir, bizneslə məşğul olmaq fayda vermir. Odur ki, istehsal ixtisar olunur, xarici əlaqələr azalır, firmadaxili təsərrüfatçılığın ünsürləri arasında uyğunsuzluqlar əmələ gəlir.

Tarazlaşdırılan inflyasiyada müxtəlif əmtəə qrupları-nın qiymətləri nisbətən sabit qalır, tarazlaşdırılmayan inflyasiyada isə, əksinə, dəyişir.

Tarazlaşdırılan inflyasiya bizneslə məşğul olmaq üçün qorxulu deyildir. Bu zaman yalnız qiymətləri vaxtaşırı artırmaq lazım gəlir. Mənfəətin itirilməsi təhlükəsi isə qiymətlərin artırılmasının axırıncı pilləsində dayanan sahibkarlar üçün qalmış olur. Bu, birinci növbədə intensiv xarici kooperasiya əlaqələrinə əsaslanan və mürəkkəb məhsullar istehsal edənlərə aiddir.

Tarazlaşdırılmayan inflyasiya o deməkdir ki, xam-mal və materialların qiymətləri son istehlak məhsullarının qiymətlərinə nisbətən daha sürətlə artır. Bu, bizneslə məşğul olmaq üçün təhlükə törədir. Kapitalın tətbiq olunduğu sahələrin seçilməsində çətinlik yaradır, belə bir şəraitdə sənaye inkişaf etmir, yalnız az sayda möhtəkirlik – vasitəçilik əməliyyatları mümkün olur.

Gözlənilən və gözlənilməyən inflyasiyalar da bir-birindən fərqlənir. Gözlənilən inflyasiya dedikdə qabaqca-dan proqnozlaşdırılan inflyasiya nəzərdə tutulur. Gözlənilməyən inflyasiya isə adından göründüyü kimi, qabaqcadan onun olub-olmaması haqqında proqnoz verilmir.

Tarazlaşdırılan və gözlənilən inflyasiyalar iqtisadiy-yata ziyan vurmur. Çünki onları qabaqcadan proqnozlaşdırmaq mümkün olduğuna görə müəyyən tədbirlər görülə bilər və görülür. Tarazlaşdırılmayan və gözlənilməyən infl-yasiyalar isə olduqca təhlükəlidir və iqtisadiyyata böyük ziyan vururlar.

İnflyasiyanın səbəbləri və müasir dövrdə xüsusiyyətləri.

Qiymətlərin qalxması və pul artıqlığının əmələ gəlməsi inflyasiyanın zahiri təzahürləridir. Onun başlıca səbəbi milli iqtisadiyyatda formalaşmış proporsiyaların, başqa sözlə, ümumi tarazlığın pozulmasıdır.

Dünya iqtisadi ədəbiyyatında tarazlığın pozulmasına və inflyasiyaya gətirib çıxaran aşağıdakı amillərin olduğu göstərilir.

1) Kağız pulun emissiyası, xarici ticarət, qeyri-məhsuldar, hər şeydən əvvəl, hərbi xərclər və dövlətin yerinə yetirdiyi vəzifələrlə əlaqədar olan xərclər üzərində dövlət inhisarının olması;

2) Əmək haqqının artırılması və onun səviyyəsinin saxlanması (azalmaması) üzərində müəyyən müddət həmkarlar ittifaqının inhisarının olması;

3) Ən iri firmaların qiymətlərin müəyyən edilməsi və öz xərcləri üzərində inhisarının olması.

Bunlar bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədəirlər və hər biri tələb və təklifin artması və ya azalmasına, onların arasında-kı tarazlığın pozulmasına təsir edə bilər. İnflyasiyanın səbəblərinin müəyyən edilməsi onunla mübarizə tədbirlərini işləyib hazırlamaq üçün lazımdır.

XX əsrin ortalarında sənayecə inkişaf etmiş ölkələrdə inflyasiyaya iki amil təsir etmişdir:

1) Maliyyə və pul-kredit sisteminin yenidən qurulması; 2) İqtisadiyyatın oliqopolçu strukturunun formalaşması.

Bu dövrdə sahibkarların qiymətləri qaldırmaq yolu ilə daha çox mənfəət əldə etmək uğrunda apardıqları mübarizə azad rəqabəti məhdudlaşdırmış, habelə pul

tədavülünün və qiymətlərin əmələ gəlməsinin nisbi sabitliyi qızıl külçə standartlarını təmin etmişdir. Qızıl külçə standartı o demək idi ki, yalnız böyük məbləğdə, məsələn, İngiltərədə ən azı 1700 funt sterlinq, Fransada 215000 frank və s. banknotlar külçə qızıla dəyişdirilə bilər. Həm də banknotları yalnız qızıla dəyişdirilməsi mümkün olan xarici valyutaya (devizaya¹) mübadilə etmək olardı. Göründüyü kimi, bu pul sistemində bütün valyutalar bir valyutadan asılı vəziyyətə salınır. Əsas götürülən valyuta iflasa uğradıqda, onunla bağlı olan bütün ölkələrin valyutaları da nüfuzdan düşürdü.

İqtisadiyyatın inkişafının müasir mərhələsinə keçilməsi pulun hərəkətindəki istiqamətin kəskin surətdə dəyişməsinə səbəb oldu. Pul tədavülündə qızıl, kağız pullar tərəfindən sıxışdırılıb çıxarıldı, kredit-pul mexanizmi isə pul kütləsinin artması üçün əlverişli şərait yaratdı. Bunlar da öz növbəsində dövlət xərclərinin artması və dövlət büdcəsinin daim kəsirli olmasına səbəb oldu.

O dövrdə iqtisadiyyatın əksər sahələri üçün oliqopo-liya strukturu formalaşmışdı. Sahibkarlar belə bir şəraitdə özlərinin bazar, xüsusilə də qiymət siyasətlərini qarşılıqlı surətdə əlaqələndirmək imkanı əldə etmişdilər. Bu isə yeni, XX əsr üçün xarakterik olan, əmtələrin qiymətlərinin artması meylinin inkişaf etməsinə səbəb olurdu. Lakin əsrin ilk dövrlərində, daha dəqiq desək, təqribən 30-35 il ərzində vaxtaşırı baş verən ifrat istehsal böhranları dövründə qiymətlərin artması daimi xarakter daşımır, daim pozulurdu.

İnflyasiya ikinci dünya müharibəsi illərində bazar iqtisadiyyatının inkişaf etmiş olduğu ölkələrin demək olar ki, hamısında müşahidə edilmişdir. Bunun iqtisadi əsasını ikinci dünya müharibəsinin gedişində məhsuldar qüvvələrin dağıdılması təşkil etmişdir. Çünki istehsaldakı dəyişikliklər maliyyə dairəsinə və pul tədavülünə təsir göstərməyə bilməzdi. Bu isə özünü büdcə kəsininin və dövlət borcunun artmasında, pul emissiyasının çoxalmasında göstərirdi.

Müharibədən sonrakı illərdə qiymətlərin artması meyli yenə də özünü göstərmişdir. Hətta iqtisadi böhranlar dövründə də bütün ölkələrdə qiymətlər artmaqda davam etmişdir. Lakin qiymətlərin artma sürəti heç də eyni olma-mışdır. Belə ki, 50-60-cı illərdə mötədil inflyasiya müşahidə olunduğu halda, 70-80-ci illərdə "çaparaq" inflyasiya özünü göstərmişdir.

Keçən əsrin 70-ci illərindən inflyasiyanın artmasına təsir göstərən başlıca amillər idxal və ixrac olunan əmtəələrin qiymətlərinin qalxması, dolların devalvasiyası, dünya bazarında xammalların qiymətlərinin bahalaşması və s. olmuşdur.

Müasir dövrdə də inflyasiya prosesi davam edir və onun özünə məxsus bir sıra xüsusiyyətləri vardır.

Hər şeydən əvvəl qeyd etmək lazımdır ki, keçmiş dövrlərdə inflyasiya bir və ya bir neçə ölkənin iqtisadiyyatını əhatə edirdisə, hazırda ümumdünya xarakteri almışdır.

İkincisi, inflyasiya müxtəlif ölkələrdə qeyri-bərabər gedir və onun sürəti daxili amillərlə müəyyən edilir. Sənaye tsiklinin ayrı-ayrı fazalarından, habelə iqtisadiyyatın tənzimlənməsinə dövlətin müdaxilə etməsi

dərəcəsiindən asılı olaraq bu amillərin təsiri güclənə və ya zəifləyə bilər.

Üçüncüsü, müasir inflyasiya daimi xarakter almışdır. Əvvəlki illərdə ayrı-ayrı ölkələrdə inflyasiya sonralar pul tədaviilünün nisbi sabitlik dövrləri ilə əvəz edilmişdir. Hazırda isə qiymətlər sənaye tsiklinin bütün fazalarında artır.

Dördüncüsü, inflyasiyanın xarakteri dəyişmişdir. Belə ki, 80-ci illərin ortalarında "çaparaq" inflyasiya üstünlüyə malik olmuşdur. O, Latın Amerikasısı ölkələrində xüsusilə geniş miqyas almışdı. 1989 və 1990-cı illərdə inflyasiyanın səviyyəsi ən yüksək həddə – 2000%-ə çatmışdı. Ayrı-ayrı ölkələrdə (Nikaraqua, Peru, Argentina, Braziliya) onun səviyyəsi hətta 5000-8000% olmuşdur.

Bununla birlikdə 80-ci illərin ortalarından inkişaf etmiş kapitalist ölkələrində inflyasiyanın "yavaşdığı" və onun sürətinin aşağı düşdüyü müşahidə olunur. **Bu, aşağıdakılarla əlaqədardır.**

1) Dünya iqtisadiyyatının qeyri-bərabər inkişafının xüsusiyyətləri. 1980-1992-cı illərdəki dünya iqtisadi böhranından sonra uzun sürən durğunluq, iqtisadiyyatın ləng bərpa olunması, kütləvi işsizlik və s. əmtəə və xidmətlərə olan tələbin azalmasına səbəb olmuşdur ki, bu da qiymətlərin artmasının qarşısını müəyyən dərəcədə almışdır;

2) Əmək məhsuldarlığının dinamikasındakı dəyişiklik. Daxili və xarici bazarlarda rəqabət mübarizəsinin kəskinləşdiyi şəraitdə əmək məhsuldarlığının yüksəlməsi və istehsal xərclərinin azalması inhisarlar qarşısında qiymətlərin artırılmasına hədd

müəyyən olunması tələbini qoymuş və bununla da inflyasiyanı məhdudlaşdırmışdır;

3) Maliyyə sahəsində yeni hadisələrin baş verməsi nəticəsində 70-ci illərin ortalarına nisbətən 80-ci illərdə bir sıra ölkələrdə büdcə kəsiri nisbətən azalmışdır ki, bu da dövlət maliyyəsi böhranının müəyyən dərəcədə "bitərəfləşdirilməsi"nə səbəb olmuşdur. Belə ki, 70-ci illərdə iqtisadi əməkdaşlıq və inkişaf təşkilatı (İƏİT) ölkələrində büdcə kəsiri orta hesabla ÜMM-in 1,8%-i qədər olmuşdursa, bu, 1993-cü ildə 1,2% təşkil etmişdir;

4) 1980-ci illərdə kredit ekspansiyasında (genişlənməsində) bir sıra ləngimələrin olması. Sənayecə inkişaf etmiş ölkələrdə mərkəzi bankların uçot dərəcələrinin kəskin sürətdə yüksəlməsi faiz dərəcələrinin artmasına səbəb olmuşdur ki, bu da borc kapitalına olan tələbin azalmasına, inflyasiya prosesində kredit ekspansiyasının rolunun bir qədər zəifləməsinə gətirib çıxarmışdır;

5) Dünya bazarında enerji xammallarının qiymətlərinin aşağı düşməsi. 1986-cı ildə enerji xammallarının qiymətləri indeksi (1980-ci il – 100%) 65%-ə, o cümlədən neft üzrə 55%-ə enmişdir. Bu isə inkişaf etmiş kapitalist ölkələrində istehsal xərclərinin azalmasına səbəb olmuşdur.

Lakin bütün bunlar o demək deyildir ki, artıq inflyasiya "məğlub" edilmiş, onun üzərində qələbə çalınmışdır. Əlbəttə, yox! Hazırda istehlak əmtəələrinin qiymətləri 60-cı illərə nisbətən daha sürətlə artır. Bundan başqa, inflyasiyanın sürəti vaxtaşırı olaraq dəyişir. Məsələn, ABŞ-da ÜMM-in orta illik deflyatoru 1951-1960-cı illərdə 2,6%, 1961-1965-ci illərdə 1,4%, 1966-1970-ci

illərdə 4,1%, 1971-1975-ci illərdə 6,6%, 1976-1980-ci illərdə 7,3%, 1981-1985-ci illərdə 5,2%, 1986-1990-cı illərdə 3,4% olmuşdur.

Tələb və təklifin inflyasiyası.

Iqtisadçılar inflyasiyanın aşağıdakı iki tipini birindən fərqləndirirlər: 1) Tələbin inflyasiyası, 2) Təklifin inflyasiyası.

Ümumi təklif sabit qalmaqla, ümumi tələb artdıqda qiymətlər dəyişir. Və bununla əlaqədar olaraq tələbin inflyasiyası baş verir ki, onu da ən sadə şəkildə belə ifadə etmək olar: "dövrüdə az miqdarda mövcud olan əmtələri satın almaq üçün daha çox pul kütləsi olur".

Lakin ümumi tələblə istehsalın həcmi, məşğulluq və qiymətlər arasındakı nisbətə öyrənilməsi ilk baxışda təsəvvür olunduğu kimi o qədər də sadə məsələ deyildir.

İlk dövrlərdə istehlak və investisiya, habelə hökumətin sərif etdiyi və xalis ixracla əlaqədar olan ümumi xərclər az olduğuna görə ümummillə məhsul tələb olunan qədər istehsal edilmir, müəssisələrin istehsal güclərinin çox hissəsi fəaliyyət göstərmir, işsizlik artır. Ümumi tələb artdıqda isə istehsalın həcmi artır, işsizliyin səviyyəsi aşağı düşür, qiymətlər ya çox az qalxır, yaxud da sabit qalır. Bu, onunla izah edilir ki, fəaliyyət göstərməyən çox böyük miqdarda maddi və əmək ehtiyatlarının istehsalə cəlb olunmasına maraqlar artır, mövcud qiymətlərlə onları istənilən vaxt istifadəyə vermək imkanı meydana çıxır. Bunun nəticəsində məhsul istehsalı çoxalır, qiymətlər isə bahalıq olur.

Tələb artdıqda isə iqtisadiyyat tam məşğulluğa və mövcud ehtiyatlardan tam istifadə olunmasına yaxınlaşmaqla **ikinci mərhələyə daxil olur**. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, tam məşğulluğa nail olunana qədər də qiymətlər tədriclə artmağa başlaya bilər. Ona görə ki, istehsalın miqyası genişləndirildikcə dövriyyəyə cəlb edilən ehtiyatlardan iqtisadiyyatın bütün bölmələrində və sənayenin bütün sahələrində birdən-birə, eyni vaxtda istifadə olunmur. Daha doğrusu, sənayenin bir çox sahələrində artıq istehsal gücləri olduğu halda, digərlərində "zəif yerlər" meydana çıxır. Sənayenin bəzi sahələri özünün artıq istehsal güclərindən başqalarına nisbətən daha tez istifadə edirlər. İşçi qüvvəsi bazarlarında tələbin artması nəticəsində işçilərin bəzi kateqoriyalarından tam istifadə olunmağa başlayır, onların əmək haqqı yüksəlir. Bunlarla əlaqədar olaraq firmaların istehsal xərcləri də artır və buna görə də onlar qiymətləri qaldırmağa məcbur olurlar.

Əmək bazarında təklifin azalması kollektiv müqavilələr bağlanarkən həmkarlar ittifaqının sahibkarlara təsiretmə imkanlarını genişləndirir və əmək haqqının artırılmasına nail olmaqda onlara kömək edir. Firmalar tətillər hərəkatından (xüsusilə iqtisadiyyatın inkişaf etdiyi dövrdə) çəkinərək əmək haqqını artırmağa razı olurlar. Bundan başqa, ümumi xərclər artdıqda, firmalar onu, qiymətləri qaldırmaqla istehlakçılardan "çıxarmağa" çalışırlar. Nəhayət tam məşğulluğa nail olunduqda, firmalar daha məhsuldar, yəni ixtisaslı peşə sahiblərini muzzla tutmaq məcburiyyətində qalırlar ki, bu da öz növbəsində xərclərin və qiymətlərin artmasına səbəb olur. **İkinci dövrdəki inflyasiyanı bəzən "vaxtsız" inflyasiya**

adlandırırlar. Çünki o, ölkədə tam məşğulluq başlanandanək meydana çıxır.

Üçüncü dövrə çatdıqda tam məşğulluq iqtisadiyyatın bütün bölmələrində özünü göstərir. Sənayenin bütün sahələri məhsul istehsalının artırılması tələbinə daha cavab verə bilmir. Bu isə o deməkdir ki, milli məhsulun real həcmi ən yüksək həddə çatmışdır və tələbin bundan sonra artması inflyasiyaya doğru aparır. Başqa sözlə, cəmiyyətin istehsal imkanlarından artıq olan ümumi tələb qiymətlərin artmasına səbəb ola bilər. **Bu dövrdə tələbin inflyasiyasının başlıca şərtləri aşağıdakılardır:**

1) Əhalinin tələbatının artması. Buna təsir edən əsas amillər isə əmək haqqının və məşğulluğun artmasıdır;

2) İqtisadi yüksəliş dövründə investisiyaların və bununla əlaqədar olaraq kapital əmtəələrinə olan tələbin artması;

3) Dövlət xərclərinin (hərbi və sosial xərclərin) artması.

Beləliklə, nəzərdən keçirilənlərə əsasən aşağıdakı nəticələri çıxarmaq olar: qiymətlər sabit qaldıqda (birinci dövr) nominal və real ÜMM eyni sürətlə artır. Lakin "vaxtsız" inflyasiya zamanı (ikinci dövr) nominal ÜMM-i deflyasiya etmək lazımdır. Bu, məhsulun həcmi fiziki ifadədə müəyyən etməyə imkan verir. "Xalis" inflyasiya zamanı (üçüncü dövr) nominal ÜMM artır (həm də bəzən çox sürətlə artır), real ÜMM isə dəyişmir.

Xərclərin artması və bazarda ümumi təklifin azalması da inflyasiyaya səbəb ola bilər. Bunu belə bir faktdan aydın görmək olar ki, son illərdə ümumi tələb artıqlığı olmadığı halda, qiymətlərin artdığı dövrlərə

təsadüf olunmuşdur. İstehsalın həcmi və məşğulluq azaldığı hallarda da qiymətlərin artdığı dövrlər müşahidə edilmişdir. Beləliklə, **istehsal xərclərinin artması və ya ümumi təklifin azalması ilə əlaqədar olaraq baş verən inflyasiya təklif üzrə inflyasiya adlanır.**

Xərclərin artması ilə əlaqədar olan inflyasiya öz ifadəsini məhsul vahidinə düşən istehsal xərclərinin çoxalmasında tapır və aşağıdakı kimi müəyyən edilir:

Məhsul vahidinə düşən xərclər = ümumi xərclər : məhsulun miqdarı

Məhsul vahidinə düşən xərclərin artması mövcud qiymətlərlə firmanın təklif etdiyi məhsulun və deməli, onun mənfəətinin azalmasına səbəb olur. Bunun nəticəsində bütün iqtisadiyyat üzrə təklif olunan əmtəə və xidmətlər azalır, bu isə qiymətlərin bahalaşmasına gətirib çıxarır. **Təklif üzrə inflyasiyaya iki başlıca amil təsir edir.** Bunlardan biri nominal əmək haqqının artırılması, digəri isə xammal və materialların, enerji daşıyıcılarının qiymətlərinin bahalaşmasıdır.

Əmək haqqının artırılması nəticəsində baş verən inflyasiya istehsal xərclərinin çoxalması ilə əlaqədar olan inflyasiyanın bir növüdür. Bunun başlıca səbəbkarı demək olar ki, həmkarlar ittifaqıdır. Bu, onunla izah edilir ki, həmkarlar ittifaqları kollektiv müqavilələr vasitəsilə nominal əmək haqqı üzərində nəzarəti müəyyən dərəcədə həyata keçirirlər. Məsələn, tutaq ki, iri həmkarlar ittifaqları əmək haqqının böyük məbləğdə artırılmasını tələb edir və buna nail olurlar. Bununla da onlar həm də həmkarlar ittifaqlarının üzvü olmayan işçilərin əmək haqqının yeni standartını müəyyən etmiş olurlar. Bütün ölkə üzrə əmək haqqının artırılması, əks təsir göstərən hər hansı bir amillə

(məsələn, bir saatda istehsal olunan məhsulun miqdarı) tarazlaşdırılmadıqda məhsul vahidinə düşən xərclər artır. İstehsalçılar buna bazara çıxardıqları əmtəə və xidmətlərin miqdarını azaltmaqla cavab verirlər. Tələb sabit qalmaqla, təklifin azalması isə qiymətlərin artmasına səbəb olur. **Bunu əmək haqqının həddindən çox artırılması ilə əlaqədar olaraq baş verən inflyasiya adlandırırlar.**

Xərclərin artması ilə əlaqədar olan inflyasiyanın baş-qa bir növü təklif mexanizminin pozulması nəticəsində baş verən inflyasiyadır. Bu, enerji istehsalına sərf olunan xammalların qiymətlərinin qəflətən artması ilə əlaqədar olaraq istehsal xərclərinin və deməli məhsulların qiymətlərinin bahalaşması nəticəsində baş verir. Bunu 1973-1974, 1979-1980-ci illərdə və ümumiyyətlə son dövrlərdə enerji daşıyıcılarının qiymətlərinin qalxıb-ənməsindən daha aydın görmək olar. Belə ki, enerji daşıyıcılarının qiymətlərinin artması nəticəsində istehsal və məhsulların daşınması xərcləri artmışdır. Bu isə öz növbəsində xərclərin çoxalması ilə əlaqədar olan inflyasiyanın sürətlə artmasına səbəb olmuşdur.

İqtisadiyyatda elə hallar da olur ki, eyni vaxtda, bir tərəfdən qiymətlər artır, digər tərəfdən isə istehsalın həcmi azalır. Başqa sözlə, qiymətlər və məhsul istehsalı müxtəlif istiqamətlərdə dəyişir. **Buna staqflyasiya deyilir.**

İqtisadçılar staqflyasiyanın səbəblərini müxtəlif cür izah edirlər. Buna dair aşağıdakı nöqtəyi-nəzərlər diqqəti daha çox cəlb edir:

1) Qeyri-təkmil strukturların mövcudluğu. Belə bir fikir irəli sürülür ki, yaxşı sahmana salınmış bazar mexanizminə malik olan iqtisadiyyatda bəzi əmtəələrin qiymətlərinin artması başqa əmtəələrin qiymətlərinin aşağı

düşməsinə səbəb olur. Odur ki, bazar tarazlığına əməl olunmalıdır;

2) Staqflyasiya inhisara və bazarda firmaların hökm-ranlığına səbəb olur. Bu o deməkdir ki, az istehsal edib, baha satmaq inhisarlar üçün daha faydalıdır;

3) Belə bir fikir də geniş yayılmışdır ki, staqflyasiyanın səbəbi gözlənilən inflyasiya ola bilər. Başqa sözlə, istehsal amillərinin mülkiyyətçiləri öz gəlirlərinin inflyasiya nəticəsində azalacağından ehtiyat edərək xidmətlərin dəyərini artırmağa başlayırlar.

Sual 4. Inflyasiyanın sosial-iqtisadi nəticələri və antiinflyasiya tədbirləri.

Inflyasiyanın yalnız səbəblərini aydınlaşdırmaqla kifayətlənmək olmaz, həm də onun sosial-iqtisadi nəticələrini nəzərdən keçirmək lazımdır.

Bazar iqtisadiyyatı üçün səciyyəvi olan bir çox hadisələr kimi inflyasiyanı da birmənalı qiymətləndirmək düzgün deyildir. Ona görə ki, inflyasiyanın mənfi cəhətləri ilə yanaşı, müsbət cəhətləri də vardır. Belə ki, o, iqtisadi artıma təsir edir, ona təkan verir. Bu isə o deməkdir ki, iqtisadiyyatın bazar mexanizmi vasitəsilə tənzimlənməsi üçün səciyyəvi olan bir çox başqa proseslər kimi, inflyasiya da mütləq mənada hökmən qarşısı alınmalı və qətiyyətlə aradan qaldırılmalı olan ziyanlı bir proses deyildir. Başqa sözlə, dövlət inflyasiyadan cəmiyyət üzvlərinin rifahının yaxşılaşdırılması və iqtisadiyyatın inkişaf etdirilməsi üçün istifadə edə bilər. Məsələn, bazar münasibətlərinin inkişaf etmiş olduğu ölkələrdə mötədil (mülayim, zəif) inflyasiya iqtisadi artımın normal amili

hesab edilir. Bu deyilənlərə əsasən belə nəticə çıxarmaq olar ki, inflyasiya qiymətlərin və mənfəət normasının artmasına təsir etməklə, konyukturanı canlandıran amil kimi fəaliyyət göstərir. Çünki qiymətlər bahalaşdıqda həmin məhsulun istehsalının artırılmasına marağ da artır. Lakin inflyasiyanın dərinləşməsinə yol vermək olmaz, onun qarşısı vaxtında alınmalıdır. Çünki onun qarşısı vaxtında alınmadıqda sosial-iqtisadi qeyri-sabitlik güclənməklə, ölkədə tarazlıq pozulur, iqtisadiyyatın inkişafına əngəl törədilir, böyük məbləğdə xərc tələb olunur.

Inflyasiya nəinki ölkə daxilində tarazlığın pozulmasına səbəb olur, həm də beynəlxalq valyuta münasibətlərinə mənfi təsir göstərir. **Bu aşağıdakılarla əlaqədardır:**

Birincisi, ölkə daxilində qiymətlərin qalxması valyu-tanın alıcılıq qabiliyyətinin aşağı düşməsi deməkdir. Valyutanın qiymətdən düşməsi isə valyuta dempinqinə səbəb olur.

İkincisi, inflyasiya dünya qiymətlərinin artmasına səbəb olur. Inflyasiyanın təsiri ilə dünya bazarlarında qiymətlərin artım sürəti daxili qiymətlərin artım sürəti ilə nəinki bərabərləşmiş, həm də onu ötüb keçmişdir. BVF-nin ekspertləri bunu ixrac olunan neftin qiymətlərinin artması ilə izah edirlər.

Üçüncüsü, qiymətlərin artması ixrac olunan məhsulların rəqabət mübarizəsini zəiflədir və xarici ticarətdə defisit artmasını gücləndirir, tədiyə balansının tarazlaşdırılmasını çətinləşdirir.

Dördüncüsü, valyutaların alıcılıq qabiliyyətinin aşağı düşməsindəki qeyri-bərabərlik valyuta məzənnələrinin qeyri-ekvivalentliyini gücləndirir, onların rəsmi və

bazar məzənnələri arasında uyğunsuzluğa səbəb olur. Bu da öz növbəsində valyuta məzənnələrinin sabitləşdirilməsini çətinləşdirir, məzənnələr arasındakı nisbətlərə yenidən baxılmasını zəruri edir.

Beləliklə, inflyasiya təkcə daxili problem olmaqla qalmır, həm də beynəlxalq valyuta münasibətlərində dağıdıcı qüvvəyə çevrilir.

Inflyasiya ilə mübarizə və ona qarşı xüsusi proqramın işlənilməsi hazırlanması iqtisadiyyatın sabitləşdirilməsinin zəruri ünsürüdür. Bu proqramın əsasını inflyasiyaya təsir edən səbəb və amillərin təhlili, onların aradan qaldırılması və ya azaldılmasına təsir göstərən iqtisadi tədbirlər sistemi təşkil etməlidir.

Inflyasiya şəraitində iki üsuldən istifadə edilə bilər. Bunlardan biri inflyasiyaya uyğunlaşmaq, digəri isə radikal tədbirləri həyata keçirməklə onu aradan qaldırmaqdan ibarətdir. Ayrı-ayrı ölkələrdə bu dilemmaya müxtəlif üsullarla yanaşılır. Məsələn, ABŞ və İngiltərədə inflyasiya ilə fəal mübarizə aparılır, başqa ölkələrdə isə kompleks uyğunlaşma tədbirləri işlənilir.

Uyğunlaşma siyasəti ona əsaslanır ki, bazar iqtisadiyyatının bütün subyektləri (ev təsərrüfatları, firmalar, dövlət) öz fəaliyyətlərində inflyasiyanı pulun alıcılıq qabiliyyətinin aşağı düşməsi nəticəsində onlara dəyən ziyanın kəmiyyəti ilə ölçürlər. Dünya təcrübəsində pulun alıcılıq qabiliyyətinin aşağı düşməsi nəticəsində dəyən ziyanın ödənilməsinin iki metodu vardır. Bunlardan ən geniş yayılanı faiz dərəcəsinin indeksləşdirilməsidir. Bu metodun mahiyyəti ondan ibarətdir ki, faiz dərəcəsi inflyasiya qədər artırılır. İkinci metod isə qoyulmuş investisiyaların ilkin məbləğinin indeksləşdirilməsidir. Başqa

sözlə, bu, vaxtaşırı olaraq qabaqcadan şərtləşdirilmiş indeksin köməyilə həmin məbləğin təshih olunması deməkdir.

Ev təsərrüfatları inflyasiyaya əlavə gəlir mənbələri axtarıb tapmaqla uyğunlaşmağa çalışırlar. İşçilər özlərini inflyasiyadan qorumaq üçün inflyasiyaya uyğun olaraq müqaviləyə əmək haqqının təshih olunmasına dair xüsusi bənd daxil edilməsinə cəhd göstərirlər.

Firmalar da inflyasiya şəraitində özlərinin iqtisadi siyasətlərini dəyişdirirlər. Bu, öz ifadəsini onda tapır ki, onlar investisiyaların daha tez qaytarılmasını təmin edən qısa müddətli layihələri həyata keçirməyə çalışırlar.

Xüsusi dövriyyə vəsaitlərinin çatışmaması firmaları səhm və istiqrazlar buraxmağa, habelə lizinq və faktoring vasitəsilə yeni xarici maliyyə mənbələri axtarmağa sövq edir. Bu, dövriyyə vəsaitinin tərkibində cəlb edilmiş vəsaitlərin xüsusi çəkisinin və firmaların maliyyə riskinin artmasına səbəb olur. Onlar, həmçinin kreditor borclarının çox olmasına, bankdakı hesablarında az məbləğdə pul vəsaiti saxlamağa səy göstərirlər.

Firmalar inflyasiya şəraitində özlərinin mənfəətdən istifadə olunması sahəsində yeridəkləri siyasətlərini də dəyişməyə məcbur olurlar. Belə ki, onlar həm maddi marağın təmin olunmasına yönəldilən vəsaiti artırır, həm də xalis mənfəətdən istehsalın inkişaf etdirilməsinə daha çox vəsait sərf edirlər.

Tarixdə hökumətin inflyasiya şəraitinə uyğunlaşması siyasətinin bir çox variantları məlumdur. Məsələn, XX əsrin 60-70-ci illərində İngiltərədə və digər ölkələrdə çox ehtiyatla **irəliləmə siyasəti yeridilmişdir**. Lakin bu, özünü doğrultmamışdır. Çünki qiymətlərin artmasının

qarşısının alınmasına yönətilmiş tədbirlər əmək məhsuldarlığının və əhalinin həyat səviyyəsinin aşağı düşməsinə səbəb olmuşdur.

Başqa bir siyasət qiymətlərlə əmək haqqı arasındakı nisbətə nəzarət qoyulmasına əsaslanmışdır. Lakin bu siyasət qısa müddətli dövrdə (məsələn, ABŞ-da 1951-1952-ci, Fin-landiyada 1967-1971-ci illərdə) müsbət nəticələr versə də, uzun müddətli dövrdə özünü doğrultmamış, məşhurlaşsa bilməmişdir.

İnflyasiyanın Keynscəsinə izah edilməsinin tərəfdarları, "struktur inflyasiya" və "təklifin iqtisadiyyatı" nəzəriyyəsinin nümayəndələri öz proqramlarında daha təsirli vasitələrdən istifadə olunmasını təklif edirlər. Bunlara qiymət-lərin və əmək məhsuldarlığının müvəqqəti dondurulmasını, vergi sisteminin köməyilə sahibkarlığın stimullaşdırılmasını, əmanətlərə təminat verilməsində əhalinin etibarının qazanılmasını, çox böyük həyati əhəmiyyətə malik olan sahə və istehsalatların fəaliyyət göstərmələrinin təmin edilməsini və s. misal göstərmək olar.

İnflyasiya şəraitində yeridilən dövlət siyasətinin başqa bir variantı, onun qarşısının alınması üçün həyata keçirilən tədbirlərə dövlətin müdaxilə etməsinin son dərəcə azaldılmasıdır. Buna firmaların daxili və dünya bazarlarında fəaliyyətlərinin və qiymətlərin liberallaşdırılmasına imkan verən proqramları (əmək haqqının artırılması məhdudlaşdırılan zaman sərbəst qiymətlərdən istifadə olunması, milli valyutanın sabitliyinin qorunub saxlanması üçün tədbirlər görülməsi və i.a.) misal göstərmək olar.

Qərbin müxtəlif ölkələrində yüksək inflyasiya ilə mübarizədə hər iki proqramdakı müsbət cəhətlərdən qarşılıqlı surətdə istifadə olunur.

Reyqanın prezidentliyi dövründə ABŞ-da həyata keçirilən iqtisadi tədbirlər diqqəti daha çox cəlb etdiyinə görə onu qısaca nəzərdən keçirək. Bu dövrdə ABŞ-da inflyasiya əleyhinə həyata keçirilən siyasətin əsasını sosial proqramların və dövlət xərclərinin xeyli azaldılması, dövlət büdcəsi kəsirinin ləğv edilməsi və ardıcıl olaraq kəskin, məhdudlaşdırıcı kredit-pul siyasətinin yeridilməsi təşkil etmişdir. Proqramın məqsədi yüksək inflyasiya və işsizliyə qarşı mübarizə aparmaqdan ibarət olmuşdur. Beləliklə, "reyqanomika" "təklif iqtisadiyyatının", Monetar və Keyns metodları və konsepsiyalarının əlaqələndirilməsinə əsaslanmışdır. Bütün bunlar hətta ETT-ni sürətləndirmək və əmək məhsuldarlığını yüksəltməklə "çaparaq" inflyasiyanın illik səviyyəsinin 4-6% aşağı salınmasına səbəb olmuşdur.

Bazar münasibətlərinin inkişaf etdiyi ölkələrin hamısında demək olar ki, inflyasiya olmuş, onlar bunun ağrı-acısını bu və ya digər dərəcədə görmüşlər. **Bütün bunlar isə həmin ölkələrin bu sahədə təcrübələrinin öyrənilməsini zəruri edir.**

Bəzən inflyasiyanın və onun nəticələrinin aradan qaldırılması üçün daha sərt tədbirlərə əl atılır. Belə tədbirlərə valyutanı sabitləşdirməyin aşağıdakı metodlarını misal göstərmək olar:

1) **Nullifikasiya.** Bu o deməkdir ki, qiymətdən düşmüş pul nişanı ləğv edilir, etibarsız elan olunur və onun əvəzinə tədavülə yeni valyuta buraxılır.

2) **Valyutanın restavراسiyası.** (bərpa olunması). Qızıl monometalizm dövründə istifadə olunmuş bu metodda ban-knotun qızıla dəyişdirilməsinin bərpa olunması istehsalın artımını, büdcə kəsirinin ləğv olunmasını və deflyasiya aparılmasını qabaqlayır. Deflyasiya pulun qiymətindən düşməsinə ləngidir. Deflyasiyadan bir qayda olaraq pul islahatına hazırlıq kimi istifadə edilir. Deflyasiya bir sıra maliyyə-kredit tədbirlərinin vasitəsilə həyata keçirilir. Belə tədbirlərə vergilərin artırılması, dövlət xərclərinin azaldılması, əmək haqqının dondurulması, dövlət tərəfindən buraxılan qiymətli kağızların açıq bazarlarda satışının ixtisar edilməsi, borc faizinin yüksəldilməsi və s. aiddir.

3) **Devalvasiya.** Bu, bir ölkənin valyutasının məzənnəsinin başqa bir ölkənin valyutasının məzənnəsinə nisbətən aşağı düşməsi deməkdir. Devalvasiya pulun qiymətdən düşməsinə hüquqi cəhətdən möhkəmləndirir.

Devalvasiyanı doğuran səbəblər aşağıdakılardır: 1) Başqa ölkələrə "hərbi yardım" göstərmək məqsədilə xaricdə hərbi bazaların və silahlı qüvvələrin saxlanmasına sərf olunan xərclərlə əlaqədar tədiyə balansının daim kəsirli olması; 2) Hərbi xərclərin, dövlət borcunun və əmtəələrin qiymətlərinin artması ilə əlaqədar dərin inflyasiya proseslərinin getməsi 3) Dövlətin qızıl ehtiyatlarının azalması.

Inflyasiyanın və onun nəticələrinin aradan qaldırılmasından söhbət gedərkən **revalvasiyanı** yaddan çıxarmaq olmaz. Bu o deməkdir ki, hər hansı bir ölkənin valyutasının məzənnəsi başqa ölkələrin pul vahidləri ilə müqayisədə yüksəlir. Bu metoddan adətən inflyasiyadan sonra ölkənin pul sistemini sabitləşdirmək və pulun

alıcılıq qabiliyyətini bərpa etmək, beynəlxalq valyuta bazarlarında valyutaların məzənnəsinin sabit şəkildə yüksəldilməsinə xarakteristika vermək üçün istifadə olunur.

Beynəlxalq iqtisadi əlaqələrdə revalvasiya devalvasiyanın əksidir. Revalvasiya, borclu, öz borcunu revalvasiya onunan valyuta ilə ödədikdə kreditor, əmtəələrin haqqı ucuz qiymətlə satın alınmış valyuta ilə ödənildikdə isə idxal edən üçün sərfəlidir. İxrac edən üçün revalvasiya bir qayda olaraq itki verir, çünki onların əmtəələrinin başqa ölkələrin valyutasında ifadə olunan qiyməti artır.

Mövzu 6. Bazar iqtisadiyyatı və bazar. Bazar mexanizmi. Plan

1. Bazarın mahiyyəti, quruluşu və vəzifələri.
2. Bazarın tənzimlənməsi metodları.
3. Bazar infrastrukturunu.
4. Bazar mexanizmi: tələb, təklif, rəqabət və qiymət.

Sual 1. Bazarın mahiyyəti, quruluşu və vəzifələri.

Ümumi iqtisadi formaların tarixən birincisi natural təsərrüfatdır. Bu təsərrüfatda hazırlanan məhsullar

istehsalçının şəxsi tələbatının, təsərrüfatdaxili ehtiyacların ödənilməsi üçün istifadə olunur. Burada istehlak əksəriyyət hallarda istehsala uyğun gəlir ki, bu da onların əlaqələndirilməsi problemini sadələşdirir. İstehsalın natural forması əməyin məhdud mənada ictimai xarakter daşmasının nəticəsi kimi meydana gəlmişdir. Təsərrüfatçılığın bu forması cəmiyyətin iqtisadi tarixinin «istehsal» mərhələsini təşkil edir və minilliklər ərzində davam etsə də, zaman keçdikcə tədriclə sıxışdırılmış və öz yerini əmtəə təsərrüfatına vermişdir.

Əmək bölgüsü və əməyin ixtisaslaşması–məhdud miqdarda ehtiyatların hər birinin spesifik xüsusiyyətlərindən daha səmərəli istifadə etmək məqsədilə, ayrı-ayrı fəaliyyət sahələrində konkret iş növlərinin yerinə yetirilməsi üçün nisbi əlahiddələşmə deməkdir. Hansı miqyasda həyata keçirilməsindən asılı olmayaraq əmək bölgüsü əmək məhsuldarlığının yüksəlməsinə səbəb olur. Müxtəlif ixtisas və peşələrin bir-birindən ayrılması da məhz bu üstünlüklərlə əlaqədardır. Əmək bölgüsü şəraitində hər bir adamın tələbatının çox cüzi bir hissəsi onun özünün istehsal etdiyi məhsullar hesabına ödənilə bilər. Hər bir adam öz tələbatının çox böyük hissəsini özünün istehsal etdiyi məhsulları başqa adamların əmək məhsulları ilə mübadilə etməklə ödəyir. Bütün bunlar belə bir nəticə çıxarmağa imkan verir ki, əmək bölgüsünün meydana gəlməsi və onun getdikcə dərinləşməsi bazarın meydana gəlməsinin obyektiv şərtlərindən biridir.

Tarixdə bir neçə iri əmək bölgüsü olmuşdur. Bunlardan birincisi, heyvandarlığın əkinçilikdən ayrılması, ikincisi, sənətkarlığın müstəqil sahəyə çevrilməsi, üçüncüsü tacirlərin meydana gəlməsidir. Sonralar, sahələr

«parçalanmış», ixtisaslaşdırma daha da dərinləşmişdir ki, bu da mübadilənin genişləndirilməsini zəruri etmişdir.

Əmək bölgüsünün meydana gəlməsinin nəticəsidir ki, qədim maldarların əkinçilik məhsullarına, əkinçilərin isə maldarlıq məhsullarına ehtiyacı olmuşdur. Digər tərəfdən, cəmiyyət inkişaf etdikcə əmək bölgüsü dərinləşir, bunun nəticəsində isə mübadilənin dairəsi genişləndirildi. Mübadilə əvvəlcə icmaların daxilində baş verdiyi halda, sonralar icmalararası əlaqələr meydana gəlmiş və o, ilk öncə primitiv xarakter daşımışdır.

Mübadilənin inkişafı pulun meydana gəlməsinə səbəb olmuş və bu da öz növbəsində hər hansı bir məhsulu satmaq məqsədilə onun istehsalının genişləndirilməsini stimullaşdırmışdır. Əmtəə istehsalı yalnız bu zaman, yəni istehsalçının məhsulu özünün şəxsi tələbatının ödənilməsi üçün deyil, başqalarının tələbatının ödənilməsi üçün, bazar üçün istehsal etdiyi zaman meydana gələ bilər.

Beləliklə, yuxarıda nəzərdən keçirilənləri ümumiləşdirərək belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, natural təsərrüfat strukturlarının artması içtimai əmək bölgüsünün meydana gəlməsinə səbəb olmuşdur. İctimai əmək bölgüsü isə ikili məzmunu malikdir. O bir tərəfdən istehsalçıları bir-birindən ayırır, digər tərəfdən isə onları bir-birindən asılı vəziyyətə salmaqla, birləşdirir. Bunların nəticəsində isə istehsal «ayrılır», əvvəlcə «bölgü», sonra isə «yenidən bölgü» onların arasına «girir» və bununla da cəmiyyətin iqtisadi tarixinin «iqtisadiyyat» mərhələsi formalaşmış olur. «İstehsal» mərhələsindən fərqli olaraq «iqtisadiyyat» mərhələsində istehsalçılar arasındakı qarşılıqlı əlaqələr həm istehsal, həm də istehsaldankənar sahələri əhatə etmişdir. Bu isə əmək məhsullarının

«əmtəyə», mübadilənin özünün «bazara» çevrilməsinə səbəb olmuşdur. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, bu, hələ bazar iqtisadiyyatı demək deyildi. Bəşəriyyət bazar iqtisadiyyatının formalaşmasına doğru uzun bir yol keçməli idi. Ona görə ki, cəmiyyətin iqtisadi tarixinin ikinci mərhələsində bazar hələ də istehsala tabe idi və qiymətləri alıcıya satıcı dikdə etdiyinə görə o, «satıcı bazarı» olaraq qalırdı.

Bütün bunlara əsasən demək olar ki, bazar iqtisadiyyatına keçid bəşəriyyətin iqtisadi tarixində keyfiyyətə yeni-üçüncü mərhələdir. Bu mərhələdə istehsalçı öz üstünlüyünü itirmiş, istehlakçı ilə qarşılıqlı dialoqa girmiş və nəticədə «bazar iqtisadiyyatı» formalaşmışdır. Hazırda inkişaf etmiş ölkələrdə bazar münasibətləri ən yüksək səviyyəyə çatmışdır. Bu deyilənlərdən aydın olur ki, cəmiyyətin iqtisadi tarixi hələlik «istehsal», «iqtisadiyyat» və «bazar iqtisadiyyatı» mərhələlərini əhatə edir.

Bazarın meydana gəlməsinin ikinci şərti istehsalçıların iqtisadi cəhətdən əlahiddələşməsidir. Əmtə mübadiləsi hökmən ekvivalentliyə əməl olunmasını nəzərdə tutur. Hər bir istehsalçı öz əmtəəsinə ekvivalent olan başqa bir əmtəə əldə etməyə çalışır. Bu isə iqtisadi mənafeələrin əlahiddələşməsi əsasında mümkündür. Bu əlahiddələşmə tarixən xüsusi mülkiyyətin bazasında meydana çıxmışdır. Sonralar isə o, hər hansı bir yerli mənafe dairəsi ilə məhdudlaşmaqla, həm də kollektiv mülkiyyətə (kooperativlər, səhmdar cəmiyyətləri, dövlət müəssisələri, dövlətin iştirakilə qarışıq müəssisələr və i. a.) əsaslanmağa başlamışdır.

Ölkələrin çoxunda icma iqtisadi münasibətlərinin təkamülü və klassik bazar sisteminin meydana gəlməsi torpaq üzərində xüsusi mülkiyyət ənənələri ilə əlaqədardır. Beləliklə, əmək bölgüsü və istehsalçıların iqtisadi cəhətdən əlahiddələşməsi – əmtəə istehsalının və deməli, bazar münasibətlərinin meydana gəlməsinin obyektiv şərtləridir.

Iqtisadi mənada bazar, əmtəə istehsalının zəruri tərkib hissəsi, əmtəələrin satın alınması ($P - \Theta$) və satılması ($\Theta - P$) ilə əlaqədar olan sövdələşmələrin toplusudur. Başqa sözlə, bazar əmtəə istehsalına xas olan bütün qanun və kateqoriyalarla (rəqabət, tələb, təklif, konyuktura və i. a.) səciyyələnən, onları özündə birləşdirən iqtisadi anlayışdır. Deməli, bazarın yalnız məhsulların və xidmətlərin istehlakçılara çatdırılması ilə «məşğul olan struktur» kimi səciyyə-ləndirilməsi onun mənasının məhdudlaşdırılması deməkdir. Bazar, həm də təkrar istehsal prosesinin fasiləsizliyinin və istehsalçılarla istehlakçılar arasında etibarlı əlaqə yaradıl-masının təmin olunmasında tənzimləyici rol oynayır. Bazarda baş verən əmtəə və pul tədavülünün iqtisadi mənası da məhz bundan ibarətdir.

Beləliklə, bazarı aşağıdakı variantlarda göstəriləndiyi mənalarda səciyyələndirmək olar. Bazar: 1) Əmtəə istehsalı və tədavülü qanunları əsasında təşkil olunan mübadilə – əmtəə mübadiləsi münasibətlərinin toplusudur; 2) Alıcı-larla satıcılar arasında qarşılıqlı fəaliyyət mexanizmi, tələblə təklif arasında nisbətənin meydana çıxdığı «yerdir»; 3) Ölkə daxilində və ölkələr arasında istehsalçılarla istehlakçıları bir-birinə bağlayan mübadilə

dairəsidir; 4) Əmtəələrin satın alınması ($P - \Theta$) və satılması ($\Theta - P$) ilə əlaqədar olan sövdələşmələrin toplusudur.

Bazar ilk dəfə xırda əmtəə istehsalı şəraitində gündəlik tələbat məhsullarının reallaşdırıldığı sadə formada mey-dana gəlmişdir. İqtisadi inkişafın sonrakı mərhələlərində əmtəə tədavülü dairəsi görünməmiş dərəcədə genişlənmiş və bunun nəticəsində istehlak malları və investisiya əmtəələrinin, iş qüvvəsinin, qiymətli kağızların və xarici valyutaların, elmi-texniki tədqiqatların alınib-satılması ilə məşğul olan bazarlar sistemi meydana gəlmiş və inkişaf etmişdir. Bütün bunlara əsasən bazarın quruluşunun aşağıdakı kimi olduğunu demək olar: 1) İşçi qüvvəsi bazarı; 2) Maliyyə bazarı (ssuda – borc kapitalları bazarı); 3) Investisiya əmtəələri bazarı; 4) İstehlakçılar bazarı; 5) Xidmətlər bazarı; 6) Texnologiya bazarı; 7) İntellektual mülkiyyət ünsünləri bazarı.

Ərazi həddləri – coğrafi mövqeyinə və baş verən iqtisadi hadisələrin miqyasına görə bazarlar yerli (bölgə, şəhər, kənd), daxili (milli), xarici (beynəlxalq) bazarlara, bir qədər də konkretləşdirsək, ayrı-ayrı əmtəə qrupları (istehlak malları, istehsal təyinatlı əmtəələr və ya hazır məmulatlar), yaxud da əmtəə növləri (parça, ayaqqabı, metal, dəzgah və i. a.), sahələr (avtomobil, neft, pambıq, üzüm və i. a.), ölkələrarası və s. olduğunu demək olar. Bazarları, həmçinin bazar münasibətlərinin inkişaf səviyyəsinə və iqtisadi təyinatlarına görə də fərqləndirmək mümkündür.

Bazarın bu növləri bir sistem daxilində öz aralarında qarşılıqlı əlaqədədirlər və bir-birilərinə təsir göstərirlər. Onların hər hansı birində baş verən pozuntular

və ləngimələr həmin zəncirvari prosesdə başqalarına da təsir edir.

Cəmiyyətdə formalaşan bazar münasibətləri təsərrüfat həyatının bütün sahələrinə təsir edir və:

- 1) Informasiyavermə; 2) Vasitəçilikmə;
- 3) Qiymətəmələgətirmə; 4) Tənzimləmə və 5) Sağlamlaşdırma vəzifələrini yerinə yetirir.

Bazar, istehsalın iştirakçılarında qiymətlərin, kreditlər üzrə faiz dərəcələrinin dəyişməsi, bazara gətirilən əmtəə və xidmətlərin miqdarı, çeşidi və keyfiyyəti haqqında obyektiv informasiya verir.

Kortəbii surətdə meydana çıxan əməliyyatlar, bazarı, külli miqdarda informasiyaları toplayıb «işləyən», onun əhatə dairəsi haqqında ümumi məlumat verən nəhəng kom-püterə çevirir. Bu, hər bir müəssisəyə, özünün xüsusi istehsalını bazarda daim dəyişən şəraitlə müqayisə etməyə imkan verir.

Bazarın ən mühüm vəzifələrindən biri də onun tənzimləyici funksiyasıdır. Bu, bazarın, iqtisadiyyatın bütün sahələrinə, birinci növbədə istehsala təsir göstərməsi ilə əlaqədardır. Bazar P. Samuelson tərəfindən müəyyən edilmiş: «Nə istehsal etməli?», «Kimin üçün istehsal etməli?», «Necə istehsal etməli?» suallarına cavab verir. Həm də, bazarı rəqabətsiz təsəvvür etmək mümkün deyildir. Belə ki, sahədaxili rəqabət məhsul vahidinə çəkilən xərclərin aşağı salınması, əmək məhsuldarlığının yüksəldilməsi, texniki tərəqqinin sürətləndirilməsi, məhsulların keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması üçün stimullar yaradırsa, sahələrarası rəqabət kapitalın bir sahədə digərinə axması yolu ilə iqtisadiyyatın optimal quruluşunu

formalaşdırır, perspektivli sahələrin inkişafına şərait yaradır.

Bazarın tənzimlənməsində tələblə təklif arasındakı nisbət mühüm rol oynayır. Qiymətlərin artması istehsalın genişləndirilməsinə, aşağı düşməsi isə ixtisar olunmasına işarədir.

Müasir dövrdə iqtisadiyyat təkcə «gözəgörünməz əl»in köməyiylə deyil, həm də dövlət tərəfindən müxtəlif iqtisadi «vasitələrdən» istifadə olunmaqla idarə edilir. Lakin buna baxmayaraq bazarın tənzimləyici, iqtisadiyyatda tarazlayıcı rolu yenə də qalmaqdadır.

Bazar mexanizmi xeyriyyəçilik sistemi deyildir. O, sosial bərabərsizliyə, təbəqələşməyə şərait yaradır. Bazar, rəqabətin köməyiylə ictimai istehsalı iqtisadi cəhətdən qeyri-sabit, həyatda özünü doğrultmayan təsərrüfat vahidlərindən təmizləyir, daha çox səmərə verən, təşəbbüskar, bacarıqlı, zirək təsərrüfat vahidlərinə isə «yaşıl işıq» yandırır. Bunun nəticəsində iqtisadi vahidlər üzrə ümumilikdə orta sabitlik səviyyəsi nəinki saxlanılır, hətta yüksəlir.

P. Samuelsonun tədqiqatlarına görə ABŞ-da bütün pərakəndə satış mağazalarının 1/3 hissəsindən yarısına qədəri açıldıqdan sonrakı üç il ərzində öz fəaliyyətini dayandırır. Kiçik biznesin orta ömür müddəti 6 ildən yuxarı həddi aşmır, hətta bəzi hallarda iri firmalar da rəqabət mübarizəsində məğlub olurlar. Aydın məsələdir ki, istehsalın və kapitalın ictimailəşdirilməsinin gücləndiyi bir şəraitdə inhisarlaşdırma bazarın sağlamlaşdırma vəzifəsinin dəyişməsinə səbəb olur.

Beləliklə, bazar çox mürəkkəb vəzifələri yerinə yetirir. Və bazar münasibətlərinə geniş meydan

verilməsinin nəticəsidir ki, inkişaf etmiş ölkələrin iqtisadiyyatı dinamik inkişaf edir, istehlakçı bazarları fasiləsiz olaraq əmtəələrlə doldurulur, mövcud ehtiyatlardan demək olar ki, səmərəli istifadə edilir.

Qərbin tanınmış iqtisadçıları R. Lipsin, P. Steynerin və D. Pervisin fikrincə XX əsrin 30-cu illərində əmək və maddi vəsaitlərdən səmərəli istifadə edilməsi, 40-cü illərdə vəsaitin iqtisadiyyatın mülki və hərbi bölmələri arasında ən əlverişli nisbətdə bölüşdürülməsi, 50-ci illərdə inflyasiyanın artmasının, 60-cı illərdə iqtisadi yüksəlişin zəifləməsinin, 70-ci illərdə istehsalın aşağı düşməsi meylinin qarşısının alınması, 80-ci illərdə dövlət büdcəsi kəsinin aradan qaldırılması, 90-cı illərdə dövlət borclarının azaldılması ilə əlaqədar problemlərin həll edilməsində bazar münasibətləri çox böyük rol oynamışdır.

Odur ki, normal bazar sistemi yaratmaq üçün bu yeni iqtisadi sistemin əsas cəhətlərini, üstünlükləri və çatışmazlıqlarını nəzərdən keçirmək lazımdır. Yeni iqtisadi sistemin əsas cəhətləri isə aşağıdakılardır:

- Mülkiyyətin çox böyük hissəsinin dövlətin tabeliyindən çıxarılması və onun müxtəlif formalarından istifadə olunmaqla, onların arasında optimal nisbətini yaradılması;

- İnzibati-amirlik idarəetmə metodlarından imtina edilməsi və idarəetmənin demokratikləşdirilməsi;

- Xarici iqtisadi əlaqələrdə bərabərhüquqlu əməkdaşlığın həyata keçirilməsi;

- İstehsalın bütün subyektlərinin bərabərhüquqlu olması;

- Dövlətin, tənzimlənən bazar iqtisadiyyatına keçilməsi və onun səmərəli fəaliyyət göstərməsini təmin edə bilən, keyfiyyətə yeni rolunun formalaşması;
- Vətəndaşların sosial təminatı və sosial müdafiəsinə dair dəqiq sistem yaradılmaqla, işçilərin sərbəst surətdə mizdlə tutulması və işdən azad edilməsi əsasında işçi qüvvəsi bazarının formalaşması;
- Sərbəst və tənzimlənən qiymətlərdən istifadə edilməsi;
- Ölkənin sosial-iqtisadi inkişafının stimullaşdırılmasında mühüm rol oynayan mütərəqqi vergi sisteminin yaradılması;
- Müxtəlif səviyyələrdə büdcənin formalaşması və istifadə olunmasında yeni prinsiplərin tətbiq edilməsi;
- Bank sisteminin təkmilləşdirilməsi əsasında tənzimlənən pul tədavi və kredit siyasəti yeridilməsi;
- Əhalinin gəlirlərinin müntəzəm olaraq indeksləşdirilməsi və s.

Lakin inkişaf etmiş ölkələrin təcrübəsi göstərir ki, bazar iqtisadiyyatı ideal deyildir. Bütün iqtisadi proseslər kimi onun da müəyyən üstünlükləri və çatışmazlıqları vardır. Bazar sisteminin üstünlüklərinə aşağıdakılar aiddir.

Bazar:

1) Ehtiyatları, cəmiyyətə daha çox lazım olan əmtəələrin istehsalına yönəltdiyi üçün onların səmərəli bölüşdürülməsinə təsir edir:

2) Mövcud olan məhdud miqdarda ehtiyatlardan daha çox məhsul istehsal etməklə maksimum iqtisadi səmərə əldə edilməsinə imkan verir. Çünki məhsul istehsalında ehtiyatların kombinə olunmasının səmərəli üsullarından

istifadə edilməsi, yeni, faydalı istehsal texnologiyasının işlənib hazırlanması və istehsalata tətbiqinə şərait yaradır;

3) Informasiyaların məhdudluğu şəraitində belə, özünün səmərəli fəaliyyət göstərməsini təmin edir. Bu zaman qiymətlər və istehsal xərcləri haqqında məlumatların olması kifayətdir.

4) Çeviklik, dəyişən şəraitə uyğunlaşma qabiliyyəti formalaşdırır. Məsələn, keçən əsrin 70-ci illərində enerji daşıyıcılarının qiymətləri artdıqda, bazar, ona qarşı alternativ enerji mənbələrinin axtarılıb tapılması, ehtiyatlara qənaətedici texnologiyanın tətbiqi və enerji resurslarına qənaət rejiminin həyata keçirilməsinə səbəb olmuşdur;

5) Elmi-texniki tədqiqatların nəticələrindən optimal istifadə olunmasına şərait yaradır. Belə ki, əmtəə istehsalçıları daha çox mənfəət əldə etmək məqsədilə yeni əmtəələr yaradır, ən yeni texnologiyalardan istifadə edir, bu isə rəqiblər qarşısında müvəqqəti üstünlük əldə etməyə imkan verir;

6) Çoxsaylı müxtəlif tələbatları ödəmək qabiliyyəti, əmtəə və xidmətlərin keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması, qeyri-tarazlıq hallarının daha tez təshih edilməsi üçün şərait yaradır.

Göründüyü kimi, bazar sistemi müəyyən üstünlüklərə malik olması ilə səciyyələnir, qıtlığın aradan qaldırılması, istehlak malları bazarının normallaşdırılması, son nəticədə istehlakçıların tələbatlarının daha yaxşı ödənilməsinə səbəb olur. Lakin bunlarla yanaşı, bazarın çətinlikləri də vardır. Belə ki, **bazar**:

1) Təkrar istehsalı mümkün olmayan ehtiyatların saxlanılmasını təmin edə bilmir;

2) Ətraf mühitin qorunmasının iqtisadi mexanizminə malik deyildir. Odur ki, sahibkarları ekoloji baxımdan müxtəlif növ «təmiz» istehsalatların yaradılmasına vəsait qoymağa yalnız qanunvericilik aktları məcbur edir;

3) Bütün insanlara məxsus olan – məsələn, okeanların balıq sərvəti – ehtiyatlardan istifadə olunmasını tənzimləmək iqtidarında deyildir;

4) Qəbul edilən qərarların mümkün olan mənfi nəticələrini nəzərə ala bilmir. Məsələn, 1948-ci ildə İsveç kimyaçısı P. Müllər kənd təsərrüfatı bitkilərinin zərərvericilərinə qarşı mübarizə vasitəsi kimi DDT pesdisidinin kəşfinə görə Nobel mükafatı almış, lakin 1960-cı ildə onun tərkibində canlı orqanizmin konstrukturlarına təsir göstərən güclü zəhər olduğu aşkar edilmişdir;

5) İnsanların əmək və gəlir əldə etmək hüquqlarına təminat vermir. Bu, özünü onda göstərir ki, bazar iqtisadiyyatı şəraitində işsizliyin «texnoloji», «struktur», «regional», «gizli» formaları meydana çıxır. Çünki bazar münasibətləri şəraitində tam məşğulluq haqqında fikirləşmək nəzəri cəhətdən mənasız, əməli cəhətdən isə qeyri-mümkündür. Ona görə də hər bir fərd özünün maddi vəziyyətini dəyişdirmək üçün qərarlar qəbul etməlidir. P. Samuelsonun fikrincə bazar sistemi qeyri-bərabərliyi təkrar istehsal edir.

6) Fundamental elmi-tədqiqatların aparılmasını təmin etmir;

7) Sosial baxımdan bazar, cəmiyyət üçün zəruri olan əmtələrin istehsalına deyil, daha çox imkanı, pulu olanların tələbatının ödənilməsinə istiqamətləndirilmişdir.

Bunlarla yanaşı, bazar mexanizminə daxil edilməsi mümkün olmayan bir sıra sosial-iqtisadi problemlər də vardır. Bunlardan biri ondan ibarətdir ki, bazar münasibətlərinin subyekti olan bəzi müəssisələrin fəaliyyəti cəmiyyətin digər üzvlərinin rifahına təsir göstərə bilər. Bunlara istehsal fəaliyyəti nəticəsində ətraf mühitin çirklənməsini, təsərrüfat dövriyyəsinə daha çox təbii resurslar cəlb edildiyinə görə onların ehtiyatının tükənməsini, istehsalda meydana çıxan regional və struktur uyğunsuzluqları misal göstərmək olar. Lakin, bazar mexanizmi bu mənfi halları «bitərəfləşdirmək» iqtidarında deyildir. Ona görə ki, bazar mexanizmi iqtisadiyyatı daim artan tədiyə qabiliyyətli tələbə doğru istiqamətləndirir. Deməli, dövlət bu problemlərin həll edilməsini öz üzərinə götürməli, meydana çıxan mənfi halları-zərərli texnologiyaların tətbiqini, əhalinin sağlamlığı üçün təhlükəli olan əmtəə və xidmətlərin istehsalını və s. qadağan etməklə, onların inzibati yolla aradan qaldırılmasını təmin etməlidir. Bu qadağalara məhəl qoymayan şəxslər isə onların tətbiqi nəticəsində əldə edə biləcəkləri səmərədən qat-qat çox olan məbləğdə cərimələnəcəkdir.

Lakin, dövlət bu sahədə təkbaşına mübarizə aparmamalıdır. İstehlakçıların hüquqlarını müdafiə edən çoxsaylı cəmiyyətlər, azad mətbuat, nüfuzlu demokratik təşkilatlar dövlətə yaxından kömək etməlidirlər.

Bazar mexanizminə daxil edilməsi mümkün olmayan problemlərdən biri də içtimai tələbatın ödənilməsidir. Müasir dövrdə belə problemlərin dairəsi olduqca genişdir. Belə ki, bütün ölkələrdə milli müdafiə və təhsil, vahid energetika sistemləri, dövləti idarəetmə

aparatu mövcuddur. Burada söhbət ölkənin bütün vətəndaşlarının bərabər istifadə etdikləri əmtəə və xidmətlərdən getdiyinə görə onlara «içtimai» və ya «kollektiv» əmtəələr deyilir. Bu əmtəə və xidmətlərin istehsalını dövlət öz üzərinə götürməli, onu büdcə vəsaiti hesabına maliyyələşdirməlidir. Dövlət, həm də bu zaman «içtimai»əmtəələrin mürəkkəb quruluşa malik olduqlarını nəzərə almalıdır. Başqa sözlə, bu əmtəələrin bir hissəsi (məsələn, milli müdafiə) ölkənin bütün əhalisi tərəfindən, bir hissəsi əhalinin bir qismi (məsələn bu və ya digər regionda polis xidməti), bir hissəsi isə hər hansı bir kiçik kollektiv tərəfindən (məsələn, hər hansı bir yaşayış məntəqəsinin bələdiyyəsi tərəfindən göstərilən kommunal xidmətləri) «istehlak» edilir. Bütün bunlara əsasən demək olar ki, «içtimai» əmtəələrə olan tələbatın ödənilməsi bazar mexanizminə daxil edilməsi mümkün olmayan problemlərə aiddir.

Beləliklə, bazar iqtisadi sisteminin alternativini olmasa da, hələlik onun bir sıra çatışmazlıqları və mənfi cəhətləri də vardır. Ona görə də inkişaf etmiş ölkələrdə dövlət, bütün bunları nəzərə almaqla, bazarın yerinə yetirə bilmədiyi vəzifələrin həyata keçirilməsini öz üzərinə götürür.

Bazar iqtisadi sistemi daxilində milli təsərrüfatın təşkilinin Azərbaycan modeli.

XX əsrin 90-cı illərinin əvvəllərində müstəqilliyimizi bərpa etdikdən sonra qurmağa başladığımız Azərbaycan cəmiyyətinin bazar iqtisadi sistemi daxilində təsərrüfat təşkilinin modeli tarixi təcrübəmiz, coğrafi-iqtisadi mövqeyimiz və digər amillər nəzərə alınmaqla yaradılır. Bu məqsədlə tədriclə totalitar quruluşun strukturları aradan qaldırılır, dinamik bazar iqtisadiyyatı – xarici dünyanın üzünə açıq, çox böyük yanacaq və xammal ehtiyatlarına malik olan ölkəmizin nadir təbii potensialından istifadə etməyə imkan verən iqtisadiyyat yaradılır.

Ölkəmiz dünya bazarında böyük tələbat olan məhsullar istehsal etmək imkanına malikdir və istehsal edir. Bunlar neft, qaz, neft məhsulları, kimya məmulatı, yod, kauçuk, dəmir filizi, alüminium, neft mədən avadanlıqları, elektrik cihazları, soyuducular, kondisionerlər və s.-dir.

Respublikamızda pambıqçılıq, üzümçülük, tərəvəzçilik, meyvəçilik, tütünçülük, barama istehsalı, zəfərançılıq və s. kənd təsərrüfatının ənənəvi sahələridir. Aqrar bölmənin xammal ehtiyatlarının emalı əsasında respublikada yeyinti sənayesi formalaşmışdır. Parça, trikotaj, paltar, ayaqqabı, xalça, saxsı-çini qab-qacaq və başqa məmulat istehsal edən yüngül sənaye respublikada iri əmtəə istehsalçısıdır.

Yeni iqtisadi sistemin yaradılması prosesi əhalinin sosial məsələlərinin həlli ilə bilavasitə əlaqədardır. Bu, onunla izah edilir ki, iqtisadi inkişafın hərəkətverici amili sosial inkişafdır. Bu isə o deməkdir ki, iqtisadi inkişaf sosial inkişafqla qarşılıqlı əlaqə şəraitində həll edilməlidir.

Inkişaf etmiş ölkələrin təcrübəsi göstərir ki, sosial, ekoloji, demografik vəziyyəti yaxşılaşdırmadan iqtisadiyyatın tarazlı inkişafından danışmaq olmaz. Odur ki, sosial vəziyyətin normallaşdırılması sahəsində elmi cəhətdən əsaslandırılmış tədbirlər hazırlanır və həyata keçirilir. Həm də qeyd etmək lazımdır ki, bu zaman ölkənin malik olduğu ehtiyat, istehsal-texnoloji imkanlar, əhalinin gəlirləri ilə yaşayış vasitələrinin dəyəri arasındakı nisbətın gözlənilməsi nəzərə alınır. Bu deyilənlərdən aydın olur ki, bazar iqtisadiyyatının formalaşması ilə əlaqədar iqtisadi və sosial vəzifələr vəhdət halında yerinə yetirilir.

İndiyədək görülən tədbirlərin nəzərdən keçirilməsi və aparılan müşahidələrə əsasən belə bir nəticə çıxarmaq olar ki, bazar iqtisadiyyatının Azərbaycan modeli yaradılarkən zəngin tarixi keçmişə malik olan Azərbaycan xalqının əməksevərliyi, vətənə bağlılığı, xeyriyyəçilik ənənələrinə sədaqətliliyi, ölkəmizin əlverişli coğrafi-iqtisadi mövqeyi və zəngin təbii sərvətlərə malik olması, sahibkarlıq üçün sağlam mühitin yaradılması, əhalinin aztəminatlı hissəsinin müdafiəsi, kəskin əmlak bərabərsizliyinə yol verilməməsi, milli gəlirin vergi mexanizmi vasitəsilə yenidən bölgüsü və beləliklə də sosiallaşdırmanın həyata keçirilməsi, xırda və orta müəssisələrə, fermer təsərrüfatlarına qayğı göstərilməsi, milli mənlik şüurunun bərqərar olması, millətin mənafeyinin cəmiyyətin hər bir üzvünün mənafeyindən üstün tutulması, perspektivli sahələrin inkişaf etdirilməsi imkanları nəzərə alınır.

Beləliklə, bütün bunları, habelə tarixi keçmişimizi, adət-ənənələrimizi, iqtisadi və təbii imkanlarımızı nəzərə almaqla bazar iqtisadi sistemində təsərrüfat təşkilinin

Azərbaycan modelini aşağıdakı kimi səciyyələndirmək olar: “Azərbaycan Respublikasının bazar iqtisadiyyatına keçid şəraitində formalaşmaqda olan milli təsərrüfat modeli sosiallaşdırma və demokratikləşdirmə tədbirləri əsasında sahibkarlığı stimullaşdırmaqla, ölkənin malik olduğu təbii-iqtisadi potensialdan səmərəli istifadə olunmasına, çevik vergi siyasəti yeritməklə əmlak bərabərsizliyinin azaldılmasına, xüsusi güzəştlər və yardımlar hesabına əhalinin aztəminatlı hissəsinə qayğı göstərilməsinə, milli şüurun yüksək inkişaf səviyyəsinə, millətin mənafeyinin üstün tütülmasına yönəldilmiş güclü sosial siyasətə əsaslanmaqla yaradılır və onu sosial yönümlü bazar iqtisadiyyatı adlandırmaq olar”.

Sual 2. Bazarın tənzimlənməsi metodları.

Bazarın tənzimlənməsi metodlarını iki qrupa bölmək olar: 1) Dövlət metodları; 2) Qeyri-dövlət metodları.

Dövlət, ictimai həyatın bütün sahələrinə təsir etməklə, müəyyən vəzifələri yerinə yetirir. Bu, tamamilə cəmiyyətin iqtisadi həyatına da aiddir. Çünki dövlət bir tərəfdən tələbatın ödənilməsi imkanlarını aşkara çıxarır, digər tərəfdən isə buna nail olunmasının yolları və istiqamətlərini müəyyən edir.

Kapitalizmin inkişafının ilk dövrlərində dövlətin iqtisadi rolu xüsusi mülkiyyətin və bazar mexanizminin fəaliyyət göstərməsi üçün ümumi şərait yaratmaqdan ibarət olmuşdur. Müasir dövrdə isə onun iqtisadi rolu əhəmiyyətli dərəcədə dəyişmiş, daha da genişlənmiş və bu, bazar mexanizmi ilə iqtisadiyyatın dövlət tərəfindən tənzimlənməsinin culğalaşmasına gətirib çıxarmışdır.

Inkişaf etmiş kapitalist ölkələrində, dövlət, qanunvericilik, vergi və pul tədavülünü tənzimləmək, istehsal infrastrukturunu yaratmaq kimi vəzifələri yerinə yetirir. Onun müxtəlif siniflər və təbəqələr arasında ziddiyyətlərin «yumşaldılması» ilə əlaqədar yerinə yetirdiyi sosial vəzifəsini də xüsusi qeyd etmək lazımdır. Həmin ölkələrdə dövlət, həmçinin bu və ya digər səbəbdən xüsusi kapitalın tətbiq olunması sərfəli olmayan sahələrdə təsərrüfatçılığın həyata keçirilməsini öhdəsinə götürür. Bu, birinci növbədə sosial sahələri – təhsil, səhiyyə və s.əhatə edir. Bundan başqa, dövlət, böyük məbləğdə kapital qoyuluşu tələb edən işlərin yerinə yetirilməsində də fəal iştirak edir.

Bütün bunların nəticəsində mülkiyyətin xüsusi forması – dövlət mülkiyyəti və buna uyğun olaraq, təsərrüfatçılığın ayrıca sahəsi – dövlət bölməsi formalaşır və fəaliyyət göstərir. Müasir dövrdə dövlətin iqtisadi vəzifələri daha geniş miqyas almışdır. **P. Samuelson və V. Nordhausun fikrincə, müasir qarışıq iqtisadiyyat şəraitində dövlətin əsas iqtisadi vəzifələri aşağıdakılardır:** 1) Hüquqi və fiziki şəxslərin iqtisadi fəaliyyətlərinə dair hüquqi əsasların yaradılması; 2) Makroiqtisadi sabitləşdirmə siyasəti yeridilməsi; 3) İqtisadi səmərəliliyin yüksəldilməsi üçün ehtiyatların yerləşdirilməsinə təsir göstərilməsi; 4) Gəlirlərin bölüşdürülməsinə təsiretmə proqramının işlənib hazırlanması.

İqtisadi fəaliyyətlərin tənzimlənməsinə dair qanunvericilik aktları və qaydalarının işlənib hazırlanması olduqca vacibdir və ona görə bu iş geniş miqyas almışdır. XIX əsrin axırlarından etibarən dövlət hakimiyyəti möhkəmlənmiş, ondan ümumi mənafehlərin və bütövlükdə

iqtisadi sistemin mühafizəsi üçün istifadə olunmağa başlanmışdır.

Başlıca vəzifələrdən biri makroiqtisadiyyatın sabitləşdirilməsidir. Bununla əlaqədar olaraq, dövlət sənaye tsiklini yumşaltmaq, işsizliyin, inflyasiyanın qarşısını almaq üçün konkret tədbirlər görür. Bu məqsədlə aşağıdakı metodlardan istifadə olunur: 1) İqtisadiyyatın vergi-büdcə vasitəsilə tənzimlənməsi; 2) Dövriyyədə olan pul kütləsini artırıb-azaltmaqla onun alıcılıq qabiliyyətinin tənzimlənməsi. **Bunlardan birincisinə fiskal siyasət, ikincisinə isə monetar metod deyilir.**

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində pul və maliyyə-kredit sistemi xüsusi rol oynayır. Bu sahədə dövlətin başlıca vəzifəsi çevik vergi, sözün əsl mənasında düzgün kredit siyasəti yeritməkdən, ölkədə pul tədavülünü tənzimləməkdən ibarətdir. Dövlət, bütövlükdə cəmiyyətin mənafeyini ifadə etməklə, həm də bazarda baş verən rəqabət nəticəsində istehsalçıların təbəqələşməsinə, bunun təhlükəli şəkil almasına yol vermir. **Bazarda rəqabəti «yumşaltmağın» dünya təcrübəsində sınaqdan çıxmış və özünü doğrultmuş aşağıdakı metodlarını göstərmək olar:** 1) Böyük məbləğdə əldə edilən gəlirdən mütləq normalarla vergi tutulması; 2) Yaşayış minimumunu təmin edən məhsullara, xüsusilə də uşaqlar üçün müxtəlif çeşidli və digər əmtəələrə aşağı qiymətlər müəyyən olunması; 3) Təkmilləşdirilmiş əmək qanunvericiliyinin (kadrların hazırlanması və yenidən hazırlanması, yeni iş yerlərinin yaradılması, minimum əmək haqqı və pensiya təminatına zəmanət verilməsi, qiymətlərin səviyyəsi dəyişdikcə gəlirlərin indeksləşdirilməsi, müvəqqəti işləməyən şəxslərə müavinət verilməsi və s.) olması.

Monetar üsulun mahiyyəti isə ondan ibarətdir ki, dövlət dövriyyəyə əlavə pul buraxmaqla istehlakçıların alıcılıq qabiliyyətini süni surətdə artırır. Əhalinin alıcılıq qabiliyyəti yüksəldikdə əmtəələrə olan tələb də artdığına görə onlar bahalaşır. Bu isə istehsalın miqyasının genişləndirilməsi üçün stimül yaradır. Bununla yanaşı, inflyasiya da güclənir. Odur ki, burada başlıca məsələ inflyasiyanın dərinləşməsinə yol verməmək və onu müəyyən səviyyədə saxlamaqdan ibarətdir. Dövlətin ən mühüm vəzifələrindən biri də ehtiyatların sosial cəhətdən ədalətli bölüşdürülməsinə kömək etməkdir. Bu, dövlətin yeritdiyi siyasətin makroiqtisadi tərəfidir. Buraya sənaye, kənd təsərrüfatı və azad rəqabət sahəsində yeridilən siyasət, planlaşdırma və bəzi hallarda bölgü münasibətləri daxildir.

Bazarın tənzimlənməsinə qeyri-dövlət metodları da təsir göstərir. Bu, satış bazarları və qiymətlər haqqında razılığa gələn müxtəlif assosiasiyalar, habelə, banklar, əmtəə və fond birjalrı, yarmarkalar, topdansatış mərkəzləri, valyuta auksionları, məlumat sistemləri və s. təşkilatların mövcudluğu ilə əlaqədardır.

Bütün bunlara əsasən demək olar ki, bazar, iqtisadiyyatın normal fəaliyyət göstərməsinin ayrılmaz tərkib hissəsi olduğuna görə onun tənzimlənməsi metodları daim təkmilləşdirilir, bu məqsədlə qabaqcıl təcrübədən geniş istifadə olunur və konkret şəraitdən asılı olaraq tədbirlər görülür.

Sual 3 Bazar İnfrastrukturunu anlayışı.

Iqtisadiyyat iki böyük sahəyə ayrılır: 1) İstehsal sahələri, 2) Qeyri-istehsal (sosial) sahələri.

İstehsal sahələrinə sənaye, kənd təsərrüfatı, meşə təsərrüfatı, tikinti, yük nəqliyyatı, ticarət, iaşə şəbəkəsi və s., qeyri-istehsal sahələrinə isə mənzil-kommunal təsərrüfatı, təhsil, səhiyyə, sosial təminat, mədəniyyət, incəsənət və s. aiddir. Göründüyü kimi, istehsal sahələrinin hamısı eyni vəzifələri yerinə yetirmir, bunlardan bəziləri nemətlərin istehsalı ilə bilavasitə məşğul olduqları halda, digərləri həmin sahələrin fəaliyyət göstərməsi üçün şərait yaradır, onlara xidmət edirlər. Qeyri-istehsal sahələri də yerinə yetirdikləri funksiyalara görə xidmət sahələrinə aid edilir. Odur ki, bütün bunları nəzərə almaqla istehsal və sosial infrastrukturunu bir-birindən fərqləndirmək, bunun üçün isə ilk əvvəl, bu anlayışın mahiyyətini aydınlaşdırmaq lazımdır. İnfrastruktur dedikdə, fəaliyyətdə olan strukturlara xidmət göstərən müəssisə və sahələrin toplusu nəzərdə tutulur.

İstehsal infrastrukturunu – istehsal sahələrinə bilavasitə xidmət edən müəssisə və sahələrin toplusudur. Bunlara yük nəqliyyatı, istehsalata xidmət edən rabitə, energetika sistemi və s. daxildir. Ticarət infrastrukturunu da vardır. Bu, özündə anbar və soyuducu təsərrüfatlarını, xalq istehlakı mallarının reallaşdırılmasını həyata keçirən və ya onları hazırlayan mağazaları, iaşə müəssisələrini birləşdirir.

Bazar infrastrukturunu yaradılarkən, hər şeydən əvvəl, bu təsisatların formalaşması üçün hüquqi baza hazırlanır, onların fəaliyyətinə qanunvericiliklə nəzarət edilir. Və bazar münasibətlərinin inkişaf etdiyi

ölkələrin təcrübəsi sübut edir ki, dövlət, bazarın tənzimlənməsinə təsir göstərə bilər və göstərir.

Bazar infrastrukturunun başlıca tərkib üsürlərindən biri banklardır. Onun formalaşmasında həm dövlətə məxsus olan, həm də xüsusi kommertiya bankları çox mühüm rol oynayrlar.

Kommertiya bankları alqı-satqı sahəsində əsil müstəqilliyə malikdirlər və sahibkarlıq fəaliyyətinə məqsədyönlü xidmət göstərirlər. Bu banklar üçün sahibkarlığın bütün cəhətləri – təşəbbüskarlıq, təsərrüfat vərdişləri, ağıllı risk, maddi maraq və s. xasdır. Məsələn, hər hansı bir məhsuldar ideyanın sahibi bu və ya digər kommertiya bankına müraciət etdikdə, bank tez bir zamanda həmin ideyanın ekspertizasını keçirir, müsbət nəticə əldə edildikdə, onu maliyyələşdirməyi qərara alır. Bununla birlikdə, bank həmin ideyanın həyata keçirilməsinə razılıq verən firmanın axtarılması və tapılmasına da köməklik göstərir.

Kommertiya bankları müxtəlif bazar subyektlərinə (firmalara, əhaliyə və s.) bu və ya digər işləri yerinə yetirmək üçün müddətli kredit verirlər. Belə banklar, bəzi ölkələrdə qiymətli kağızların alverini təşkil edir, dividendlərin və faizlərin verilməsi ilə də məşğul olurlar.

İnkişaf etmiş bazar iqtisadiyyatının fərqləndirici cəhətlərindən biri də müstəqil məsləhətçi, audit və treninq təsisatlarının (müəssisələrinin) timsalında iqtisadiyyat və idarəetmə sahəsində xidmət göstərən peşəkarlardan ibarət bölmənin mövcud olmasıdır. Təkcə bunu demək kifayətdir ki, ABŞ-da bu sahədə 700 min nəfərə qədər peşəkar – mü-təxəssis məşğul olur.

Peşəkarların xidmətləri birdəfəlik məsləhət verməklə qurtarmır, əsas etibarilə özündə aşağıdakı mərhələləri birləşdirən konsaltinq layihələri formasında həyata keçirilir: 1) Düzgün məsləhət vermək üçün araşdırılan məsələnin hərtərəfli öyrənilməsi; 2) Qərarların işlənilib hazırlanması; 3) Qərarların həyata keçirilməsi; 4) Nəticələrin qiymətləndirilməsi.

Ayrı-ayrı ölkələrdə məsləhətçi kimi fəaliyyət göstərən subyektlər xüsusi firmalar və çox az hallarda fərdi məsləhətçilərdən ibarət olurlar.

Birjanın mahiyyəti və növləri. Birja sövdələşmələri.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində sövdələşmələrdə bir qayda olaraq birjalar vasitəçilik edirlər. Birja bazarın xüsusi formasıdır və aşağıdakı əsas növləri vardır: 1) Əmtəə birjalrı; 2) Fond (qiymətli kağızlar) birjalrı; 3) Valyuta birjalrı; 4) Əmək birjalrı.

Əmək və valyuta birjalrının ilk rüşeymləri XV-XVI əsrlərdə manufakturanın yarandığı və bu əsas üzərində xarici ticarətin genişləndiyi dövrdə İtaliyada (Venesiya, Genuya, Florensiya şəhərləri) meydana gəlmişdir.

Əmtəə birjalrı topdansatış ticarətin başlıca formasıdır. Başqa sözlə, əmtəə birjalrı elə bir xüsusi növ bazardır ki, burada yekcins əmtəələr (pambıq, kömür, taxıl, ağac materialı, metal və i. a.) kütləvi surətdə nümunələr və standartlar üzrə alınıb – satılır, həmin əmtəələrə tələb və təklif bütöv bir ölkələr qrupu, habelə dünya bazarı miqyasında cəmlənmiş olur. Birja

sövdələşmələrində əmtəələr əldən-ələ keçmir. Burada satıcı müəyyən olunmuş müddətdə alıcıya müəyyən miqdarda əmtəə verməyi öhdəsinə götürür. Əmtəə birjalarında alqı-satqı zamanı alıcı ilə satıcı arasındakı hesablaşmalar ya həmin vaxtda, yaxud da müəyyən müddətdən sonra aparıla bilər.

Əmtəə birjalrı bəzi hallarda müstəqil, bəzi hallarda qiymətli kağızlar birjası ilə birlikdə, bəzi hallarda isə hətta ayrı-ayrı əmtəə qrupları üzrə fəaliyyət göstərir. Məsələn, Nyu-Yorkda dünyada ən qədim pambıq (1868-ci il) birjası, qəhvə və şəkər (1882-ci il), kakao (1925-ci il) birjalrı vardır. 1933-cü ildə bir neçə birjanın (kauçuk, gön-dəri, ipək, əlvan metallar və s.) birləşməsi nəticəsində birləşmiş birja əmələ gəlmişdir. Bir sıra ərzaq məhsulları (məsələn, yağ, yumurta, buğda, çovdar, arpa, kartof və s.) ticarəti ilə məşğul olan birjalar, ticarət palataları da vardır.

Fond birjalrı bazar iqtisadiyyatının barometri rolunu oynamaqla müəyyən dərəcədə mütəşəkkil bazardır. Bu birjanın üzvləri həm ayrı-ayrı qiymətli kağız sahibləri, həm də kredit-maliyyə təşkilatları ola bilərlər. Birja əməliyyatlarının aparılması qaydasının müəyyən olunmasına dövlət tərəfindən nəzarət edilir. Hazırda dünyada 250-yə yaxın fond birjası fəaliyyət göstərir ki, bunların içərisində, aparılan əməliyyatların miqyasına görə ən iriləri və məşhurları Nyu-York, London, Tokio, Frankfurt birjalrıdır. Böyük ölkələrdə bir neçə birja fəaliyyət göstərir. Məsələn, ABŞ-da belə birjalrı sayı 11-ə, Yaponiyada 9-a, Kanadada 6-a, Fransada 7-ə, Almaniyada 8-ə bərabərdir. ABŞ-da fond birjalrı xüsusi rol oynayır. Belə ki, ABŞ-ın fond birjalrında olan qiymətli kağızların ümumi dəyəri, üst-üstə inkişaf etmiş bütün

ölkələrdə olan qiymətli kağızlardan çoxdur. Fond birjalarında da qiymətlər tələb və təklif əsasında əmələ gəlir.

Bazar iqtisadi sistemi açıq iqtisadiyyata və azad sahibkarlığa əsaslandığına görə bütün fond birjaları bir-birilə qarşılıqlı əlaqə və təsir halında fəaliyyət göstərirlər. Bu birjaların daha «nüfuzlusu»nda, məsələn, Nyu-York birja-sında qiymətli kağızların məzənnəsinin dəyişməsi başqa fond birjalarında da əks səda doğurur. Odur ki, bütün birjalarda qiymətli kağızların məzənnəsinin dinamikasını müəyyən etmək üçün səhmlərin indeksi hesablanır. Bunların başlıcası Nyu-York fond birjasında məzənnəni göstərən **Dou-Cons indeksidir** ki, bunun timsalında digər birjaların da indeksləri müəyyən edilir. Bu indeks ilk dəfə 1897-ci ildə «Uoll Strit Cornel» şirkətinin sahibi X. Dou tərəfindən 12 müxtəlif şirkətə məxsus olan səhmlərin məzənnələrini cəmləyib, 12-yə bölmək yolu ilə hesablanmışdır. 1928-ci ildən sonra isə onun hesablanması qaydasında bir neçə dəfə dəyişiklik edilmişdir. Hazırda bu indeks Nyu-Yorkun fond birjasında ticarət gününün axırına ABŞ-ın 65 şirkətinin, o cümlədən 30 sənaye, 15 ümumi istifadədə olan və 20 dəmiryol şirkətinin səhmlərinə əsasən hesabi orta kəmiyyət kimi müəyyən edilir.

Fond birjalarının əsas vəzifəsi hər iki tərəfi təmin edən qiymətlərlə əmanətlərin imkan daxilində tez bir zamanda məqsədli istifadə olunmasını təmin etməkdən ibarətdir. **Bu vəzifəni çoxsaylı agentlər, brokerlər, maklerlər, di-lerlər yerinə yetirirlər.** Fond birjalarında vəziyyətin nə yerdə olduğunu, nə vaxt, hansı şərtlərlə və hansı qiymətli kağızların buraxıldığını onlar daha yaxşı

bilirlər. Broker səhmlərin, istiqrazların, daşınmaz əmlakın alınib-satılması ilə əlaqədar sövdələşmələrin həyata keçirilməsində vasitəçilik edən şəxsdir. O, satış əməliyyatlarının yerinə yetirilməsinə kömək edir, yaxud da müştərinin hesabına satışdan əvvəl və ya sonra gələn əməliyyatların həyata keçirilməsini yüngülləşdirir və bunun müqabilində komissiyon haqqı alır. **Brokerin aldığı mızda – haqqa, ingiliscə brokeric, fransızca kurtaj deyilir.** Bu haqq ya sövdələşmədə alqı-satqı əməliyyatının məbləğində faiz şəklində, yaxud da sövdəsi vurulmuş obyektin həcmi nəzərə alınmaqla müəyyən edilir. Diler isə qiymətli kağızları öz vəsaiti ilə öz adına satın alır və sonra onları başqalarına satır. Satışdan əldə edilən əlavə gəlir onun mənfəətini əmələ gətirir.

Fond və əmtəə birjalarının nəzdində qiymətqoyma (katirovka) komissiyası yaradılır və fəaliyyət göstərir. Onun əsas vəzifəsi birja ticarətində əmtəələrin qiymətlərini, yaxud da qiymətli kağızların məzənnəsini qeydə almaq və nəşr (elan) etdirməkdir. Bu qiymətlər xüsusi bülletenlərdə və dövri mətbuatda dərc olunur.

Birja qiymətlərinin iki növü vardır: 1) Malın dərhal tədarük edilməsini tələb etmədən, birjada bir gündə bağlanmış «müddətli» sazişlə qiymətqoyma; 2) Real əmtəələrin tədarük olunmasını tələb edən, qiymətqoyma günü müqavilə qiymətləri əsasında «real əmtəələr» üçün bağlanan sazişlə qiymətqoyma.

Valyuta birjası hər hansı bir ölkənin milli valyutasını dönrəli valyutaya və ya əksinə, dəyişdirmək üçün yaradılır. Fond birjaları meydana gəldikləri və fəaliyyət göstərdikləri ilk dövrlərdə onun tərkibində xarici

valyutanın alınıb-satıldığı valyuta birjaları da təşkil olunurdu. Sonralar bu əməliyyatları iri banklar aparmağa başladılar. Hazırda xarici valyutaların alqı-satqısı əməliyyatlarını fond birjaları və banklar yerinə yetirirlər.

Valyuta birjalarının xüsusi orqanları – adətən qiymətqoyma komissiyası – xarici valyuta məzənnələrini müəyyənləşdirir və onları xüsusi bülletenlərdə dərc etdirir. Banklar, sənaye və ticarət inhisarları, xarici valyutası olan ayrı-ayrı sahibkarlar bundan müxtəlif maliyyə əməliyyatlarında geniş istifadə edirlər. **Xarici valyuta ilə qiymətqoymanın aşağıdakı iki növü vardır:** 1) Birbaşa qiymətqoyma; 2) Vasitəli qiymətqoyma. Birbaşa qiymətqoyma daha geniş yayılmışdır və bu zaman xarici valyuta vahidi milli valyuta ilə ifadə olunur. Vasitəli qiymətqoyma zamanı isə milli valyuta vahidi xarici valyuta ilə ifadə edilir.

Əmək birjaları iş qüvvəsinin alınıb-satılması üçün sövdələşmələrdə işçilərlə sahibkarlar arasında vasitəçilik edən müəssisədir. Əmək birjası ilk dəfə XIX əsrin birinci yarısında meydana gəlmişdir. O, dövlət müəssisəsidir və bir qayda olaraq Əmək Nazirliyinə tabe olur. Dövlət, onun vasitəsilə əmək bazarına təsir göstərir. Əmək birjasının əsas vəzifələri bunlardır: 1) İşsizləri işə düzəltmək; 2) Arzu edənlərə iş yerinin dəyişdirilməsində kömək göstərmək; 3) İş qüvvəsi bazarında vəziyyəti öyrənmək və onun haqqında informasiya vermək; 4) Gənclərə peşə yönümündə kömək etmək; 5) Bir sıra ölkələrdə (Böyük Britaniya, İtaliya, Fransa və i.s.) işsizləri uçota almaq və onlara yardım etmək, müavinət vermək.

Dövlət strukturlarında olan əmək birjaları ilə yanaşı, müəyyən işçi qruplarına (kənd təsərrüfatı işçiləri,

idarə işçiləri, müəllimlər və i. a.) xidmət edən xüsusi vasitəçilər, habelə həmkarlar, dini və gənclər təşkilatları nəzdində işəüzəltmə büroları da fəaliyyət göstərir.

Birja sövdələşmələri qiymətli kağızlarla, əmtəələrlə və ya xarici valyuta ilə aparılan ticarət sövdələşmələridir. Bu sövdələşmələr iki yerə bölünür: 1) Pulun dərhal ödənilməsi kassa sövdələşmələri; 2) Pulun müəyyən vaxtdan sonra (adətən bir ay ərzində) ödənilməsi müddətli sövdələşmələr.

Birja sövdələşmələrinin əsas növü müddətli, həm də «**fərq nəzərə alınmaqla**» ödənilən sövdələşmələrdir. «Fərq nəzərə alınmaqla» ödənilmə o deməkdir ki, müəyyən olunmuş müddət başa çatdıqda sövdələşmə aparılan dövrdəki məzənnə ilə ödənilmə vaxtı keçdikdən sonrakı dövrdə olan məzənnə arasındakı fərqi tərəflərdən biri digərinə ödəməlidir. Müddətli sövdələşmələr bəzi hallarda məzənnələr arasında fərqi görə «oyununu» xatırladır və zərərçəkən bu fərqi qiymətli kağızı və əmtəələri qaytarmaqla ödəyir. Bu isə işbazlara birjalarda böyük məbləğdə möhtəklik etməyə imkan verir.

Müddətli sövdələşmələrin özü də iki yerə bölünür: 1) Sadə müddətli sövdələşmələr; 2) Mükafatlı müddətli sövdələşmələr. Sadə müddətli sövdələşmələr aparıldığı zaman öhdəlik qəti müəyyən edilmiş müddətdə, sövdələşmə aparılarkən qeydə alınmış məzənnə və ya qiymətlə yerinə yetirilir. Mükafatlı–müddətli sövdələşmələrdə isə tərəflərdən biri digərinə müəyyən məbləğdə mükafat verməklə sövdələşmədən imtina etmək və ya onun şərtlərini dəyişdirmək hüququ əldə edir. Birjada müddətli sövdələşmələr adətən eyni vaxtda, deyək ki, ayın ortalarında (buna medeo deyilir), yaxud da axırında (buna

ultimo deyilir) başa çatır. Onlar daha çox möhtəkirlük xarakteri daşıyır. Çünki sövdələşmə məqamında satıcıda səhm, alıcıda isə pul olmaya bilər. Sövdələşmə başa çatdığı məqamda səhm məzənnəsi yüksəlsə, alıcı qazanır, çünki o səhmi yüksək qiymətlər formalaşana qədər, qabaqcadan şərtləndirilmiş aşağı qiymətlə satın almışdır. Səhm məzənnəsi aşağı düşdükdə isə satıcı qazanır, çünki o, qiymətdən düşmüş səhmləri qabaqcadan razılaşıdırılmış yüksək bazar qiymətləri ilə satmışdır.

Qərbi Avropa ölkələrində birja sövdələşmələrinin əsas forması müddətli sövdələşmələr olduğu halda, ABŞ-ın birjalarında kassa sövdələşmələri üstünlük təşkil edir. ABŞ-da bank kreditini almaq imkanına malik olmayan adamlar maklerlərin vasitəçiliyindən istifadə edirlər. Daha doğrusu, makler müəyyən faizlə bankdan kredit götürür və onu daha yüksək faizlə başqalarına borc verməklə həm komiyon haqqı alır, həm də möhtəkirlük edir.

Lizinq şirkətləri və bazar iqtisadiyyatı şəraitində onların rolu.

Lizinq icarənin formalarından biri olmaqla maşın və avadanlıqların, nəqliyyat vasitələrinin və digər maddi dəyərlilərin başqalarının istifadəsinə verilməsi deməkdir. Lizinq əməliyyatları zamanı mülkiyyətə sahibolma hüququ ilə ondan istifadətmə hüququ bir-birindən ayrılır.

Lizinq sövdələşmələrində üç tərəf iştirak edir. Avadanlığı: 1) İstehsal edən firmalar (müəssisələr); 2) İcarəyə verən lizinq şirkətləri; 3) İcarəyə götürən firmalar (müəssisələr).

Lizinq əməliyyatları ilə investisiya qoyuluşunu həyata keçirmək üçün müəyyən məbləğdə vəsaitə malik olan hüquqi və fiziki şəxslər məşğul olurlar. Lakin lizinq əməliyyatları bir qayda olaraq ixtisaslaşdırılmış şirkətlər tərəfindən həyata keçirilir.

Lizinq sahibkarlıq fəaliyyətinin formalarından biri kimi inkişaf etmiş ölkələrdə son dövrlərdə geniş yayılmışdır.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində lizinqin köməyi ilə texnikanı istehsal edənlərlə ondan istifadə edənlər arasında sıx əlaqə yaranır. İstifadə olunan bütün avadanlıqların çatışmaz cəhətləri və nöqsanları haqqında məlumatlar istehsalçı müəssisələrə çatdırılır. İstehsal müəssisələri də öz növbələrində bunları nəzərə alaraq avadanlıqlarda olan nöqsanları aradan qaldırır və beləliklə də öz məhsullarının rəqabət qabiliyyətini yüksəldirlər.

Lizinq xidməti əmtəələrin alqı-satqısını məhdudlaşdırsa da, bu prosesdə iştirak edən bütün tərəflər – istehsalçılar, lizinq şirkətləri və istehlakçılar üçün sərfəlidir. Bu, onunla əlaqədardır ki, investisiya əmtələrinin istehsalçıları öz məhsullarını lizinq şirkətlərinə verdiklərinə görə reklam, bazarın təhlili, alıcının tapılması ilə əlaqədar xərclərdən azad olurlar.

Lizinq şirkətləri isə həmin maşın və avadanlıqları başqalarına icarəyə verməklə mənfəət əldə edirlər. Deməli, lizinq şirkətlərinin əldə etdikləri mənfəətin başlıca mənbəyi icarədən gələn gəlirdir. Lakin bununla yanaşı, lizinq şirkətləri istehsalçılardan, onun məhsulunu iri həcmdə aldığı üçün qiymət güzəştləri, icarə müddəti qurtardıqdan sonra avadanlığın satılmasından əldə edilən gəlirlər hesabına da öz mənfəətini artırmaqla bilər.

Hazırda lizinq xidmətinin geniş yayılmış formaları aşağıdakılardır: 1) Əməli lizinq; 2) Procekt – Liz; 3) Vendor – Liz; 4) Liz bek; 5) Beynəlxalq lizinq.

Əməli lizinqə avadanlıqlara xidmət göstərilməsi, avtomobillərin, yaxtaların icarəyə verilməsi, anbar və ev işlərinin görülməsi ilə əlaqədar olaraq qısa müddətli xidmətlər aiddir. Lizinqin bu forması ABŞ və Yaponiyada daha geniş yayılmışdır.

Procekt – Liz həm avadanlıqların uzun müddət icarəyə verilməsi, həm də icarəçinin istifadə olunan bütün maddi dəyərlərə kompleks xidmət göstərməsi deməkdir.

Lizinqin Vendor – Liz formasında, lizinq şirkətlərinin xaricdə yerləşən satış filialları öz firmalarından aldıkları avadanlıqları ya xarici istehlakçılara icarəyə verir, yaxud da pulu müəyyən müddətdən sonra, yəni möhlətlə ödənilməklə, satır.

Liz – Bek şirkətləri isə hər hansı bir ölkədə yerləşən istehsalçı firmadan nəqd pulla maşın, avadanlıq, dəzgah dəstlərini satın alır, sonradan pulunu möhlətlə ödəmək şərtilə qaytarıb, onun özünə satır.

Beynəlxalq lizinq dedikdə lizinq şirkətinin hər hansı bir ölkədəki firmadan hər hansı bir əmlakı – avadanlıqları, maşınları və i. a. – pulla satın alıb, digər xarici firmaya uzun müddətə icarəyə verməsi nəzərdə tutulur.

Lizinq xidməti ilə yanaşı, rentinq xidməti də vardır. Bu, maşınların, avadanlıqların və digər texnikanın qısa müddətə – adətən bir il müddətinə icarəyə verilməsi deməkdir. Lakin icarədara həmin maşın və avadanlıqları sonradan satın almaq hüququ verilmir. Maşın və avadanlıqların sahibi bir qayda olaraq rentinq cəmiyyətləri

olurlar. Həmin cəmiyyətlər müqavilənin qüvvədə olduğu müddətdə maşın və avadanlıqlara sahiblik, mülkiyyət hüququnu saxlayır, onların təmirinə xərc çəkir. Ləzizləq nisbətən rentinq üzrə icarə haqqı daha çoxdur.

Yarmarka və auksionlar (hərraclər).

Yarmarka alman dilində hər il keçirilən bazar deməkdir. Topdansatış ticarəti öz inkişafında müxtəlif formalar – yarmarka, xüsusi topdansatış bazarları, əmtəə birjalari və s. – almışdır. Göründüyü kimi, yarmarka topdansatış ticarətinin xüsusi formasıdır. Digər tərəfdən, yarmarkalar və auksionlar əmtəə birjalariinin klassik formaları sırasına daxilirlər və bu gün də bazar infrastrukturunda özlərinə məxsus xüsusi yer tuturlar.

Öz mahiyyətlərinə görə yarmarkaların əsas fərqləndirici xüsusiyyəti onların müəyyən dövrdən bir, həftədə və ya ildə bir neçə dəfə keçirilməsidir. Birjadan fərqli olaraq yarmarkada alqı-satqı əməliyyatlarında alıcılar və satıcılar ya bilavasitə özləri iştirak edirlər, ya da buraya onların adından danışmaq üçün özlərinin səlahiyyətli nümayəndələrini – agentlərini göndərirlər.

Yarmarkalarda böyük məbləğdə ticarət sövdələşmələri aparılır. Müasir şəraitdə ölkə daxilində aparılan ticarət əməliyyatlarında yarmarkaların rolu azalsa da, beynəlxalq münasibətlərdə onlar öz əhəmiyyətlərini müəyyən dərəcədə qoruyub saxlaya bilmişlər. **Hazırda fəaliyyət göstərən yarmarkaların aşağıdakı növləri vardır:** 1) Universal yar-markalar (məsələn, Türkiyənin İzmir şəhərindəki yarmar-ka); 2) Çoxsahəli yarmarkalar (məsələn, Fransanın paytaxtı Parisdəki yarmarka); 3) İxti-

saslaşdırılmış yarmarkalar (məsələn, Almaniyanın Münhen şəhərindəki yarmarka) və s.

Beynəlxalq yarmarkaların işini daha yaxşı təşkil etmək və ölkələrarası əmtəə mübadiləsini inkişaf etdirmək məqsədilə 1925-ci ildə Parisdə Beynəlxalq Yarmarkalar Ittifaqı yaradılmışdır.

Auksion latınca “auktio” sözündən götürülmüşdür ki, camaat qarşısında açıq ticarət deməkdir. Bazar infrastrukturundan danışarkən auksion ticarətini yaddan çıxarmaq olmaz. Auksion dedikdə, əvvəlcədən müəyyən edilmiş vaxtda və yerdə bəzi əmtəələrin (yüngül minik maşınları, xəz-dəri məmulatı, çay, tütün, mənzil və s.) ümumi aşkarlıq şəraitində satılması nəzərdə tutulur. Bu, həm də beynəlxalq əmək bölgüsü sisteminə möhkəm daxil olmuş, dünya ticarətinin ənənəvi formasıdır. Beynəlxalq miqyasa əsas etibarilə yuyulmamış yun, tütün, çay, tərəvəz, meyvə, gül, balıq, at,həmçinin zinət şeyləri, incəsənət əsərləri və s. çıxarılır.

Auksionda satılmaq üçün nəzərdə tutulan əmtəələr, yaxud da onların nümunələri qabaqcadan tanış olmaq üçün ortaya çıxarıla bilər və bu zaman əmtəənin satışının ümumi qaydaları satıcı tərəfindən müəyyən edilir. Auksionda təklif olunan əmtəəyə ən yüksək qiyməti verən şəxs onu almaq hüququ qazanır. Lakin əmtəənin qiymətini idarə edən və tənzimləyən auksion işçisi satılan malın keyfiyyəti üçün cavabdehlik daşımır.

Auksionlar daimi, yaxud qabaqcadan təyin olunmuş yerlərdə və vaxtlarda keçirilir. Beynəlxalq auksionlar adətən xüsusi yeri, avadanlıqları və ixtisaslı işçiləri olan kommersiya təşkilatıdır. Onlar bir qayda olaraq istehsalçılardan mal alır, topdansatış üzrə

vasitəçilərə satır və qiymətlər arasındakı fərqə görə qazanc əldə edirlər. Belə auksionlarda satış alıcıların bilavasitə iştirakı ilə açıq şəkildə keçirilir. Beynəlxalq auksionlar adətən London, Amsterdam, Nyu-York, Kəlküttə, Liverpul, Sidney və s. kimi böyük ticarət mərkəzlərində və limanlarında təşkil edilir.

Auksionlar, həmçinin öz müştərilərinin – alıcı və satıcıların – tapşırığı ilə müəyyən şərtlər əsasında əmtəələrin alınub – satılması ilə məşğul olan ixtisaslaşdırılmış broker firmaları tərəfindən təşkil olunur. Belə auksionlarda müştərilərin özləri bilavasitə iştirak etmir, görülən iş üçün brokerlərə haqq verirlər.

Auksionun könüllü və məcburi növləri vardır. Könüllü auksionu öz əmtəələrini daha sərfəli qiymətlərlə satmaq istəyən şəxslərin özləri təşkil edirlər. Məcburi auksion-lar isə borclarını verə bilməyənlərin və ya vermək istəməyənlərin əmlakını, müsadirə edilmiş əmtəələri və yükləri, girov qoyulmuş və vaxtında geri götürülməmiş mülkiyyəti, haqqı vaxtında ödənilməyən əmtəələri və s. satmaq məqsədilə məhkəmə və dövlət orqanları tərəfindən təşkil edilir.

Əmtəələrin göndərilməsi, onların satılması, müqavilələrin bağlanması, satın alınmış malların aparılması, auksi-onun keçirilməsi üçün vaxtın və yerin seçilməsi, əmtəələrin yoxlanma müddətləri və s. auksion qaydaları ilə müəyyən edilir.

Bazar infrastrukturunun qeyri-hökumət təsisatları.

XX əsrin axırlarında formalaşmış infrastrukturun qeyri-hökumət təsisatlarının əsas növləri aşağıdakılardır:

1) Menecment – konsaltinq (ingiliscə “ məsləhətçi”); 2) Audit və mühasibat uçotu sahəsində məsləhətçilər; 3) İstehsalın və satışın təşkili üzrə məsləhətçilər; 4) Hüquq məsləhətçiləri; 5) Sair işlər üzrə təsisat və məsləhətçilər.

«Menecment-konsaltinq»ə daxil olan xidmətlərin aşağıdakı növləri vardır:

- 1) **Inkişafın strateji məsələləri**
- 2) **Maliyyə məsələləri**
- 3) **Kadrların idarə edilməsi**
- 4) **İstehsalın idarə edilməsi və ona xidmət göstərilməsi**
- 5) **Marketing və satış**
- 6) **Informasiya texnologiyaları və sistemləri**
- 7) **Yeni obyektlərin, bölmələrin, firmaların yaradılması**
- 8) **İqtisadi – ekoloji məsələlər**

Audit – qəbul edilmiş ümumi standartlara uyğun olması və etibarlılığı baxımından şirkətlərin (firmaların) maliyyə hesabatlarının yoxlanması və qiymətləndirilməsi sahəsində xidmət göstərilməsi deməkdir.

Auditor kimi fəaliyyət göstərən mühasibat uçotu mütəxəssisləri şirkətlərin (firmaların) hesabatlarını yoxlayır, onların düzgünlüyünə, etibarlılığına və qəbul edilmiş ümumi standartlara uyğun olub-olmamasına ekspert rəyi verirlər.

Aparıcı beynəlxalq firmaların (məsələn, «böyük altılar»ın) göstərdikləri xidmətin xeyli hissəsi verilən məsləhətlərin payına düşür.

Hüquqşünaslar qanunları – dövlətin normativ aktlarını, iqtisadçılar və idarəetmə üzrə mütəxəssislər isə

bazar qanunlarını və insanların davranışını əldə rəhbər tuturlar.

Mühəndis məsləhətləri (injiniring) də vardır. Bu sahədə göstərilən xidmətlər iki qrupa bölünür:

1)İstehsal prosesinin hazırlanması ilə əlaqədar olan xidmətlər; 2) Məhsulların istehsalı və reallaşdırılması proseslərinin normal gedişinin təmin olunması ilə əlaqədar olan xidmətlər. Injiniring xidmətləri-ixtisaslaşdırılmış mühəndis məsləhəti-xüsusi firmalar, həmçinin tikinti və sənaye şirkətləri tərəfindən həyata keçirilir.

Xidmətin növlərindən biri də rəhbər kadrların seçilməsi və onlara qiymət verilməsidir ki, buna da rekrutment deyilir. Firmalar işçilərin muzzdla tutulmasına dair elan vermək istəmədikdə, yaxud da bu sahədə daha məşhur olan «nüfuzlu» şəxsləri gizli kanallarla özlərinə cəlb etmək fikrinə düşdükdə axtarışa başlayır və bu üsuldan istifadə edirlər.

Xidmətin bir növü də ixtisasın artırılmasıdır. Buna, treninq deyilir. Xidmətin bu növü konsaltinq və menecmentin öyrənilməsi arasında «məvqe tutur», menecerlərin ixtisaslarının artırılması üçün istehsalatdan ayrılmaq və ayrılmamaqla kurslar, konfranslar, seminarlar təşkil edir, təcrübə məşğələləri keçirirlər.

Treninq proqramlarının digər tədbirlərin proqramlarından fərqi ondadır ki, bunlar maksimum dərəcədə təcrübəyə yaxınlaşdırılır (məsələn, işgüzar oyunlar, psixoloji treninq şəraitinin təhlili və s.), konsaltinq-müəllimlər isə bu və ya digər problemin tədqiqi prosesində başqa firma və şirkətlərdə qazandıqları əməli biliklərdən və təcrübədən istifadə edirlər. Bunlarla yanaşı, treninq

məsləhətçilərlə menecerlər arasında əlaqələrin və qarşılıqlı fəaliyyətlərin sahmana salınmasına da təsir göstərir.

Son dövrlərdə xidmətin marketing növü geniş yayılmışdır. Onun başlıca vəzifəsi məhsulların satışı üçün bazar axtarış tapmaqdan və tələbi formalaşdırmaqdan ibarətdir. Marketing üzrə məsləhətçilər satış, reklam, ticarət-vasitəçi firmalarla iş aparılması sahələrində qərarların hazırlanmasını təmin edir, bazarları öyrənir, yeni məhsulların istehsalı və onların bazara çıxarılmasına dair tövsiyələr verirlər.

Sual 4. Bazar mexanizmi: tələb, təklif, rəqabət və qiymət.

Tələb tədiyə qabiliyyəti – alıcının özünə lazım olan şeyləri satın almaq üçün ödəyə biləcəyi və ödəmək istədiyi pul məbləğinə, yaxud da müəyyən dövrdə hər hansı bir qiymətə satın alınacaq əmtəə və xidmətlərin miqdarına deyilir. Deməli, qiyməti nəzərə almadan tələbin müəyyən edilməsinə cəhd göstərilməsi məntiqsizlik olardı. Çünki tələb hər şeydən əvvəl qiymətin dəyişməsi nəticəsində dəyişir. Buradan belə nəticə çıxarmaq olar ki, əmtəə və xidmətlərin qiymətləri aşağı düşdükdə eyni məbləğdə pula daha çox şey ala bildiyinə görə alıcı, qiymətlər bahalaşdıqda isə əksinə, satıcı qazanır.

Deməli, tələb qiymətlərin səviyyəsindən bilavasitə asılıdır. Bu, heç kimdə şübhə doğurmur. Digər tərəfdən tələbin qiymətdən asılı olması obyektiv iqtisadi qanundur. Qiymətlərin ucuzlaşması isə tələbin artmasına deyil, əksinə, onun aşağı düşməsinə gətirib çıxara bilər.

Bu, onunla əlaqədardır ki, qiymətlər ucuzlaşdıqda, insanlar gələcəkdə onun bir qədər də aşağı düşəcəyinə ümid edirlər. Deməli, tələbə yenə də «gözlənilən qiymət» amili təsir edir. Sual olunur: istehlakçıların bu cür davranışı tələb qanunu ilə bir araya sığırımı? Əlbəttə, sığır! Çünki qiymətlər nə qədər aşağı olursa, tələb də bir o qədər yüksək olur. Lakin bu gün mövcud qiymətlərlə satın alıb çox xərcləməkdənsə, sabah aşağı qiymətlərlə satın alıb, ailə büdcəsinə qənaət etmək ideyası adamlara üstün gəlir.

Tələbin dəyişməsinə qiymət amili ilə yanaşı aşağıdakı qeyri-qiymət amilləri də təsir edir:

1) Əhalinin pul gəlirlərinin dəyişməsi; 2) Əhalinin tərkibində müəyyən dəyişikliklərin baş verməsi; 3) Eyni qiymətlərlə alınıb-satılan əmtəələrin miqdarının necə dəyərlər «alıcı gözləmələri» amilinin təsiri ilə dəyişməsi; 4) Bazarda bir-birini əvəz edən və ya bir-birini tamamlayan əmtəə və xidmətlərin olub-olmaması, yaxud da onların qiymətlərinin dəyişməsi; 5) İstehlakçıların subyektiv təsəvvürləri və zövqlərində müxtəlifliyin olması; 6) Dövlətin iqtisadi siyasəti; 7) Reklamın təsiri ilə istehlakçıların zövqünün dəyişməsi.

Əhalinin pul gəlirləri hər hansı bir səbəb nəticəsində artdıqda, hətta əmtəələrin qiymətləri dəyişməz qaldıqda belə, satın alınan əmtəə və xidmətlər artır, əksinə əhalinin gəlirləri azaldıqda, həmin qiymətlərlə satın alınan əmtəə və xidmətlərin miqdarı azalır. Əhalinin qocalması, pensiyaçıların sayının artması onların tərkibində dəyişikliklərin baş verməsinə gətirib çıxarır ki, bunlar da öz növbəsində dərman preparatlarına, tibbi xidmətə olan tələbin artmasına səbəb olur.

«Alıcı gözləmələri»nin dəyişməsi səbəbləri olduqca müxtəlifdir. Bunlara həm iqtisadi (məsələn, inflyasiya), həm də qeyri-iqtisadi (məsələn, hava şəraiti, bayramqabağı və mövsümi şərait və s.) amillər daxildir. Satın alınan əmtələrin qiymətlərindən bilavasitə asılı olmadan, göstərilən amillərin təsiri ilə satınalmaların miqdarı ya arta, ya da azala bilər.

Qeyri-qiymət amillərinə bazarda bir-birini əvəz edən və ya bir-birini tamamlayan əmtəə və xidmətlərin olub-olmaması da daxildir. Belə ki, bazarda qoyun, quş, donuz əti olmadıqda, təbiidir ki, mal ətinə olan tələb artır. Əksinə, bazarda ətin çeşidinin çox olması onlardan hər hansı birinə olan tələbin az olmasına və deməli, onun qiymətinin aşağı düşməsinə səbəb olur. İstehlakçı bazarda bir-birini tamamlayan əmtələrə, məsələn, çay və ya qəhvə içərkən istifadə olunan şəkər və digər şirniyyat növünü aid etmək olar.

Əmtələrə olan tələbin dəyişməsinə dövlətin iqtisadi siyasəti də təsir edir. Məsələn, əhalinin aztəminatlı hissəsinə verilən müavinətlərin artırılması onların istehlak etdikləri əmtəə və xidmətlərə olan tələbin artmasına səbəb olur.

Bu və ya digər məhsula olan tələbin artmasına televiziya və kütləvi informasiya vasitələrində gedən reklamlar da təsir edir.

Bütün bunları ümumiləşdirərək belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, çox cazibədar anlayış olan tələb, özündə sevinc və kədəri, fayda və faciəni əks etdirir. Çünki tələbin artıb-azalması iqtisadiyyatda struktur dəyişikliklərinə gətirib çıxara, tələbatın ödənilməsi isə istehsalın artımını stimullaşdırır və qiymətlərin bahalaşmasının qarşısını ala

bilər. Bütün bunlara əsasən tələbi iqtisadiyyatın «ürəyi» adlandırmaq olar.

Tələblə təlabatı bir-birindən fərqləndirmək lazımdır. Tələbat hər bir fərdin mədəni səviyyəsinə xas olan və onun xarakterinə yüngün gələn formaya düşmüş ehtiyacıdır. Tələbat öz ifadəsini ehtiyacı ödəyə biləcək obyektlərdə tapır. Cəmiyyət inkişaf etdikcə, insanların tələbatları da artır. Bu, onların çoxsaylı obyektlərlə rastlaşmaları ilə əlaqədardır. Başqa sözlə, əmtəə istehsalçıları sanki öz təşəbbüsləri ilə cəmiyyət üzvlərinin onlara lazım olan məhsullarla təmin olunması qayğısına qalır. Bütün istehlakçılar isə onların faydalılıq dərəcəsinə qiymət verilməsində sərbəst surətdə iştirak edirlər. Onlar əllərində olan pula-manata, dollara, avroya və i.a.-özlərinə lazım olan əmtəələri satın almaqla, həmin məhsulların içtimai faydalılığına bir növ «səs» vermiş olurlar. Bununla da hər bir əmtəə üçün istehlak dairəsinə ya yol açılır, ya da bu yol bağlanır. Bu isə istehsalçıların gəlirlərində müxtəlifliyə səbəb olur.

Tələbat sonsuz, onların ödənilməsi mənbələri isə məhdud olduğuna görə (bəzi çox böyük imkana malik olan şəxslər istisna olmaqla) istehlakçılar özləri üçün elə əmtəələri seçməlidirlər ki, bunlar onların alıcılıq imkanlarına uyğun gəlsin. Bütün bunlar onu göstərir ki, tələb və təlabat müxtəlif anlayışlardır. Daha doğrusu, tələb alıcılıq qabiliyyətinə uyğun gələn təlabatdır.

Beləliklə, bazarda tələb qanunu fəaliyyət göstərir. Bu qanun tələb və qiymət arasında aşağıdakı funksional asılılığı ifadə edir: əmtəə və xidmətlərin qiymətləri nə qədər yüksək olarsa ona olan tələb də bir o qədər az olur. Başqa sözlə, digər şərtlər sabit qalmaqla, əmtəə və xidmətlərə

olan tələb qiymətlərdən asılı olaraq dəyişir və deməli, bunların arasında tərsmütənasiblik vardır. Bu: 1) Qiymətlər aşağı olduqda alıcının daha çox əmtəə almaq istəyinin olması (gəlirlərin səmərəliliyi); 2) Hər hansı bir və ya bir neçə əmtəənin qiymətinin dəyişməsi (bahalaşması və ya ucuzlaşması) digər əmtəələrin də qiymətlərinin dəyişməsi (bahalaşması və ya ucuzlaşması) və bununla əlaqədar olaraq onların satın alınmasının daha sərfəli olması (əvəzedicinin səmərəliliyi) ilə əlaqədardır.

Qiymətlərin qalxacağı barədə əhali arasında ajiotaj vəziyyət yarandıqda, qızıl, qiymətli daş-qaş, əntiq malların satın alınmasına meyl, habelə, keyfiyyəti yüksək və daha qiymətli əmtəələrə tələb artdıqda tələb qanunu fəaliyyət göstərmir. Məsələn, tutaq ki, marqarinə olan tələb azalıb, kərə yağa olan tələb isə artıb, başqa sözlə, tələb marqarindən kərə yağa «keçib». Sual olunur: bu o deməkdirmi ki, satıcı marqarinin qiymətini aşağı salmaqla ona olan tələbi artırma bilər. Əlbəttə, yox! Çünki kərə yağa olan tələbin artmasına digər qeyri-qiymət amilləri də təsir edir. Deməli, marqarinin qiymətinin aşağı salınması ona olan tələbin artmasına doğru aparmır. Lakin bunu qiymətli şeylərə şamil etmək olmaz.

Təklifin mahiyyəti və ona təsir edən amillər. Təklif qanunu.

Bazar iqtisadiyyatının təhlilinə tələbin aydınlaşdırılmasından başlanması tamamilə qanunauyğundur. Çünki tələb hər bir şəxs üçün doğma və ən yaxın anlayışdır. Lakin əmtəələri istehsalçılar yaradır və istehlakçılara onlar təqdim (təklif) edirlər.

Təklif – istehsalçıların müəyyən dövrdə, hər hansı qiymətlərlə satmaq üçün hazırladıqları və satmaq istədikləri əmtəə və xidmətlərin miqdarı və ya onların toplusudur.

Təklifin qiymətlərə təsiri onunla izah edilir ki, bir tərəfdən qiymətlər yüksəldikdə firmalar ehtiyatda saxladıqları maddi resursları və tez bir zamanda istismara verilməsi mümkün olan istehsal güclərini işə salır və bununla da həmin sahədə məhsul istehsalının armasına şərait yaradırlar. Digər tərəfdən, qiymətlər uzun müddət ərzində fasiləsiz və sabit şəkildə yüksəldikdə iqtisadiyyatın başqa sahələrində fəaliyyət göstərən bəzi istehsalçılar da bu sahəyə gəlirlər ki, bu da həmin sahədə məhsul istehsalının və deməli, təklifin artmasına səbəb olur. Lakin qısa müddətli dövrdə bu mümkün olmur. Çünki bu dövrdə onların istehsalı artırmaq üçün ehtiyatları (məsələn, tutaq ki, mövcud avadanlıqlar üç növbədə tam gücü ilə işləyir) və imkanları (əlavə işçi qüvvəsinin muzdlarla tutulması da daxil olmaqla istehsal güclərinin genişləndirilməsi imkanları) olmaya bilər. Tələb kimi **təklif də aşağıdakı qeyri-qiymət amillərinin təsiri ilə dəyişə bilər:** 1) Texniki yeniliklərdən istifadə olunması, ehtiyatların, vergi siyasətinin, istehsal amilləri qiymətlərinin dəyişməsi nəticəsində istehsal xərclərinin dəyişməsi; 2) Bazara yeni firmaların gəlməsi. Bu, qiymətdən asılı olmayaraq təklifi artırır; 3) Başqa əmtəələrin qiymətlərinin dəyişməsi. Bu, ehtiyatların və firmaların həmin sahədən çıxıb getmələrinə, bu işə öz növbəsində təklifin azalmasına səbəb olur; 4) Təbii fəlakətlərin, siyasi hərəkətlərin, iqtisadiyyatı dağıdan, ölkəni xarabazarlıqlara çevirən müharibələrin olması; 5) Tələbin, qiymətin,

gəlirlərin və s.-in dinamikasına dair satıcıların proqnozları;
6) satıcıların sayının dəyişməsi – bütün bunlar təklifi azaldır.

Tələb kimi təklif də bazar iqtisadiyyatı subyektlərinin fəaliyyət göstərdikləri müstəqil sferadır. Onların dav-ranış qaydalarının düzgün başa düşülməsi bazar qiymətləri ilə təklif arasındakı əlaqəni təhlil etməyə imkan verir. **Tələb və təklifin qarşılıqlı fəaliyyəti nəticəsində bazar qiymətləri əmələ gəlir. Bunlar bir-birinə bərabər olduqda əmələ gələn qiymət tarazlıq (tənləşmə, müvazinətlik) qiyməti adlanır.** Yalnız tələb və təklifin kəsişmə nöqtəsində əmələ gələn qiymətlər həm alıcını, həm də satıcını təmin edə bilər. Bunlara uyğun olaraq demək olar ki, bazar qiymətlərinin əmələ gəlməsinin aşağıdakı qanunları fəaliyyət göstərir:

- 1) Qiymətlər tələb və təklifin bir-birinə bərabər olduğu səviyyəyə – kəsişmə nöqtəsinə doğru hərəkət edir;
- 2) Qeyri-qiymət amillərinin təsiri ilə tələb sabit qalmaqla təklif azalarsa, yaxud da təklif sabit qalmaqla tələb artarsa, onda qiymətlər yüksəlir, əksinə, təklif sabit qalmaqla tələb azalarsa və ya tələb sabit qalmaqla təklif artarsa qiymətlər aşağı düşür.

Azad rəqabət şəraitində, bazar qanunlarının təsiri ilə qiymətlər öz-özünə tarazlaşır. Lakin bu, ya inhisarların yeritdikləri qiymət siyasətinin təsiri ilə, yaxud da qiymətlərin dövlət tərəfindən ixtiyari üsulla tarazlıq nöqtəsindən aşağı və yuxarı müəyyən edilməsi ilə pozula bilər.

Tarazlıq qiymətləri həm alıcını, həm də satıcını razı salır. Satıcı sata bilmədiyi alıcı isə ala bilmədiyi üçün şikayətlənmir.

Beləliklə, bazarda tələb qanunu ilə yanaşı, həm də təklif qanunu fəaliyyət göstərir. Bu qanun, təkliflə qiymət arasında aşağıdakı funksional asılılığın olduğunu göstərir: qiymətlər nə qədər yüksək olarsa, təklif də bir o qədər yüksək olur. Deməli, qiymətlə təklif arasında düzmütənasiblik vardır. Təklif qanununa görə digər şərtlər sabit qalmaqla təklifin dəyişməsi qiymətlərin dəyişməsindən bilavasitə asılıdır. Başqa sözlə, istehsalçılar bazara qiymətlər artdıqda çox, aşağı düşdükdə isə az əmtəə və xidmətlər çıxarırlar.

Tələb və təklif qanunlarının, habelə tarazlıq qiymətlərinin əmələ gəlməsi prinsiplərinin nəzərdən keçirilməsi aşağıdakı nəticələri çıxarmağa imkan verir:

1) Bazar münasibətləri şəraitində həm satıcıların, həm də alıcıların mənafeələrinin əlaqələndirilməsini təmin edən mexanizm fəaliyyət göstərir.

2) Bazarda formalaşmış və mövcud olan tarazlığı pozan hər hansı bir hadisə, məsələn, istehlakçıların zövqünün və buna uyğun olaraq tələbin dəyişməsi baş verirsə, onda:

- Istehsalçı firmalar bazar şəraitinin dəyişməsinə dərhal münasibət bildirirlər və deməli, tələbin artması həmin məhsulun qiymətinin yüksəlməsinə gətirib çıxarır. Çünki tələb istehsalçılara öz səylərini hansı istiqamətə yönəltməyi «məsləhət görür»;

- Istehsalçıların və alıcıların yeni şəraitə uyğunlaşmaları prosesi başlayır, bunun nəticəsində yeni bazar qiyməti və istehsalın yeni həcmi formalaşır.

3) Bütün bunlar inandırıcı surətdə göstərir ki, bazar münasibətlərinə əsaslanan iqtisadi sistem inzibati-amirlik

metodlarına əsaslanan iqtisadi sistemə nisbətən daha səmərəlidir və müəyyən üstünlüklərə malikdir.

Tələbin elastikliyi və ona təsir edən amillər.

Firmalar istehsal etdikləri məhsulların miqdarını və onların quruluşunu planlaşdırarkən hökmən həmin məhsullara olan tələbin hansı amillərdən asılı olduğunu nəzərə almalıdırlar.

Əvəzedici məhsullar istehsal edən və onları nisbətən aşağı qiymətlərlə satan firmaların fəallığının artması, habelə məhsulların qiymətlərinin yüksəlməsi nəticəsində digər şərtlər sabit qalmaqla, əmtəə və xidmətlərə olan tələbin azalması, firmaların buraxdıqları məhsullara olan tələbin ümumiyyətlə azalmasına gətirib çıxara bilər.

Lakin təkcə tələbin istiqamətinin yox, həm də kəmiyyətinin öyrənilməsi olduqca böyük əhəmiyyətə malikdir. **Bir kəmiyyətin başqa bir kəmiyyətin dəyişməsinə təsiretmə reaksiyasının ölçüsünə, yaxud da başqa bir kəmiyyətin dəyişməsinə təsir edən kəmiyyətin təsir reaksiyasına elastiklik deyilir.** Fikrimizi bir qədər də sadələşdirsək, deyə bilərik ki, elastiklik dedikdə hər hansı bir iqtisadi kəmiyyətin 1% dəyişməsinin başqa bir iqtisadi kəmiyyətin neçə faiz dəyişməsinə səbəb olacağı nəzərdə tutulur. Buna tələbin qiymətə görə elastikliyi, yaxud da tələbin qiymət elastikliyi deyilir.

Tələbin qiymətə görə elastikliyi göstəricisinin mütləq kəmiyyəti 1-dən böyük olduqda, bu, nisbi elastiklik tələbi və ya tələbin nisbi elastikliyi adlanır.

Başqa sözlə, bu o deməkdir ki, qiymətlərin dəyişməsi tələbin kəmiyyətində böyük dəyişikliklərə gətirib çıxarır.

Elastiklik əmsalı 1-ə bərabər olduqda buna fərdi elastiklik deyilir və söhbət yeganə elastiklikdən gedir. Bu zaman da qiymətlərin dəyişməsi tələbin kəmiyyətinin dəyişməsinə gətirib çıxarır. Burada çox mühüm olan iki halı nəzərə almaq lazımdır. Birinci halda, alıcıların əmtəələri satın aldıkları yalnız bir qiymət mövcud ola bilər. Bu zaman qiymətin istənilən qədər qaldırılması və ya aşağı salınması alıcını həmin əmtəələri satın almaqdan imtina etməyə, yaxud da tələbin qeyri-məhdud artmasına gətirib çıxarır. Bu zaman tələb mütləq mənada elastikdir və həm də elastiklik göstəricisi sonsuzdur. Məsələn, şəhər bazarlarında ayrı-ayrı şəxslər tərəfindən satılan pomidor mütləq elastikliyə malikdir. Lakin pomidora olan bazar tələbi qeyri-elastikdir. İkinci hal mütləq mənada elastik olmayan tələbə aiddir, yəni qiymətlərin dəyişməsi öz əksini tələbin kəmiyyətində tapır. Buna xəstənin yan keçə bilmədiyi ayrı-ayrı dərman növlərinə olan tələbi misal göstərmək olar.

Tələbin elastikliyinə müxtəlif amillər təsir edir ki, bunlardan biri də bazarda əvəzedicilərin olmasıdır. Bazarda eyni tələbatı ödəyən müxtəlif məhsullardan nə qədər çox olarsa, alıcının qiyməti elastiklik qiymətindən yüksək olan məhsulların hər hansı birindən imtina etmək imkanı da bir o qədər yüksək olur.

Tələbin qiymətə görə elastikliyinə təsir edən başlıca amillərdən biri də vaxt amilidir. Qeyd etmək lazımdır ki, uzunmüddətli dövrə nisbətən qısa müddətli dövr elastikliyə az meyillidir.

Tələbin elastikliyindəki fərq, həmçinin istehlakçı üçün hər hansı bir əmtəənin əhəmiyyətlik dərəcəsi ilə izah olunur. Belə ki, ən zəruri tələbat malları üçün tələb elastik deyildir, istehlakçının həyatında başlıca rol oynamayan məhsullara olan tələb isə adətən elastikdir. **İqtisad elmində qarşılıqlı elastiklik anlayışı da vardır.** Bu göstəricidən hər hansı bir əmtəənin qiymətinin dəyişməsinin başqa bir əmtəəyə olan tələbin dəyişməsinə təsirini müəyyən etmək üçün istifadə olunur.

Qarşılıqlı elastiklik əmsalının əhəmiyyəti nəzərdən keçirilən hansı məhsulların bir-birini qarşılıqlı surətdə tamam-laması və ya əvəz etməsindən asılıdır.

Əmtəələr bir-birini əvəz edəndirlərsə, qarşılıqlı elastiklik əmsalı müsbət işarəli olur. Məsələn, kərə yağın qiymətinin bahalanması marqarinə olan tələbin artmasına, təndir çörəyinin qiymətinin aşağı düşməsi, çörəyin digər növlərinə olan tələbin azalmasına gətirib çıxarır.

Elastikliyi qiymətləndirmək üçün təkcə qiymət deyil, başqa iqtisadi dəyişənlər də seçilə bilər. Belə iqtisadi dəyişənlərdən biri gəlirlərdir. **Gəlirlərə görə elastiklik əmtəəyə olan tələbin dəyişməsinin istehlakçılarının gəlirlərinin dəyişməsinə olan nisbəti kimi hesablanır.**

Bu göstəricidən istifadə etməklə, hər hansı bir əmtəənin normal (gəlirlərin artması tələbin artmasına səbəb olduqda) və ya aşağı (gəlirlərin azalması tələbin azalmasına səbəb olduqda) əmtəələr kateqoriyasına aid olduğunu müəyyən-ləşdirmək olur.

Təklifin elastikliyi və ona təsir edən amillər. Bazar tarazlığı.

Təklifin qiymətə görə elastikliyi də tələbin qiymətə görə elastikliyi kimi hesablanır. Fərq yalnız ondandır ki, tələbin kəmiyyəti əvəzinə təklifin kəmiyyəti götürülür.

Təklif istehsal prosesinin dəyişməsi ilə əlaqədar olduğuna görə o, tələbə nisbətən qiymətlərin dəyişməsinə ləng uyğunlaşır. Ona görə də elastiklik göstəricisi müəyyən olunanda vaxt amili əsas götürülür. Təklifin elastikliyi qiymətləndirildikdə adətən üç müvəqqəti dövr-qısa müddətli, orta müddətli, uzun müddətli – nəzərdən keçirilir.

Qısa müddətli dövr dedikdə məhsul buraxılışının həcmində hər hansı bir dəyişikliyin aparılmasının mümkün olmadığı dövr nəzərdə tutulur. Məsələn, alma yetişdirən və onu bazara satmağa gətirən bağban, bazarda hansı qiymətin formalaşmasından asılı olmayaraq, təklif etdiyi məhsulun miqdarını dəyişdiyinə görə, təklif elastik deyildir. Orta müddət mövcud istehsal gücləri əsasında istehsalın miqyasının genişləndirilməsi və ya ixtisar edilməsinin mümkün olduğu, lakin yeni istehsal güclərinin işə salınmasının mümkün olmadığı dövrdür. Bu dövrdə təklifin elastikliyi nisbətən artır.

Uzunmüddətli dövrdə firmalar özlərinin istehsal gücləri-nin genişləndirilməsi və ya ixtisar edilməsi üçün kifayət qədər imkana malik olurlar, habelə uzunmüddətli dövrdə tələb artdıqda bu sahəyə yeni firmalar gəlir, tələb azaldıqda isə bəzi firmalar bu sahədən çıxıb gedirlər. Bu dövrdə təklifin elastikliyi əvvəlki iki dövrə nisbətən daha yüksək olur.

Beləliklə, tələb və təklifin elastikliyi nəzəriyyəsinin çox böyük nəzəri və praktik əhəmiyyəti vardır. Bunu konkret misalla nümayiş etdirmək olar. Məlum olduğu

kimi firmalarda (müəssisələrdə) istehsal xərclərinin artması onları, buraxdıqları məhsulların qiymətlərini qaldırmağa məcbur edir.

Firmalar, onların istehsal etdikləri məhsullara olan tələbin elastikliyi ilə bazar tələbinin elastikliyinə bir-birinə uyğun gəlməsində maraqlıdırlar. Firma bazarda mütləq mənada inhisara malik olmadıqda birinci ikincidən yüksək olur. Lakin firmanın məhsullarına olan tələbin qiymətə görə elastikliyinə hesablaşmaq olduqca mürəkkəbdir. Çünki firma öz məhsullarının qiymətini qaldırıqda və ya aşağı saldıqda rəqiblərin buna münasibətini də nəzərə almalıdır. Bu zaman riyazi modellərdən, yaxud da firmaların rəhbərlərinin təcrübəsindən istifadə olunması məqsədəuyğundur.

Firmalar qiymət haqqında qərar qəbul edərkən təkcə bazar tələbinin elastikliyi haqqındakı məlumatlara istinad etdikdə, qiymətlərin qaldırılmasının təsiri ilə məhsulların satışından “əmələ gələn” itki gözlənilməyindən daha çox olur.

Tələbin elastikliyi firmaların qiymət siyasətinə təsir göstərən başlıca amillərdəndir. Bunu aşağıdakı misalla izah edək: tutaq ki, hər hansı bir firma 100 mənzilli bina tikdirmişdir və mənzillərin hansı qiymətlə satılması haqqında qərar qəbul etməlidir. Bu zaman belə bir cəhət nəzərə alınmalıdır ki, cari təmir xərclərindən başqa, tikintiyə və istismara sərf olunan xərclər əslində neçə mənzilin istifadəyə verilməsindən asılı deyildir.

Firma mənzilə olan tələbi və elastikliyi bildikdə daha çox gəlir əldə etmək üçün bu mənzilləri hansı qiymətlə istifadəyə verəcəyini asanlıqla müəyyən edir. Hətta mənzillərin bir hissəsi istifadəçilərə verilmədikdə belə,

maksimum gəlir əldə olunması təmin edilir. Fikrimizi davam etdirək, deyək ki, aylıq icarə haqqı 200 manat olmaqla tələbin qiymətə görə elastikliyi vahidə bərabərdir və icarədən daxil olan məbləğ daha çoxdur. Lakin bu qiymətlə istifadəçilərə 100 deyil, yalnız 80 mənzil verilə bilər. Firma icarə haqqını 200 manatdan aşağı müəyyən etdikdə qalan 20 mənzilə də istifa-dəçilər tərəfindən maraqla, lakin əldə olunan ümumi məbləğ azala bilər. Elastiklik nəzəriyyəsiindən təcrübədə istifadə olunmasının ikinci tipik nümunəsi kimi dövlətin vergi siyasətini göstərmək olar. Dövlət dolayı vergilərdən istifadə etməklə iqtisadiyyatda ehtiyatları yenidən bölmək, büdcəyə daxilolmaları artırmaq, əztəminatlı ailələrin vəziyyətini yaxşılaşdırmaq, istehsal və sosial infrastrukturu inkişaf etdirmək və s. vəzifələri qarşısına qoyur. Lakin əmtəə və xidmətlərin ayrı-ayrı növləri üçün müəyyən olunan vergilər tələb və təklifin elastikliyindən asılı olaraq istehsalçı və iş-təhlakçılarda müxtəlif reaksiyalara səbəb olur. Belə ki, vergi istehsal nəzərə alınmaqla müəyyən olunduqda, istehsalçı qiymətləri qaldıra bilər. Lakin nə qədər? Vergi qədərmi? Əlbəttə, yox! Buna istənilən ixtiyari cavabı vermək olmaz. Ona görə ki, istehsalçı bazar iqtisadiyyatı şəraitində qiymətləri vergi qədər qaldıra, yaxud da tarazlıq qiymətindən yüksək qiymət müəyyən edə bilməz. Çünki belə olduqda, istər-istəməz rəqabət mübarizəsi onu bazardan çıxıb getməyə məcbur edəcəkdir. Bu zaman yeganə çıxış yolu qiymətlərin tarazlıq qiymətləri səviyyəsinədək qaldırılmasıdır.

Tələb elastik olduqda istehsalçı daha çox itirir, vergi yükü onun üzərinə düşür. Tələb elastik olmadıqda isə vergi yükü istehlakçının üzərinə düşür və verginin mütləq

kəmiyyəti yüksək olur. Tələbin elastik olmadığı əmtəələrə, siqaret, alkaqollu içkilər və s. dövlət tərəfindən aksiz və digər dolaylı vergilərin qoyulması da bununla əlaqədardır.

Təklif elastik olduqda vergi yükü əsas etibarilə istehlakçının üzərinə düşür. Qiymətlərin artımı və istehsalın həcmnin azalması daha çox müşahidə olunur. Təklif elastik olmadıqda isə deyilənlərin əksi müşahidə edilir.

Rəqabətin mahiyyəti və iqtisadiyyatın inkişafında onun rolu.

İqtisadi inkişafın bazar mexanizmi bir sıra iqtisadi üsürlərin qarşılıqlı əlaqədə fəaliyyəti ilə şərtlənir. Bu üsürlərdən biri də rəqabətdir. Rəqabət latın sözü olub (concurere) “toqquşma” mənasını verir. Rəqabətin meydana gəlməsi tarixən mülkiyyət ayrışdırılışının və əmək bölgüsünün şərtləndirdiyi əmtəə istehsalının meydana gəlməsi dövrünə təsadüf edir, əmtəə istehsalının inkişafı ilə iqtisadi inkişafın ən fəal üsürünə çevrilir. İstehsal vasitələri üzərində xüsusi mülkiyyət rəqabətin mövcudluğunu şərtləndirir. Rəqabət bəhsləşmədir. Rəqabət nəticəsində istehsalçı və istehlakçılar bərabər imkanlara malik olmalarına baxmayaraq, bu imkanlardan daha səmərəli istifadə etməklə qalib gəlmək istəyi həmişə onları istehsalın nəticəsini yaxşılaşdırmağa stimullaşdırır. Rəqabət bazarın təbiətinə daxilən xas olan bir üsür olub bazar iqtisadiyyatını inkişaf etdirən başlıca amillərdən biri kimi çıxış edir.

Rəqabət bazar əlaqələrinə cəlb olunmuş bazarın iştirakçıları arasında xüsusi formada təzahür edən münasibətləri ifadə edir. O, bir tərəfdən istehsalçıların öz

aralarında, ikinci tərəfdən, istehsalçılarla istehlakçılar arasında, üçüncü tərəfdən isə istehlakçıların öz aralarında mənafelərinin reallaşması uğrunda mübarizəni əks etdirir. Onlar öz aralarında rəqabət mübarizəsi yolu ilə istehsalda, satışda alışda əlverişli şəraitə nail olmağa çalışırlar. Bu mübarizə isə həmişə onları istehsalı təkmilləşdirməkdə, inkişaf etdirməkdə maraqlı edir, çünki rəqabət mübarizəsinə dözməməkdə həmişə iflasa uğramaü təhlükəsi var. Rəqabət bazar iqtisadiyyatı şəraitində müəssisələrin, xüsusi sahibkarlıq fəaliyyətinin səmərəliliyinin yüksəldilməsinin başlıca amilidir. Rəqabət nəticəsində subyektlər həmişə bir birini ötməyə, bir-birini öz iqtisadi göstəricilərini yaxşılaşdırmağa sövq etdirir, bir-birindən geri qalmamağa çalışır.

Rəqabət bir tərəfdən istehsalın kifayət dərəcədə çevik olmasında istehsalçıları stimullaşdırır, digər tərəfdən bu iqtisadi mübarizəyə tab gətirməyənlərin iflasa uğramasına səbəb olur. O elmi-texniki tərəqqinin nailiyyətlərinin istehsala tətbiqinin sürətləndirilməsini, əməyin təşkilinin mütərəqqi formalarının tətbiqini, eyni zamanda iqtisadiyyatda təşkilati və struktur dəyişikliyin aparılmasını zəruri edir. Əks təqdirdə iqtisadiyyatın dünya iqtisadi inkişafından geri qalması prosesi müşahidə olunur. Rəqabət nəticəsində məhsulun keyfiyyətinin yaxşılaşdırılmasına, dünya bazarına rəqabət qabiliyyətli məhsulla çıxmağa imkan yaranır. Rəqabət nəticəsində məhsul vahidinə material məsrəfləri istehsalçı tərəfindən aşağı salınır və nəticədə həm istehsalın həm də bütövlükdə iqtisadiyyatın səmərəliliyi yüksəlir. Bu isə nəticə etibarı ilə istehlakçıların tələbatlarını mövcud resurslardan səmərəli istifadə etməklə daha dolğun ödənilməsinə şərait yaradır.

Digər tərəfdən rəqabət təsərrüfat subyektlərini məcbur edir ki, istehsal güclərinin bir hissəsini ehtiyatda saxlasınlar. Daha əlverişli bazar şəraiti yaranan kimi həmin ehtiyatda olan resursları istehsala cəlb etməklə özləri üçün əlverişli istehsal və bazar şəraiti yaratsınlar. Qərb ölkələrinin təcrübəsi göstərir ki, istehsal güclərinin bir hissəsinin ehtiyatda saxlanması rəqabət mübarizəsində məhv olmamaq zərurətindən irəli gəlir.

Rəqabət həmçinin istehsalçılarla istehlakçılar arasında təzahür edir. Bunun da məzmunu satıcının alıcı üzərində hökmranlığına, bazarın istehsalçıların inhisarına çevrilməsinə və s. yol verməməkdən ibarətdir.

Rəqabətin tarixən sadə əmtəə istehsalı şəraitində meydana gəlçəsinə baxmayaraq o, iri maşınlı istehsal şəraitində də iqtisadi inkişafın həlledici amillərindən biri kimi çıxış edir. İri maşınlı istehsal şəraitində o, təkə fərdi istehsalçılar arasındakı rəqabət şəklində deyil, həmçinin sahədaxili və sahələrarası rəqabət kimi də çıxış edir. Sahədaxili rəqabət eynitipli fəaliyyət növü ilə məşğul olan təsərrüfat subyektləri arasında, sahələrarası rəqabət isə müxtəlif sahələrə daxil olan, lakin müəyyən məkan daxilində olan bazar subyektlərinin bəhsləşməsi kimi təzahür edir.

Bazar sisteminə malik bütün ölkələrdə, xüsusilə də keçid dövrünü yaşayan hər bir ölkədə rəqabətin ədalətli aparılması iqtisadi inkişafda əhəmiyyətli rola malikdir. Bu ölkələrdə təsərrüfat subyektləri arasında rəqabət aparmaq ənənəsinin olmaması haqsız rəqabətə gətirib çıxarır ki, bu da nəticədə əsas etibarını ilə istehsalın inkişafını stimullaşdırmaq əvəzinə ona mane olan bir amil kimi çıxış edir.

Bazar sisteminə malik ölkələrdə ədalətsizliyə yol verməmək üçün “ Haqsız rəqabət haqqında” qanun qəbul edilir. Haqsız rəqabət dedikdə, bazar subyektlərinin ədalətsiz üsullarla üstünlük əldə etməyə yönəldilmiş, bununla da digər bazar subyektlərinə(rəqiblərinə), yaxud onların işgüzarlıq nüfuzuna zərər vura bilən fəaliyyəti nəzərdə tutulur.

Haqsız rəqabətə aşağıdakılar aid edilir:

- rəqibin təsərrüfatının təqlidi;
- rəqibin təsərrüfat fəaliyyətinin gözdən salınması;
- rəqibin təsərrüfat fəaliyyətinə müdaxilə;
- haqsız sahibkarlıq fəaliyyəti;
- haqsız işgüzarlıq davranışı;
- istehlakçıların çaşdırılması.

Bu halların qanunla qarşısının alınması nəticə etibarı ilə bazar subyektlərinin əsassız üstünlük əldə etmək imkanını aradan qaldırır.

Rəqabətin əsas üstün cəhətlərindən biri də bütövlükdə cəmiyyət miqyasında biznesi canlandırmaq, stimullaşdırmaq və səmərəliliyini yüksəltməkdir. Xüsusilə iqtisadi inkişafında bazar münasibətlərinə keçidi öz qarşısına məqsəd qoyan hər bir ölkənin iqtisadiyyatı üçün rəqabət mühitinin yaradılması əhəmiyyətli rola malikdir. Keçmiş İttifaqa daxil olan ölkələrdə, o cümlədən Azərbaycanda da bazar münasibətlərinə keçidin müvəffəqiyyətliliyi bazar mühitinin formalaşması ilə, bazar elementlərinin fəaliyyəti ilə müəyyən olunur. Bazar elementlərindən biri də rəqabətin formalaşması xüsusi və azad sahibkarlığın inkişaf etdirilməsi, iqtisadiyyatda dövlətin və istehsalçıların inhisarçı mövqeyinin aradan

qaldırılması ilə müəyyən olunur. Uzun illər inzibati amirlik sistemi şəraitində mövcud olan Azərbaycan iqtisadiyyatını düşdüğü böhranlı vəziyyətdən çıxartmaq üçün keçid dövrünün mühüm problemlərindən biri olan dövlət mülkiyyətinin özəlləşdirilməsi yolu ilə mülkiyyətin çoxnövlüyunə və təsərrüfat fəaliyyətinin azadlığına nail olmaqla rəqabətə əlverişli şərait yaradılmalıdır.

Rəqabətin tipləri və modelləri.

Bazar rəqabətdən asılı olaraq iki tipə ayrılır: azad rəqabətli bazar (mükəmməl rəqabət) və qeyri-mükəmməl rəqabət, bu da inhisarçı oliqopolik və onhisarçı rəqabət bazarlarına ayrılır.

Məhsulların reallaşması şərtlərinə, əsasən onların qiymətlərinə bazarın iştirakçılarının təsir göstərmək imkanları olmadığı bazar rəqabətli olur. Bu cür bazarı azad və ya xalis rəqabətli bazar adlandırırlar. Bazar rəqabətli bazar aşağıdakı əlamətlərlə səciyyələnir:

- a) satıcılar və alıcılar o qədər çoxdur ki, onların heç biri və ya heç bir qrupu bazar proseslərinə, əsasən də qiymətlərə təsir göstərmək qabiliyyətinə malik deyillər;
- b) bütün satıcılar tərəfindən satış üçün əmtəənin fərdi xarakteristikalarını, xüsusi əmtəə nişanları və markalarını əks erdirməyən eyni əmtəə və xidmətlər- özünəməxsus, identik-standartlaşmış əmtəələr təklif olunur;
- v) bütün alıcılar və satıcılar bazar haqqında tam informasiyaya (qiymət, əmtəə, tələb, təklif və s.) malikdirlər;

- q) satıcılar və alıcılar hər hansı qanunvericilik, maliyyə, texnoloji maneələrin olmadığı halda bazara azad surətdə daxil olub, onu azad surətdə tərk edə bilirlər;
- a) bütün maddi, maliyyə və digər resurslar tam çevikdir, bazarın iştirakçıları azad surətdə lazım olan resursları istehsalə cəlb edə bilirlər. Beləliklə, azad rəqabətli bazarda əsas şərt odur ki, bazarda qiymət praktik olaraq ayrı-ayrı subyektlərin arzu və hərəkətlərindən asılı deyildir, o elə bil öz-özünə “gözəgörünməz əl” ilə tələblə təklifin təsiri ilə formalaşır. Azad rəqabətli bazar- müəyyən dərəcədə nəzəri abstraksiyadır, modeldir; bu cür bazar heç vaxt, heç yerdə mövcud olmayıb.

İqtisadçılar rəqabətin məhdudluğu və ya inhisarlaşdırılma dərəcəsinə görə bazarın bir neçə əsas modellərini fərqləndirirlər. Bu modellər aşağıdakılardır:

- Mükəmməl rəqabətli bazar;
- İnhisarçı rəqabətli bazar;
- Oliqopolik bazar;
- Xalis inhisarçı bazar.

Bazarın rəqabətli olması- istehsalçıların və istehlakçıların hərəkətlərinə təsir göstərən amillərdir. Bazarın rəqabətli olması- onun iştirakçılarının realizə olunan əmtələrin qiymətlərinə hansı dərəcədə təsir göstərə bilməsi ilə müəyyən edilir. Yuxarıda göstəriləni kimi xalis rəqabət(mükəmməl rəqabət) şəraitində standartlaşdırılmış məhsul istehsal edən, çoxlu sayda xırda firmalar fəaliyyət göstərir və sahəyə daxil olmaq üçün maneə olan hədlərin olmaması və yaxud arzu edilən istənilən firmanın məhsul buraxması imkanının olması

mümkün olur. Əksinə, xalis inhisar isə özündə satıcı şəklində yalnız bir firma fərqləndirilməmiş məhsul və sahəyə daxil olmaq yolunda müxtəlif maneələrin olmasını əks etdirir. İnhisarçı rəqabəti yuxarıdakılarla müqayisədə fərqli məhsul istehsal edən (ayaqqabı, geyim) iri firmaların çoxluğu və sahəyə azad daxil olmaqla xarakterizə olunur. Oliqopoliya isə əmtələrin qiymətlərinə, təklifin həcminə təsir göstərməyə qadir olan iri satıcıların çox olmaması, həmçinin sahəyə daxil olmağın çətinliyi ilə fərqlənir.

Qeyri- mükəmməl rəqabətli bazarın tam açılışına keçməzdən əvvəl, qeyd etmək lazımdır ki, bu cür təsnifatlaşdırma satıcıların hərəkətləri və sayı əsasında aparılmışdır. Belə ki, alıcıların bazarda hərəkətləri və sayı baxımından monopsoniyanı (bir alıcını inhisarı) fərqləndirmək lazımdır. Bu zaman bazarda bir alıcı, çoxlu sayda alıcı olur (bu hal adi deyildir və buna çox nadir hallarda rast gəlinir). Oliqopsoniya (alıcının inhisarı) - bu zaman bazarın şərtlərini dikdə etməyə malik olan bir neçə iri alıcı və çoxlu sayda satıcı ilə rəqabətli bazar olur. Buna görə də azad rəqabətli bazarda iqtisadi resursların daha səmərəli işləyənin xeyrinə yenidən bölgüsü baş verəcək. Bu cür bazarın əsas yaxşı cəhəti bundan ibarətdir.

Yüksək rəqabətli bazarın zəif cəhətləri də vardır. Bir əmtənin satıcıların sayının qeyri- məhdudluğu prinsipi, bazarın hər bir iştirakçısının kapitalının məlum ölçüsünün eyniliyinin cüziliyidir. Mükəmməl rəqabətli bazar iri istehsalının yaradılmasının, elmi-texniki inkişafın, iri miqyaslı problemlərin onsuz realizə edilməsinin mümkün olmamasından olan kapitalın mərkəzləşdirilməsinə qarşı hədlər qoyur. Bundan, əlavə göstərilirdiyi kimi praktik olaraq bütün şərtlərin eyni vaxtda

yerinə yetirilməsi, azad bazarın kriteriyalarının gözlənilməsi imkanı qeyri- mümkündür.

Mükəmməl rəqabətli bazardan fərqli olaraq qeyri-mükəmməl rəqabətli bazarda ayrı-ayrı istehsalçılar və ya onların birlikləri satış şərtlərinə, xüsusən də onların qiymətlərinə təsir göstərmək vəziyyətindədir. Buna görə də bütün qeyri-mükəmməl bazarların hamısını “qiyməti yaradan bazar” adlandırırlar. Onların əsas fərqləndirici cəhəti kimi inhisarlaşdırmanın dərəcəsi çıxış edir.

Inhisarçı rəqabət bazarında müxtəlif firmaların istehsal etdikləri əmtəələrin müxtəlifliyi prinsipi xeyli dərəcədə gözlənilir. Əgər bu əmtəələr qarşılıqlı mübadiləyə, eyni tələbatın ödənilməsinə malikdirsə, onda bazar rəqabəti satıcıların(istehsalçıların)məhdud sayı olduğu şəraitdə yaranır və elə bil əmtəələr arasındakı rəqabətə keçir. Daha ümumi görünüşdə inhisarçı rəqabəti özündə oxşar, lakin identik olmayan məhsulları satışa təklif edən, satıcıların sayının çox olduğu(onlarla) bir bazar strukturunu əks etdirir. Bu zaman inhisarçı rəqabət bazarında təmsil olunan hər bir firma başqa firmaların hərəkətlərinə reaksiya, fikir vermədən özünü tam müstəqil hiss edə bilər. Bu cür sahələrə üst geyimləri, ayaqqabı, kosmetika mallarının istehsalını, kitab nəşrini, turizmi misal göstərmək olar.

Inhisarçı rəqabət şəraitində rəqabətin aləti nəinki qiymət, hətta bu və ya digər əmtəənin keyfiyyəti də çıxış edir. İnhisarçı rəqabət bazarında material, stil, işin keyfiyyəti cəhətdən fərqlənən geyim, daimi alıcılar güzəştlər, kreditə satılmaqla bağlı olan ticarət təklif olunur.

İnhisarçı rəqabət şəraitində istehsalçıların məhsulların qiymətlərinə nəzarət etməyə imkanları məhduddur. Çünki, alıcılar və satıcılar bir- birlərinə təbii bağlı deyillər, alıcılar özləri bu və ya digər məhsulun qiymətini müəyyən edirlər.

İnhisarçı rəqabəti xarakterizə edən cəhətlərdən biri də odur ki, bu şəraitdə sahəyə yeni firmanın daxil olması asandır, bu da praktiki olaraq firmalar arasında gizli danışıqların, sazişlərin yaranmasının qeyri-mümkünlüyünə səbəb olur.

Müasir bazar iqtisadiyyatına daha tipik olan bazarlardan biri də oliqapolik bazardır (yunan dilindən oligos-az və poleo-satıram). Bu cür bazar adətən bir neçə nisbətən böyük, satış miqyasına və təsir dərəcəsinə görə yaxın olan iştirakçılardan ibarət olur. Oliqapoliyanın əsas müəyyən edilən əlaməti- bazarda hakim satıcıların (istehsalçıların) sayının məhdudluğu, azlıq təşkil etməsidir.

Oliqapolik bazarı mükəmməl rəqabətli bazardan qiymətlərin dəyişmə xüsusiyyətlərinə görə fərqləndirirlər. Mükəmməl rəqabət şəraitində qiymətlər daimi olaraq tələb və təklifin tərəddüdündən asılı olaraq dəyişir. Oliqapoliya zamanı isə qiymətlər tez-tez deyil, böyük vaxt intervalında əhəmiyyətli dərəcədə dəyişilir. Oliqapoliya tez-tez “qiymətlərdə liderlik” siyasətini aparır ki, bu da özündə hamının marağını nəzərə almaqla, oliqapoliya sahəsinə daxil olan firmaların, lider-firmanın qiymətlərinə yönəldiyini əks etdirir. Oliqapoliyanın iqtisadi səmərəliliyinə müxtəlif mövqeyi-nəzərdən baxışlar mövcuddur.

Bazar duapoliyası oliqapoliyanın xüsusi halı olub, bazarda təmsil olunan satıcı (istehsalçı)- firmaların sayının ikiyədək ixtisar edilməsidir. Tam inhisarlaşdırılmış bazarlar aşağıdakı əlamətlərlə xarakterizə olunur:

- a) bazarda əmtəəni yalnız bir satıcı satır, başqa sözlə, bütün sahə bir firma tərəfindən təmsil olunur;
- b) əmtəə elə nadirdir ki, onu əvəz edən başqa bir əmtəə yoxdur. Alıcı ya bu əmtəəni inhisarçıdan almalıdır, ya da bu əmtəəsiz keçinməlidir;
- c) satıcı yalnız öz əmtəəsi ilə ticarət aparır;
- d) satıcı qiymət üzərində nəzarətin ona məxsus olduğundan qiyməti diktə edir. Bu fakt isə böyük xərclər tələb etməyən və informasiya xarakteri daşıyan reklamın yerini əvvəldən müəyyən edir;
- e) sahəyə daxil olmaq imkanı yoxdur.

Beləliklə, xalis inhisarçı bazar birbaşa rəqiblərə malik olmur və bunun nəticəsində digər təsərrüfat subyektlərinin inhisarın nüfuz dairəsində olan sahələrə daxil olması məhdudlaşır.

Mükəmməl rəqabətli bazar özündə cəmiyyətin resurslarının daha rasionallıq istifadəsini, məhsul istehsalına çəkilən ictimai xərclərin minimumlaşdırılmasını əks etdirir.

Qeyri-mükəmməl rəqabətli bazar isə mükəmməl rəqabət zamanı yaranan tarazlıqdan yayınma halını əks etdirir.

Rəqabətin metodları.

Rəqabət mübarizəsində müxtəlif metodlar tətbiq edilir. Onlara iqtisadi və qeyri-iqtisadi məzmunlu tədbirlər

kompleksi daxildir. Rəqabət mübarizəsində istifadə olunan metodlar iki qrupa bölünür:

1. qiymət metodu.
2. qeyri-qiymət metodu.

Qiymət rəqabəti bazarda iqtisadi bəhsləşmənin əsas metodudur. Bu vaxt satıcılar məhsulların qiymətini aşağı salmaqla satışın həcmi daha çox gəlir əldə etməyə səy göstərilir. Qeyri-qiymət metodu isə qiymətin bilavasitə dəyişməsi ilə bağlıdır.

Firmalar bu metodun köməyi ilə qiymətləri dəyişmədən onun satışını artırmağa səy edirlər. Bu vaxt firmalar aşağıdakı vasitələrdən istifadə edirlər:

- məhsulun texniki üstünlüklərinin təmin edilməsi;
- satış metodlarının təkmilləşdirilməsi;
- istehlakçılara xidmət göstərilməsi və güzəşt edilməsi;
- reklam və s.

Qeyri-qiymət rəqabətinin aşağıdakı formaları geniş yayılmışdır:

- məhsulun keyfiyyətinin diferensiasiyası. Bu vaxt istehlakçılara eyni adlı məhsulun müxtəlif çeşidləri təklif edilir və onlar bunun içərisindən özlərinə lazım olanı seçirlər;
- möhlətlə satışın təşkili. Bu vaxt firmalar məhsulların kredit vasitəsilə satışını gücləndirir. Alıcılar ona görə də nəgd şəkildə pulları olmadığı halda buna üstünlük verirlər. Nəticədə möhlətlə satışı təşkil edən firmalar digər firmalar nisbətən daha çox məhsul sataraq çox gəlir əldə edirlər.
- təminatlı xidmət müddətinin uzadılması. Təminatlı xidmət müddətinin uzadılmasının əsasını yüksək

keyfiyyətli məhsul istehsalı təşkil edir. Firmalar məhsulun keyfiyyətini yüksəltməklə təminatlı xidmət müddətini artıraraq daha çox məhsul satmağa səy göstərir. Alıcılar bazarlardan məhsul alarkən həmişə çalışır ki, təminatlı xidmət müddəti çox olsun.

- lizinq xidmətinin təşkili. Bu əsasən istehsal vasitələrinin satışı ilə məşğul olan firmalar aiddir, onlar lizinq xidməti vasitəsilə istehsal vasitələrini uzunmüddətli icarəyə verirlər. Bu metodun üstünlüyü ondan ibarətdir ki, istehsal vasitələrini istehsal edən firmalar lizinq xidməti vasitəsilə öz məhsullarını icarəyə verməklə onların mənəvi aşınmasının qarşısını alırlar.
- reklamlaşmanın təşkili.

Bu rəqabət metodları ədalətlidir. Haqlı rəqabətlə yanaşı haqsız rəqabət də mövcuddur. Haqsız rəqabət təsərrüfat qanunvericiliyinə və ticarət ənənələrinə zidd gələn rəqabət mübarizəsidir.

İqtisadiyyatda inhisarçılıq.

İnhisarlar istehsalın, kapitalın təmərküzləşməsi və mərkəzləşməsinin nəticəsi olmaq etibarı ilə XIX əsrin ikinci yarısından meydana gəlməyə başlamışdır. Tədricən inhisarın inkişafı elə bir nəticəyə gəlib çıxmışdır ki, o, bütövlükdə iqtisadiyyatı əhatə etməyə başlamışdır. Beləliklə, XX əsrin 30-50-ci illərindən iqtisadiyyatda inhisarçılıq hakim bir mövqeyə malik olmuşdur.

İnhisarçılıq təsərrüfat subyektlərinin yolverilməz fənd və üsullardan istifadə etməklə yüksək mənfəət

götürmək məqsədi ilə azad rəqabətə yol verilməməsinə, onun məhdudlaşdırılmasına və aradan qaldırılmasına yönəldirilən fəaliyyətdir. Təsərrüfat subyektlərinin fəaliyyəti nəticə etibarlı ilə azad rəqabətə qarşı yönəldilib. Azad rəqabətin məhdudlaşdırılmasına və aradan qaldırılmasına yönəldilmiş inhisarçılıq fəaliyyətini iki qrupa bölmək olar:

1. İnhisarların inkişafının ilkin mərhələsində inhisara daxil olan təsərrüfat subyektləri üçün qiymətqoymanın razılaşdırılması, xammal və satış bazarlarının bölüşdürülməsi və mənfəət götürmək üçün əlverişli şərait yarada biləcək digər məsələlərdə razılıq əldə edilməsinə yönəldilən fəaliyyətlər;

2. Bazardakı hakim mövqelərindən istifadə edərək inhisar qiyməti aləti (aşağı inhisar qiyməti, yuxarı inhisar qiyməti) vasitəsi ilə rəqibin sıxışdırılmasına yönəldilmiş fəaliyyətlər.

Bu fəaliyyəti nəticəsində inhisarçı müəssisə istehsalda və satışda əsassız surətdə üstünlüyə malik olur. Bu cür üstünlük şəraitində müəssisənin davranışı inhisar nəzəriyyəsi ilə izah olunur. İnhisarçı müəssisənin istehsal xərclərinin formalaşdırılması, öz məhsuluna qiymət qoymanın prinsipləri və istehsal həcmi müəyyən edilməsi inhisar nəzəriyyəsinin məğzini təşkil edir.

İnhisarçılığın formaları.

İnhisar nəzəriyyəsinə görə inhisarın maksimum mənfəət götürməsinə təmin edən məhsul buraxılışının həcmi rəqabət şəraitində mövcud olan prinsipə, son hədd gəlirlərinin və son hədd xərclərinin bərabərliyinə

əsaslanır. İqtisadiyyatda inhisarçılığın əhatəliyi baxımından aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

1. **İstehsal inhisarçılığı:** Müəyyən növ məhsul istehsalının əsas hissəsinin məhdud miqdarda istehsalçının əlində cəmlənməsinə istehsal inhisarçılığı deyilir. İstehsal inhisarçılığı müəyyən məhsul istehsalçıların birləşməsi və yaxud da müvafiq məhsulu istehsal edən müəssisədə kapitalın öz-özünə artması yolu ilə yaranır.

İstehsalda inhisarların mahiyyətini 3 başlıca cəhətlə səciyyələndirmək olar:

- Hökmran olmaq;
- Qiymətləri diktə etmək;
- Yüksək inhisar mənfəətini mənimsəmək.

İstehsal inhisarçılığının aşağıdakı formaları vardır:

K a r t e l – eyni bir istehsal sahəsinin bir sıra müəssisələrinin elə birləşməsidir ki, onun iştirakçıları istehsal vasitələri və istehsal olunmuş məhsul üzərində öz mülkiyyətinin saxlayır, öz məhsullarını özləri bazarda reallaşdırır. İstehsal olunmuş ümumi məhsulda kartel üzvlərinin payı, satış qiymətləri, bazarın bölgüsü, mənfəətin bölüşdürülməsi və s. üzrə kartel sazişi bağlanılır.

S i n d i k a t – yekcins əmtəələr istehsal edən müəssisələrin elə birliyidir ki, burada istehsal vasitələri sindikat iştirakçılarının öz mülkiyyətində qalır, istehsal olunmuş məhsul isə sindikatın mülkiyyəti olur və yaradılmış xüsusi idarə tərəfindən reallaşdırılır. Karteldən fərqli olaraq sindikat ayrı-ayrı müəssisələrin bilavasitə bazarla əlaqəsini kəsir. Sindikat həmişə yekcins əmtəələrin kütləvi istehsal olunduğu sahələrdə yaradılır.

T r e s t – sindikata nisbətən yüksək inhisar formasıdır. Burada istehsal vasitələri üzərində bura daxil olan sahibkarlar qrupunun birgə mülkiyyəti yaradılır. Trestdə müəssisənin sahibləri istehsal vasitələri, texnologiya, patentlər və s. üzərində öz mülkiyyətini birliyə verir. Müəssisə sahibləri qoyduğu kapitalın miqdarına görə trestin səhmlərini alır və bununla da trestin idarə edilməsi və onun mənfəətindən pay götürmək hüququnu əldə etmiş olur. Sindikatdan fərqli olaraq trestdə yekcins məhsullar buraxan müəssisələrin birləşdirilməsi məcburi deyildir.

K o n s e r n – formal olaraq müstəqil, üzərlərində maliyyə nəzarəti qoymaq yolu ilə bir sıra müəssisələri birləşdirən inhisardır. Burada nəzarət baş firmaya məxsusdur. Konsern adətən müxtəlif sənaye sahələrinin müəssisələrini, ticarət firmalarını, bankları, nəqliyyat və maliyyə kompaniyalarını birləşdirir. Müasir dövrdə trestlərin konsernə çevrilməsi geniş yayılmışdır.60-cı illərdə, xüsusi ilə, ABŞ- da böyük sürətlə **k o n q l o m e r a t l a r** meydana gəlmişdir. Konqlomeratlar bir-biri ilə funksional əlaqəsi olmayan müəssisələrin kompaniyalar tərəfdən udulması yolu ilə yaradılmışdır.

K o n s o r s i u m – son zaman inhisarın daha geniş yayılmış bir formasıdır. Bu forma bir ayda olaraq irimiqyaslı layihələrin həyata keçirilməsi üçün yaradılır. O, maliyyə, ticarət, texniki və ya başqa səbəblər üzündən bir neçə iştirakçıların qüvvəsini birləşdirməyi tələb edir. Konsersium iştirakçıları həm şəxsi, həm də dövlət təşkilatları və dövlətlər ola bilər. Konsersium iştirakçıları tam müstəqillik saxlayır. Birgə seçilmiş rəhbərliyə tabe olurlar. Hazırda Azərbaycanda neft müqavilələri üzrə

neftin hasili və nəqli ilə əlaqədar Azərbaycan Beynəlxalq Əməliyyat Şirkəti və Şimali Abşeron Əməliyyat Şirkəti yaradılmışdır. Bu konsersiumların yaradılmasında xarici ölkələrin neft maqnatları da iştirak edir.

2. Təbii inhisarçılıq: İstehsal miqyasının artırılmasının böyük həcmdə qənaətə səbəb olduğu hallarda mümkündür. Bu inhisarçılıq təsərrüfat subyektləri arasında rəqabətin mümkün olmadığı sahələrdə də yaranır. Buraya neft, qaz, su, elektrik enerjisi, faydalı qazıntılar və s. sahələr daxildir.

3. Texnoloji inhisarçılıq: İnhisarın obyektı bu və ya digər məhsulun hazırlanması üsulu olduğu halda yaranan inhisarçılıq texnoloji inhisarçılıqdır. Texnoloji inhisarçı kimi ETT-nin müəyyən istiqamətində liderliyi ələ keçirmiş müəssisələr çıxış edir. İnhisarçılığın bu forması müvəqqəti xarakter daşıyır.

4. İstehlakçı inhisarçılığı və ya monopsoniya: Bu halda bazarda bir alıcı çoxlu sayda satıcı olur.

5. Təşkilati inhisarçılıq: İnhisarçılığın bu forması istehlakçı birliklərinin formalaşdırılması yolu ilə meydana gəlir. İstehlakçıların müxtəlif sahə, sahələrarası və yaxud da regional təşkilat strukturlarını yaratmaqla, inhisarçı meyllərini miqyaslarını əhəmiyyətli dərəcədə genişləndirmək mümkün olur. Bu isə bütövlükdə iqtisadiyyatın inhisarlaşma dərəcəsinin artmasına, texniki texnoloji tərəqqinin sahə və ölkə miqyasında ləngiməsinə səbəb olur.

6. İdarəetmə inhisarçılığı: İnhisarçılığın bu forması inzibati amirlik sisteminin xarakterik xüsusiyyətlərindən biridir. Burada inhisarçı kimi dövlət çıxış edir. Dövlət bütövlükdə sosialist təsərrüfat mexanizmi vasitəsilə

iqtisadiyyatı idarə etməklə həm müəssisələrin müstəqilliyini məhdudlaşdırır və məsuliyyətlərini olduqca azaldır.

7. İdxal inhisarçılığı: Son dövrdə Respublikamızda geniş yayılmışdır. Bu inhisarçılıq xarici ölkələrdən Respublikamıza daxil olan müxtəlif məhsulların ayrı-ayrı adamlar tərəfindən ələ keçirilərək öz nəzarətləri altında dəyərindən qat-qat yüksək qiymətə satılması yolu ilə yaradılır.

İnhisarçılığın sosial-iqtisadi nəticələri. Antiinhisar qanunvericiliyi.

İnhisarçılıq çox hallarda məhsulun keyfiyyətinin aşağı düşməsinə və qiymətlərin sürətlə artmasına səbəb olur. Belə vəziyyət bazar iqtisadiyyatı şəraitində istehlakçılara mənfi təsir göstərir.

İnhisarın sosial-iqtisadi nəticələri xalis inhisar baxımdan daha qabarıq şəkildə özünü göstərir. Bu zaman aşağıdakı 4 amil diqqəti cəlb edir:

- a) Qiymətlər, istehsalın həcmi və resursların bölüşdürülməsi. Rəqabət aparən və inhisarçı firmaların xərcləri arasında müqayisə ilə əlaqədar olan şətinliklər;
- b) Sahəyə daxil olmağı məhdudlaşdıran hədlərin hesabına inhisarçı müəssisələrin daimi olaraq yüksək inhisar mənfəəti əldə etməsi. Bu inhisarçı

firmanın rəqabət aparan firmalara nisbətən ETT-nin imkanlarından geniş istifadə etməsi etməsi hesabına yaranır;

- c) Gəlirlərin bölgüsü. Sahibkar inhisarçı gəlirlərin bölgüsündə qeyri- bərabərliyi şərtləndirir. Öz bazar hökmranlığının sayəsində inhisarçı firmalar rəqabət firmalara nisbətən daha yüksək qiyməti təsbit edir.

Bazar iqtisadiyyatının inkişafının müəyyən mərhələsində inhisarçılıq elə bir səviyyəyə gəlib çatır ki, ona qarşı tədbirlərin görülməsinə zərurət yaranır. Bu tədbirlər iki istiqamətdə aparılır:

1. Müvafiq strukturlar tərəfindən rəqabətin inkişafı üçün əlverişli mühitin yaradılması.
2. Müvafiq orqanlar tərəfindən inhisarçı mövqeyə malik olan təsərrüfat subyektlərinin fəaliyyətinin hüququ aktlarla tənzimlənməsi.

İnhisar fəaliyyətini tənzimləyən ilk hüquqi aktlar hələ XIX əsrin ortalarında ABŞ- da qəbul edilmişdir. Sonralar bir sıra ölkələrdə, o cümlədən, Azərbaycanda da bazar münasibətlərinə keçidlə əlaqədar inhisarların fəaliyyətini tənzimləyən qanunlar qəbul edilmişdir.

1.Şerman qanunu (1890). Bu qanunla ticarətin gizli inhisarlaşması, bu və ya digər sahədə təkbaşına nəzarətin əldə edilməsi, qiymətlər haqqında razılaşma qadağan edilir. Bu qanunda trest firmasında birləşmə, ticarətdə inhisarlaşma aparma uğrunda gizli sazişlər qadağan olunur. Qanunda göstərilir ki, inhisarlaşdırmağa cəhd göstərən hər bir şəxs hüququ pozmuş hesab olunur və 50 min dollara qədər cərimə və ya bir il müddətində azadlıqdan məhrum edilə bilər.

2.Kleyton qanunu (1914). Bu qanunda saziş sferasında məhdud işgüzar praktikanı, qiymət diskriminasiyasını, uyğunlaşmanı müəyyən edən maddələr öz əksini tapırdı.

3.Robinson-Petmin qanunu (1936). Bu qanun ticarət sahəsində məhdud işgüzar praktikanın olmasına, qiymət qayğısına, qiymət diskriminasiyasına qadağa qoymuşdur. 1950-ci ildə Kleytonun qanununa Seller-Kefover düzəlişi edildi: qeyri-qanuni uyğunlaşma anlayışı dəqiqləşdirildi, yəni aktivlərin alınması yolu ilə olan uyğunlaşma qadağan olundu. Əgər Kleytonun qanunu ilə iri firmaların horizontal yolla uyğunlaşmasına yol verilirdisə, Seller-Kefover düzəlişi horizontal uyğunlaşmanı məhdudlaşdırdı.

Antiinhisar fəaliyyəti haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu inhisarçılıq fəaliyyətinin qarşısının alınmasının, məhdudlaşdırılmasının və aradan qaldırılmasının təşkilati və hüquqi əsaslarını müəyyən edir.

İnhisarçılıq fəaliyyətinin qarşısının alınması aşağıdakı hərəkətləri özündə əks etdirir:

1. Bazarda hökmran mövqe tutan və rəqabəti məhdudlaşdıran yeni təsərrüfat subyektlərinin yaradılmasının məhdudlaşdırılmasına tədbirləri;

2. İcra idarətmə orqanlarının və təsərrüfat subyektlərinin birgə fəaliyyəti haqqında sazişlər nəticəsində təsərrüfat subyektlərinin müstəqilliyinin məhdudlaşdırılmasına və iştirakçıların mənafeələrinin pozulmasına yönəldilən fəaliyyətin qarşısının alınması.

3. İnhisarçı təsərrüfat subyektlərinin məhsullarının qiymətkəri üzərində dövlət nəzarəti qoymaqla onların bazardakı paylarına uyğun mütərəqqi vergi dərəcələrinin

tətbiq edilməsi, təbii inhisarların öz mövqelərindən sui istifadə hallarında aksiz vergilərinin şərtləndirilmiş dərəcələrin tətbiq edilməsi, kredit veriləsi şərtlərinin şərtləndirilməsi və s. ilə inhisarçıların fəaliyyətinin məhdudlaşdırılmasından ibarətdir. Antiinhisar fəaliyyətinin üçüncü istiqamətində inhisarçılar tərəfindən rəqabətin sıxışdırıldığı hallarda imkan daxilində səlahiyyətli orqanlar tərəfindən inhisarçı müəssisələrin bölüşdürülməsi haqqında qərarlar qəbul etməklə inhisarçılıq fəaliyyətinin aradan qaldırılmasının həyata keçirilməsi nəzərdə tutulur.

Qiymət və onun əmələgəlmə mexanizmi.

Kommersiya və qeyri-kommersiya fəaliyyəti ilə məşğul olan bütün təşkilatların qarşısında duran başlıca vəzifələrdən biri də istehsal etdikləri məhsullar yaxud da göstərdikləri xidmət üçün qiymətlərin müəyyən edilməsidir. Tarixə nəzər saldoqda aydın olur ki, qiymətlər bir qayda olaraq satıcılar və alıcılar arasında danışıq, razılaşma əsasında əmələ gəlir. Satıcılar adətən qiymətləri yuxarı, alıcılar aşağı müəyyən etməyə çalışsalar da son nəticədə münasib qiymət əmələ gəlir.

Firmalar qiymətqoyma probleminə müxtəlif cəhətlərdən yanaşırlar. Belə ki, kiçik firmalarda qiymətlər çox vaxt ali rəhbərlik tərəfindən müəyyən edildiyi halda, iri şirkətlərdə bu işlə adətən şöbə müdirləri, habelə əmtəə çeşitləri üzrə müdirlər müdirlər məşğul olurlar. Lakin iri şirkətlərdə də qiymətqoyma siyasətinin ümumi istiqamətləri ali rəhbərlik tərəfindən müəyyən oluna bilər və olunur.

Firmaların istehsal etdikləri əmtəələrə ilkin qiymətlərin müəyyən edilməsi prosesi aşağıdakı mərhələlərdən keçir:

1. Qiymətin müəyyən edilməsi ilə əlaqədar məsələnin qoyuluşu.
2. Tələbatın müəyyənləşdirilməsi.
3. Xərclərin qiymətləndirilməsi.
4. Rəqiblər haqqında məlumatın toplanması, qiymətləndirilməsi və təhlili.
5. Qiymətdəyişmə metodlarının seçilməsi.
6. Son qiymətin müəyyən edilməsi.

Məlum olduğu kimi firmaların yeridtikləri qiymət siyasəti bazarın tipindən asılıdır. Ona görə də firma bazarın tipini nəzərə almaqla hər hansı bir məhsulun istehsalına başlamamazdan əvvəl qarşısına qoyduğu məqsədi aydınlaşdırmalıdır. Firmalar qarşılıqlarına başqa məqsədlər də qoya bilər. Bu barədə təsəvvürlər nə qədər aydın olsa qiymətdəyişmə də bir o qədər asan olar. Qarşıya çıxan belə məqsədlərə aşağıdakılar aiddir:

1. Təhlükəsizliyin təmin edilməsi və fəaliyyətin davam etdirilməsi.
2. Mənfəətin ən yüksək səviyyəyə çatdırılması.
3. Əmtəələrin keyfiyyəti göstəricilərinə görə öncüllük qazanılması (bazar payı).

Bazarda əmtəə istehsalçılarının sayı çox olduqda və onlar arasında kəskin rəqabət getdikdə firmanın təhlükəsizliyinin və fəaliyyətinin davam etdirilməsinin təmin olunması onun əsas məqsədinə çevrilir.

Firmaların əldə etməyə cəhd göstərdikləri iqtisadi mənfəət ümumi gəlirlə ümumi xərc arasındakı fərq kimi müəyyən edilir. Bazar qiymətlərini dəyişdiyi şəraitdə

rəqabət aparan istehsalçıların qarşılarında bir-biri ilə əlaqədə olan 3 vəzifə durur.

1. Məhsulun istehsalına başlamağa dəyərimi.
2. Əgər dəyərsə nə qədər istehsal etməli.
3. Nə qədər mənfəət əldə oluna, yaxud zərər ola bilər.

Firma qısamüddətli dövrdə aşağıdakı 2 halda:

1. Ya iqtisadi mənfəət əldə etdikdə
2. Ya da özünün sabit xərclərindən az zərər çəkəndə məhsul istehsalını həyata keçirə bilər. Firma qısamüddətli dövrdə maksimum mənfəət əldə edilməsini, yaxud da zərərin minimuma endirilməsini təmin edə biləcək qədər məhsul istehsal etməlidir.

Firmalar uzunmüddətli dövrdə istehsal güclərində qısamüddətli dövrdə edilməsi mümkün olmayan dəyişiklikləri etmək imkanı əldə edirlər. Məlum olduğu kimi, qısa müddətli dövrdə sahədə eyni sayda firma fəaliyyət göstərir və onlardan heç birinin avadanlıqlarında dəyişiklik olmur. Deməli, firmalar qısa müddətli dövrdə bir dənə məhsul istehsal etdikdə, yaxud da öz aktivlərini ləğv etmələri, biznesdən uzaqlaşmaları üçün kifayət qədər vaxtları olmadıqda bağlana bilər. Firmalar uzunmüddətli dövrdə ya özlərinin istehsal güclərinin genişləndirilməsi, ya da azaldılması üçün kifayət qədər vaxta malik olur

Göründüyü kimi, hər bir firma daha çox mənfəət əldə etməyə çalışdığına görə tələbatı və xərcləri nəzərə almaq, onları müxtəlif qiymət səviyyələri ilə müqayisə etməklə, əmtəələrə elə qiymət qoyurlar ki, o, xərclərin ödənilməsi və mənfəət əldə olunmasını təmin etmiş olsun. Digər tərəfdən, hər bir firma pay göstəricilərinə görə

bazarda öncül olmaq istəyir. Çünki bazar payı artdıqca firmanın xərcləri azalır, uzunmüddətli dövr üzrə nəzərdə tutulan mənfəət isə yüksək olur. Firmalar bazar payına görə öncüllük uğrunda apardıqları mübarizədə müxtəlif üsullardan, hər şeydən əvvəl, qiymətlərin mümkün qədər aşağı salınması üsulundan istifadə edirlər. Ona görə ki, qiymətlərin başqalarına nisbətən aşağı müəyyən edilməsi müştərilərin həmin firmanın məhsullarına müraciət etmələri və onlara üstünlük vermələri üçün şərait yaradır.

Bazarda iqtisadi subyektlər arasında gedən rəqabət mübarizəsində istifadə olunan göstəricilərdən biri də istehsal olunan məhsulların keyfiyyətidir. **Məhsulların keyfiyyəti dedikdə, onların müəyyən tələbatı ödəməyə yararlılıq dərəcəsi ilə şərtlənən xassələrinin toplusu nəzərdə tutulur.** Yüksək keyfiyyətli məhsullar aşağı keyfiyyətli məhsullarla müqayisədə cəmiyyət üçün daha çox səmərə verir. Yüksək keyfiyyətli, tullantısız istehsal prosesi üçün beynəlxalq standartlara uyğun gələn, mütərəqqi texnologiyaya əsaslanan uzunömürlü, etibarlı, estetik tələblərə cavab verən, iqtisadi cəhətdən sərfəli məhsulları istehsal edən və müxtəlif bazarlarda onların satışını təşkil etməklə digər firmalarla rəqabət aparan firma müəyyən üstünlüklərə malik olur. Məhsulların keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması firmanın xarici iqtisadi əlaqələrinin genişləndirilməsinə, beynəlxalq bazarda onun mövqeyinin möhkəmlənməsinə və daha çox məhsul ixrac etməsinə, texnoloji və texniki yenilikləri tətbiq etmək üçün şərait yaradılmasına və nəticə etibarilə böyük məbləğdə iqtisadi səmərə əldə etməsinə imkan verir.

Firmalar istehsalı təşkil edərkən həm də bu və ya digər məhsula olan tələbatı müəyyənləşdirməlidir.

Məhsullara olan tələbatə təsir edən amillərdən biri qiymətdir. Qiymətlə tələbat arasındakı asılılığa əsasən firma məhsul istehsalı üzrə konkret vəzifələri müəyyən edir, hansı məhsuldan nə qədər istehsal olunacağını planlaşdırır.

Deməli firmalar tələbatın dəyişməsinə müəyyənləşdirməyə, daha dəqiq desək ölçməyə çalışırlar. **Iqtisadçılar məhsulların qiymətlərinin dəyişməsində istehlakçıların reaksiyasını, onların həssaslıq dərəcəsini qiymətlərin elastikliyi konsepsiyasının köməyi ilə ölçürlər.** Qiymətlərin çox cüzi dəyişməsi satın alınan məhsulların miqdarının xeyli dəyişməsinə səbəb olduğuna görə məhsullara olan tələbat nisbi elastiklik və ya sadəcə olaraq elastiklik adlanır.

Əmtəələrə olan tələbatə təsir göstərən amillər içərisində onların qiyməti xüsusi yer tutur. Belə ki, qiymət nə qədər yüksək olarsa, tələbat bir o qədər aşağı olur və əksinə, qiymət nə qədər aşağı olarsa, tələbat da bir o qədər yüksək olur.

Qiymətlər üzrə elastiklik aşağıdakılarla müəyyən edilir: 1) Əmtəəyə ya əvəz yoxdur, ya yox dərəcəsindədir, yaxud da bu sahədə hələ rəqiblər meydana çıxmamışdır; 2) Alıcılar qiymətlərin qalxdığını dərhal hiss etməmişlər; 3) Müştərilər özlərinin alıcı adətlərini ləng dəyişir və nisbətən ucuz mal axtarmağa tələsmir; 4) Alıcılar belə hesab edirlər ki, qiymətlərin bahalanması məhsulların keyfiyyətinin yüksəlməsi, inflyasiya və s. əlaqədardır. Deməli, tələbat elastikdirsə, satıcılar dərhal qiymətlərin aşağı salınması haqqında düşünməlidir. Ucuzlaşdırılmış qiymət daha çox ümumi gəlir əldə etməyə imkan verir.

Beləliklə, firmaların istehsal etdikləri məhsulların ən yüksək qiymətləri tələbatla müəyyən olunur. Firmalar özlərinin xərclərini, habelə oxşar əmtəələr üzrə rəqiblərini öyrəndikdən sonra istehsal etdikləri əmtəələrə qiymət qoyur və bu məqsədlə hər hansı bir metodu seçir.

Qiymətin müəyyən edilməsinin isə aşağıdakı metodları vardır: 1) Orta xərclər, üstəgəl mənfəət; 2) Zərərsizliyin təhlili və məqsədli mənfəətin təmin olunması; 3) Qiymətin, əmtəənin dəyərliliyinə əsasən qoyulması; 4) Qiymətin, cari qiymətlərin səviyyəsi əsasında müəyyən edilməsi; 5) Qiymətin, qapalı sövdələşmələr əsasında müəyyən edilməsi.

Qiymət müəyyən edilərkən istifadə olunan **metodlardan biri «orta xərclər, üstəgəl mənfəət» metodudur.** Bu üsulun mahiyyəti ondan ibarətdir ki, əmtəənin başa gəlmiş istehsal xərcinin üzərinə müəyyən əlavələr edilir.

Qiymətin xərclər əsasında müəyyən olunması me-todlarından biri də onun, məqsədli mənfəətin təmin olunması yolu ilə hesablanmasıdır. Firma qiyməti müəyyən edərkən çalışır ki, bu qiymət onun nəzərdə tutduğu qədər mənfəət əldə edilməsinə imkan versin. Firmalar əmtəə və xidmətlərinə qoyulan qiymətlərin onların dəyərliliyinə əsasən müəyyən edilməsi metodundan getdikcə daha çox istifadə etməyə çalışırlar.

Firmalar bəzi hallarda qiymətləri rəqiblərin qiymətlərinə istinad etməklə müəyyən edirlər ki, **buna da «qiymətin, cari qiymətlərin səviyyəsi əsasında müəyyən edilməsi» metodu deyilir.** Bu metoddan isti-

fadə olunduqda, firma özünün xərclərinə və tələbat göstəricilərinə az əhəmiyyət verir. O, özünün əmtəələrinə rəqiblərin eyni əmtəələrinin qiymətlərindən aşağı və ya yuxarı qiymət qoya bilər. Bu metod başqa metodlara nisbətən daha geniş yayılmışdır.

Qiymətlər, həmçinin qapalı sövdələşmələr əsasında müəyyənləşdirilə bilər. Bu metoddan əsas etibarilə qiymətlər rəqabət yolu ilə müəyyən edildiyi, yaxud da sövdələşmələrin gedişində firmalar sifarişlər uğrunda mübarizə apararkən istifadə olunur. Lakin təbiidir ki, bu qiymətlər istehsal xərclərindən aşağı ola bilməz, çünki belə olarsa, firma özü-özünə ziyan vurmuş olar və o, müflis-ləşməyə doğru gedər.

Bütün bu metodlardan istifadə etməkdə məqsəd əmtəələrin son qiymətinin müəyyən edilməsidir. **Lakin satıcılar aşağıdakı fəndlərdən istifadə etməkdən çəkinməlidirlər:** 1) Qiymətlərin rəqiblərlə məsləhətləşməklə müəyyən edilməsi; 2) Pərakəndə satış qiymətlərinin sabit saxlanılması; 3) Qiymət ayrışdırılması; 4) Yol verilən ən aşağı qiymətlərlə satış; 5) Qiymətlərin heç bir əsas olmadan qaldırılması; 6) Qiymətlərin düşünülmüş surətdə, alıcıların imkanlarına uyğun gəlməyən tərzdə qaldırılması.

Qiymətlərin məsləhətləşməklə müəyyən edilməsi o deməkdir ki, satıcılar qiymətləri müəyyən edərkən qabaqcadan həmin məhsulların digər satıcıları ilə dilbir olmamalıdırlar. **İstehsalçının öz əmtəəsini hər hansı bir qiymətə satmağı dildən tələb etməyə ixtiyarı yoxdur.** Satıcı dilerlərə yalnız istehsalçının məsləhət gördüyü qiyməti təklif edə bilər. Başqa Qeyd etmək lazımdır ki,

istehsalçının dilərə əmtəə satmaqdan imtina etmək, yaxud da onun mənafeyinə qəsd etmək hüququ yoxdur.

Satıcıların öz rəqiblərini sıxışdırmaq üçün əmtəələrin istehsal xərclərindən aşağı qiymətə satmağa səlahiyyətləri çatmır.

Dövlət müəyyən dövrlərdə qiymətlərin səviyyəsi üzərində nəzarəti həyata keçirir. Elə sahələr də vardır ki, onların fəaliyyəti üzərində nəzarət və ya necə deyirlər «dövlət inhisarı» qoyulur. Bunlar əsas etibarilə kommunal təsərrüfatlarıdır.

Qiymətlərin müəyyən edilməsi prinsipləri və dəyişməsinə təsir edən amillər.

Qiymətlərin müəyyən edilməsi ilə əlaqədar məsələlər hamı tərəfindən birmənalı qarşılanmır. Burada bir çox nöqteyi-nəzərlər mövcuddur. Tərəfdən

Firmalar ilkin qiymətləri müəyyən etdikdən sonra digər amilləri də nəzərə almaqla onu dəyişdirir və bu zaman qiymətlərin müəyyən edilməsi ilə əlaqədar müxtəlif nöqteyi-nəzərlər meydana çıxır ki, bunlardan da **geniş yayılmışları aşağıdakılardır:** 1) Yeni istehsal olunan əmtəələrə qiymət qoyulması; 2) Qiymətlərin əmtəə nomenklaturu çərçivəsində müəyyən edilməsi; 3) Əmtəələrə coğrafi prinsip əsasında qiymət qoyulması; 4) Əmtəələrə güzəştli qiymətlərin müəyyən edilməsi; 5) Əmtəələrə satışın stimullaşdırılması üçün qiymət qoyulması; 6) Əmtəələrə ayrışçılıq qaydasında qiymət qoyulması.

«Yeni əmtəələr» dedikdə mövcud əmtəələrin yaxşılaşdırılmış variantları nəzərdə tutulur.

Yenilikçilik istehsalçıdan çox böyük məsuliyyət və risk tələb edir. Çünki yeni əmtəələr istehlakçıların xoşuna gəlmədikdə reallaşdırılmamış qalır və firma böyük məbləğdə zərər çəkir. Aparılmış tədqiqatlar göstərir ki, yeni əmtəələrin istehlak malları bazarında 40%-i, sənaye təyinatlı əmtəələr bazarında 20%-i, xidmətlər bazarında isə təqribən 18%-i uğursuzluqla nəticələnir. Geniş istehlak mallarının uğursuzluğu daha acınacaqlı nəticələrə gətirib çıxarır. Ona görə yeni əmtəələrin istehsalına başlamazdan əvvəl istehsalçı, necə deyərlər, düşünüb-daşınmalı, yüz ölçüb bir biçməlidir ki, sonra peşimanlıq çəkməsin. Yeni əmtəələrin uğursuzluğa düşər olmasının isə bir neçə səbəbi vardır. Bunlar ondan ibarətdir ki, bəzən ideyanın özlüyündə yaxşı olmasına baxmayaraq bazarın tutumu düzgün qiymətləndirilmir, əmtəənin mövqeyi bazarda düzgün müəyyən edilmir, pis reklamlanır, yeni əmtəələrin işlənilməsinə hazırlanmasına nəzərdə tutulduğundan qat-qat çox xərc çəkilir, rəqiblərin cavab zərbəsi gözlənilmədiyindən güclü olur və s.

Firmaların qiymətqoyma probleminə yanaşmaları əmtəələrin həyat dövrünün mərhələlərə bölünməsi ilə sıx surətdə bağlıdır. Əmtəələrin bazara çıxarılması mərhələsi daha məsuliyyətli hesab olunur və qarşıya ciddi tələblər qoyulur. Ona görə də həqiqətən yeni olan əmtəələrə qiymət qoyulmasını bir-birindən fərqləndirmək lazımdır. Yeni əmtəələri bazara çıxaran firmalar iki strategiya ilə üzləşir və bunlardan birini seçməlidirlər. Bunlardan biri obrazlı ifadə ilə desək «**qaymağın yığılması**», digəri isə «bazara əsaslı surətdə daxil olmaq və öz mövqeyini qoruyub saxlamaq» strategiyasıdır.

Birinci strategiyanın mahiyyəti ondan ibarətdir ki, yeni əmtəə istehsal edən firmalar ilk vaxtlar həmin əmtəəyə yüksək qiymət qoyur və bununla da daha çox mənfəət əldə etməyə cəhd göstərirlər. Burada məqsəd ondan ibarətdir ki, yeni malları bazarın bütün seqmentləri deyil, yalnız bəzi seqmentləri qəbul edə bilsin. Firmalar bir müddətdən sonra qiymətləri aşağı salmaqla özlərinə daha çox müştəri cəlb edirlər. Çünki qiymətlərin aşağı salınması firmaların guya öz mənfəətlərinin bir hissəsindən imtina etməklə adamlarda onların qayğısına qalmaq psixologiyası aşılıyır. Belə hərəkət edən firmalar bununla da bazarın ən yüksək maliyyə «qaymağı»nı götürürlər.

Bazara əsaslı surətdə daxil olmaq, necə deyərlər ona «viyələnmək» strategiyasının mahiyyəti ondan ibarətdir ki, bəzi firmalar öz əmtəələrinə rəqiblərinə nisbətən aşağı qiymət qoyurlar. Əmtəələrə aşağı qiymət qoyulması bazarın böyük bir hissəsini ələ keçirməyə, istehsal xərclərini aşağı salmağa və deməli, tədriclə qiymətləri ucuzlaşdırmağa imkan verir. Bundan başqa bazar çox həssas olduğuna və ucuz qiymət onun genişlənməsinə şərait yaratdığına, görə aşağı qiymətlərin müəyyən edilməsi qanunauyğun sayıla bilər.

Məhsul, əmtəə nomenklaturunun tərkib hissəsi olduqda qiymətin müəyyən edilməsinə yanaşma metodu dəyişir. Bu zaman firmalar yüksək mənfəət əldə edilməsinə imkan verən qiymət sistemi işləyib hazırlamağa çalışırlar. Müxtəlif əmtəələr tələbat və xərc nöqtəyi-nəzərindən bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədə olduqlarına və rəqabətlə qarşılaşdıqlarına görə qiymət-

lərin müəyyən edilməsi olduqca çətinidir. Bununla əlaqədar olaraq aşağıdakı halları nəzərdən keçirək.

Məlum olduğu kimi, hər bir firma bütöv əmtəə çeşidi yaradır. Eyni bir əmtəə çeşidi hazırlandıqdan və satışa buraxıldıqdan sonra bunun təkmilləşdirilməsi prosesi başlanır və hər sonrakı modelin qiyməti əvvəlkindən kəskin surətdə fərqlənir. Məhz bunlara əsasən istehlakçılarda əmtəənin sonrakı modelinin yüksək keyfiyyətə malik olması barədə təsəvvür yaranır.

Firmaların əksəriyyəti əsas məhsullarla yanaşı, əlavə və ya yardımçı məhsullar da istehsal edirlər. Ona görə də firmalar həm də əlavə məhsulların qiymətlərini müəyyən etməlidirlər. Bu isə çox mürəkkəb məsələdir. Çünki belə məhsulların qiymətləri bir qayda olaraq yüksək olur və alıcıların tədiyə qabiliyyətinə uyğun gəlmir.

Sənayenin bəzi sahələrində elə ləvazimatlar da buraxılır ki, bunlar olmadan əsas məhsullardan istifadə etmək mümkün deyildir. Belə məcburi ləvazimatlara üzqırخان üçün ülgüclər misal ola bilər. Çox vaxt əsas məhsulların istehsalçıları onlara aşağı qiymət, məcburi ləvazimatlara isə yüksək qiymət qoyurlar. Aydın məsələdir ki, məcburi ləvazimatlar olmadan əsas məhsuldan istifadə edilməsi qeyri-mümkündür. Eyni sözləri «Kodak» firmasının fotoaparatları haqqında da demək olar. Belə ki, firma fotoaparatlar üçün aşağı, pilyonka üçün yuxarı qiymət qoyur və bu yolla daha çox mənfəət əldə edir.

Qiymətlər coğrafi prinsip üzrə də müəyyən olunur. Bu, o deməkdir ki, firma ölkənin müxtəlif regionlarından olan istehlakçılar üçün müxtəlif qiymətlər

müəyyən edilməsinə dair qərarlar qəbul edir. Çünki əmtəələrin uzaqda yerləşən istehlakçıya çatdırılması ilə əlaqədar olan tədavül xərcləri yaxın məsafələrə çatdırılması ilə əlaqədar olan tədavül xərclərindən çox olur. Ona görə də əmtəənin istehsal xərcləri eyni olduğu şəraitdə tədavül xərcləri müxtəlif olduğu üçün uzaq ərazilərdə yerləşən istehlakçılara satılan əmtəələrə qanunauyğun surətdə yüksək qiymət qoyulur və bu, müştərilərin itirilməsinə gətirib çıxarmır.

Əmtəələrə bölgə qiymətləri də müəyyən edilir. Bu vaxt, firma iki, yaxud da bir neçə bölgəyə mal göndərməyi və oradakı bazarda «məskunlaşmağı» qarşısına məqsəd qoyur. Hər hansı eyni bir bölgənin hüdudlarında yaşayan istehlakçılar və sifarişçilər əmtəələri eyni qiymətlə satın alırlar.

Qiymətqoymada istifadə olunan metodlardan biri də qiymətin bazis məntəqəsi nəzərə alınmaqla müəyyən edilməsidir. Bunun mahiyyəti ondan ibarətdir ki, hər hansı bir şəhər bazis kimi qəbul edilir və göndəriş yerindən asılı olmayaraq bütün sifarişçilər üçün nəqliyyat xərcləri eyni məbləğdə bazis məntəqəsi üzrə olan məbləğ qədər olur.

Alıcı və ya satıcı daşınma xərclərini öz üzərlərinə götürməklə qiymət-qoyma metodundan da istifadə edirlər. Bunun mahiyyəti ondan ibarətdir ki, satıcı və ya alıcı daha çox sifariş daxil olmasını təmin etmək üçün əmtəələrin daşınması ilə əlaqədar olan xərclərin bir hissəsini və ya onu tamamilə öz öhdəsinə götürür. Firmalar bu metoddan başlıca olaraq yeni bazarlara girmək, habelə rəqabətin kəskinləşdiyi bazar-

larda özlərinin mövqələrini qoruyub saxlamaq üçün istifadə edirlər.

Alıcı daha çox əmtəə satın aldığı hallarda da ona müəyyən güzəştlər edilir. Buna iqtisadi ədəbiyyatda miqdara görə güzəşt deyilir.

İstehlakçılar üçün mövsümi güzəştlər də edilir. Mövsümi güzəştlər, mövsümdən kənar bazarlıq edən alıcılar üçün qiymətin aşağı salınması deməkdir. Bu güzəştlər istehsalın səviyyəsini il ərzində nisbətən sabit saxlamaq üçün satıcıda stimül yaradır. Mövsümi güzəştlərə ən çox təyyarə, avtobus və qatarlarla səmnişindəşımaya biletlərinin qiymətlərinin ilin fəsillərindən asılı olaraq aşağı salınmasında istifadə olunur. Bu üsul uzunmüddətli istifadə üçün nəzərdə tutulan əmtəələrə daha çox aid edilir.

Firmalar konkret şəraitdən asılı olaraq öz əmtəələrinin qiymətlərini onun istehsalına çəkilən xərcdən aşağı da müəyyənləşdirirlər. Bu zaman qarşıya satışın stimullaşdırılması vəzifəsi qoyulur və bu müxtəlif formalarda olur. Bunlardan bəzilərini nəzərdən keçirək. Univermaqlar və universamlar alıcıları özlərinə cəlb etmək məqsədilə, məsələn, hər il yanvar ayında qış satışı, may ayında yaz satışı, sentyabr ayında payız satışı təşkil edir, istehsalçılar dilerlərdən mal alan istehlakçılara nəqd güzəştlər edirlər.

Firmalar xüsusi qiymət sistemi və qiymətqoyma strategiyası işləyib hazırlamalarına baxmayaraq, həm də qiymətləri vaxtaşırı aşağı salır və ya qaldırırlar.

Firmaların qiymətləri aşağı salmaq qərarına gəlmələri bir sıra səbəblərlə əlaqədardır. Bunlar istehsal güclərinin tam yüklənməməsi, şiddətli qiymət rəqabətinin

təsiri ilə bazar payının azalması, ucuz qiymətlər hesabına bazarda hakim mövqə tutmaq uğrunda gedən rəqabət və s.ibarətdir. Bunlara uyğun olaraq firmalar öz dövriyyələrini artırmağa, istehsal etdikləri məhsulların qiymətlərini aşağı salmağa, istehsalın həcmünün genişləndirilməsi hesabına xərclərin azaldılmasını təmin edə bilən bazar payına sahib olmaq niyyəti ilə qiymətləri hamıdan tez aşağı salmağa çalışırlar.

Firmalar qiymətləri təşəbbüskarlıqla aşağı saldıqları kimi, onu təşəbbüskarlıqla qaldırmağa da səy göstərirlər və buna, demək olar ki, məcburdurlar. Bunun isə səbəbləri olduqca müxtəlifdir. Bunlardan biri xərclərin artması ilə əlaqədar olan ümumdünya inflyasiyasıdır.

Qiymətlərin qaldırılmasına təsir göstərən səbəblərdən biri də həmin məhsula olan tələbin artmasıdır. Qiymətləri, həmçinin güzəştləri ləğv etmək, çeşidi əmtəənin bahalı variantları ilə əvəz etməklə ya gizli, yaxud da açıq-aşkar da yüksəltmək olar.

Qiymətlərin dəyişməsinə istehlakçılar və rəqiblər də biganə qalmır, onlar da öz münasibətlərini bildirirlər. Buna onlar bir qayda olaraq satıcıların sayı azaldıqda və onların əmtəələri bir-birinə oxşadıqda, alıcılar isə bundan yetərincə xəbərdar olduqda reaksiya verirlər bu əmtəənin nə kimi əhəmiyyət kəsb etməsi ilə əlaqədar problemləri öyrənməli, rəqibin niyyətini, lazım gəldikdə isə işə sala biləcəyi ehtiyat mənbələrini aşkara çıxarmalıdır. Bütün bunlar firmaya bazarda öz mövqeyini nəinki qoru-yub saxlamağa, həm də onu daha da möhkəmləndirməyə imkan verir.

Qiymət sistemi. Qiymətin növləri.

İqtisadiyyatda fəaliyyət göstərən bütün qiymətlər qarşılıqlı əlaqədə olub, müxtəlif bazar amillərinin təsiri altında daim inkişafda olan sistemi əmələ gətirir. Bu sistem sıx, qarşılıqlı əlaqədə, fəaliyyətdə olan ayrı-ayrı bloklardan (topdansatış qiymətləri, satınalma qiymətləri, pərakəndəsətış qiymətləri və s.) ibarətdir.

Verilən sistemi əsas bloklarının birində qiymətin dəyişməsi tez bir surətdə digər bloklara da ötürülür.

Bütün qiymət sistemində sənayenin baza sahələrinin məhsullarının qiymətləri əsas rol oynayır. Onlara yanacaq energetika (kömür, neft, qaz, elektrik enerjisi), metallurgiya sahələri aiddir.

Qiymət sistemini təşkil edən qiymət növləri aşağıdakı əlamətlərinə görə təsrifləndirilir:

a) xidmət etdiyi iqtisadi dövriyyənin xarakterinə görə;

b) franko növlərinə görə;

v) fəaliyyət müddətinə görə;

q) ərazi əlamətlərinə görə;

d) təsbit olunması qaydalarına görə.

Xidmət etdiyi iqtisadi dövriyyənin xarakterinə görə qiymətlər aşağıdakı növlərə bölünür:

- Sənaye məhsullarına görə topdansatış qiymətləri;
- Tikinti məhsullarının qiymətləri;
- Yüklər və sərnişin nəqliyyatı tarifləri;
- Pərakəndəsətış qiymətləri;

- Kənd təsərrüfatı məhsullarının satılma qiymətləri;

- Əhaliyə pullu xidmətə olan tariflər.

Sənaye məhsullarının topdansaş qiymətləri öz növbəsində iki yarımnövbə-müəssisənin topdansaş qiymətinə və sənayenin topdansaş qiymətlərinə bölünür.

Müəssisənin topdansaş qiymətlərinin tərkibi aşağıdakı növlərə bölünür:

1. xərclər (maya dəyəri).
2. mənfəət.
3. qiymətə əlavələr (güzəştlər).
4. əlavə dəyər vergisi. (ƏDV)

Müəssisənin topdansaş qiyməti – məhsul istehsalçılarının istehsal etdikləri məhsulu istehlakçılara digər müəssisə və təşkilatlara satdıqları qiymətlərdir.

Sənayenin topdansaş (buraxılış) qiymətləri istehlakçı müəssisələrin və yaxud satış (topdansaş) təşkilatlarının məhsullarına görə ödədikləri qiymətlərdir.

Sənaye topdansaş (buraxılış) qiymətinin tərkibi aşağıdakı kimidir:

1. Müəssisənin topdansaş qiyməti.
2. Təchizat- satış əlavələri (güzəştləri).
  - a) təchizat- satış və yaxud topdansaş müəssisələrinin xərcləri;
  - b) təchizat- satış və yaxud topdansaş müəssisələrinin mənfəəti;
3. Aksiz.
4. Əlavə dəyər vergisi (ƏDV).

Pərakəndə satış qiymətləri qiymətlərin əmələ gəlməsi prosesinin son mərhələsinin nəticələri və xalq istehlakı məhsullarının faktiki satış qiymətləridir. Bu

qiymətlərlə satılan məhsullar birbaşa istehlak sferasına daxil olur. Pərakəndə satış qiyməti kəmiyyətcə sənaye topdansatış (buraxılış) qiyməti ilə ticarət əlavələrinin (güzəştlərinin) cəmindən ibarətdir.

Qiymətlərin frankolaşdırılması dedikdə, məhsulun istehsalçılardan istehlakçılara çatdırılması xərclərinin qiymətlərdə uçuotu qaydaları başa düşülür. Franko növlərinə aşağıdakı qiymət növləri fərqləndirilir:

1. Franko – anbar - istehsalçı (malgöndərən) və ya istehsal yerində FOB qiyməti. Bu qiymət növünün tətbiqi zamanı məhsulun göndərilməsi xərcləri qiymətlərə daxil edilməyərək istehlakçı tərəfindən ödənilir.

2. Franko - vaqon göndərmə stansiyası. Onun tətbiqi zamanı məhsulun göndərmə stansiyasına çatdırılması xərcləri qiymətlərə daxil edilir, qalan xərclər istehlakçı tərəfindən ödənilir.

3. Franko- vaqon təyinat stansiyası.

4. Franko- anbar – istehlakçı. Bu qiymət növünün tətbiqi zamanı bütün tədavül xərcləri qiymət elementinə çevrilirlər.

Fəaliyyət müddətlərinə görə qiymətlərin aşağıdakı növləri fərqləndirilir:

Sabit qiymətlər- müəyyən müqavilə üzrə məhsul göndərişi müddətində dəyişməzlər.

Cari qiymətlər- müəyyən vaxt dövründə məhsul göndərişinin həyata keçirildiyi qiymətlərdir.

Onlar bir müqavilənin yerinə yetirilməsi müddətində bazar konyukturasından asılı olaraq dəyişə bilirlər.

Sürüşkən qiymətlər- uzunmüddətli istehsal dövrünə malik olan məhsullarla ticarət sövdələşmələrində müəyyən edilir.

Mövsümi qiymətlər- müəyyən vaxt dövründə fəaliyyət göstərilir.

Mərhələli qiymətlər- əvvəlcədən müəyyən edilmiş şkala üzrə məhsulların ardıcıl aşağı salınan qiymətləridir.

Müəyyən edilməsi qaydalarına görə aşağıdakı qiymət növləri təsnifləşdirilir:

1. Təsbit edilən qiymətlər- dövlət tərəfindən təyin olunurlar.

2. Müqavilə qiymətləri- tərəflərin razılığı ilə müəyyən edilirlər.

3. Tənzimlənən qiymətlər- dövlət tərəfindən müəyyən təsir göstərilməklə tələb və təklif nisbətləri əsasında formalaşırlar.

4. Sərbəst qiymətlər- bazarda tələb və təklifin təsiri altında formalaşırlar. Dövlət bu qiymətlərin dəyişilməsinə yalnız bazar konyukturasına təsir etməklə nail ola bilər.

Qiymət sistemini mühüm tərkib elementlərindən biri də dünya bazar qiymətləridir. Dünya bazarında xarici ticarət fəaliyyətini həyata keçirərkən aşağıdakı əsas qiymət növlərini fərqləndirirlər:

1. FAS və ya FOB ixrac qiymətləri. Bu qiymətlər üzrə ixracatçı firma idxalçıya əmtəni gəmiyə qədər nəqliyyat xərclərini daxil etməklə FAS qiymətinə, ya da gəmiyə yükləmə xərclərini daxil etməklə FOB qiymətinə satır.

2. SİF idxal qiymətləri özündə FOB qiymətindən əlavə yüklərin idxalçı və ya ixracatçı ölkələrin sərhədlərinə qədər daşınması və sığorta xərclərini birləşdirir.

3. Kontrakt qiymətləri tərəflərin razılığına görə bir qayda olaraq dövlətlərarası və ya hökumətlərarası ticarət müqavilələri əsasında müəyyən edilir.

4. Birjada təyin edilən qiymətlər.

5. İri firmaların təklif qiymətləri və faktiki sövdələşmə qiymətləri.

6. Beynəlxalq sövdələşmələrdə iştirak edən ölkələrin daxili topdansatış qiymətləri.

Qiymətin dövlət tətəfindən tənzimlənməsi.

Konkret təsərrüfat quruluşundan (konyukturasından) asılı olaraq qiymətlərin tənzimlənməsi mahiyyət etibarı ilə böhrana (durgunluğa) qarşı və ya inflyasiyaya qarşı xarakterli ola bilər.

Qiymətlərin əmələ gəlməsi prosesində yaranma sferası və təsir mexanizmi nöqtəyi-nəzərdən qiymətlərin tənzimləncəsinin aşağıdakı bir neçə formasını ayırmaq olar:

- əmtəələrin istehsalı və tədavülü sferasında dövlətin birbaşa iştirakı ilə qiymətlərin tənzimlənməsi;
- antiinhisar qanunvericiliyi ilə tənzimləmə;
- gəlirin tənzimlənməsi siyasəti ilə;

- pul tədavülü sferası vasitəsilə təsərrüfat konyukturasının tənzimlənməsi ilə.

Dövlətin qiymətin əmələ gəlməsi prosesinə təsiri qiymətlərin tənzimlənməsinin birbaşa və dolayı metodların üzvi əlaqəsi ilə reallaşır. Bu metodların ölkələr və ayrı-ayrı dövlətlər üzrə nisbətləri müxtəlifdir.

Qiymətlərin birbaşa tənzimlənməsi başlıca olaraq ictimai istifadə (istehlak) sahələrində (elektroenergetika, nəqliyyat, rabitə, su təchizatı və s.) tətbiq olunur. Bu sahələrdə qiymət və tariflər adətən inhisarlarla münasibətdə aşağı və ya yüksək mənfəət normaları əsasında müəyyən olunur.

Qiymətlərin dövlət tənzimlənməsi inhisarların marağına və onların dünya bazarında konkret mövqelərinə, ümumən ölkənin tələbatına cavab verə bilən iqtisadiyyatın yüksək inkişaf sürətinin və struktur irəliləyişlərin stimullaşdırılması üçün tətbiq edilir.

Qiymətlərin tənzimlənməsinin dolayı metodları qiymətlərin özünə deyil, qiymətlərin əmələ gəlməsi ilə bağlı olan amillərə təsir dairəsində ortaya çıxır. Buna misal olaraq, pul vəsaitlərinin emissiyası sa daxil olmaqla, vergi, kredit və valyuta siyasətinin köməyi ilə məcmu tələbin tənzimlənməsini göstərmək olar. Belə tədbirlər nəticəsində bir çox sahələrdə istehlak və məşğulluqla bağlı məsələlər stimullaşdırılır ki, bu da öz növbəsində istehlak malları bazarına və əhalinin tədiyə qabiliyyətli tələbinin həcminə təsir göstərir.

İnkişaf etmiş bazar iqtisadiyyatı şəraitində olan ölkələrin təcrübəsi qiymətlərin dövlət tənzimlənməsinin iki üsulunun mövcudluğunu göstərir: **iqtisadi və inzibati**. Tənzimlənmənin iqtisadi üsulu daha üstündür və dövlət

orqanlarının vergi, maliyyə-büdcə, kredit, valyuta, gömrük siyasəti vasitəsilə həyata keçirilir. Qiymətlərin dövlət tərəfindən tənzimlənməsi bazar mexanizmi-nin fəaliyyətini pozmur, qiymətin iqtisadi əsaslandırılmasını və onların dünya bazar qiymətləri ilə əlaqəsini saxlayır.

Bazar şəraitində qiymətlərin inzibati üsullarla tənzimlənməsi isə fəvqəladə hallarda, iqtisadiyyatın böhran keçirdiyi, sürətli inflyasiya, təsərrüfat kompleksinin bütün sahələrində tənəzzül baş verdiyi şəraitdə dövlət üçün strateji əhəmiyyət kəsb edən ayrı-ayrı malların, digər məhsulların qiymətlərinin sürətli artımından əhalini sosial- müdagiə etmək məqsədilə də həyata keçirilə bilər. Bu halda hökumət özü inzibati qaydada istehlak səbətinə daxil olan ilkin tələbat mallarının qiymətini müəyyənləşdirir və dəyişdirir.

Qiymətlərin iqtisadi üsullarla tənzimlənməsinə gəldikdə isə qeyd edilməlidir ki, bu dövlət büdcəsinin mənafeyinin ayrı-ayrı əmtəə istehsalçılarının, ən vacibi isə son istehlakçıların, vergi ödəyən adi vətəndaşların mənafeyi ilə üst-üstə düşməsinə təmin edən vergi siyasəti vasitəsilə həyata keçirilir.

Dolayı metodların köməyi ilə dövlət tələb və təklif arasında tarazlığın əldə edilməsinə və saxlanmasına, bununla da bütün iqtisadiyyat miqyasında qiymətlərin uyğun və tədricən artımına nail olmağa çalışır.

İnkişaf etmiş ölkələrdə qiymətin tənzimlənməsinin dolayı metodlarına, dövlət tərəfindən torpaq rentasının, uçot dərəcələrinin, əmək haqqının (əgər qiymətlərin birbaşa tənzimlənməsi ilə əlaqədar deyilsə), eləcə də qiymətlərin əmələ gəlməsinə təsir göstərən digər

amillərin tənzimlənməsinə yönəldilmiş fəaliyyətlər də aid edilir.

Son illərdə qiymətlərin dolayı metodlarla tənzimlənməsi təcrübəsi öz mahiyyətini itirməkdədir. Bu, hər şeydən əvvəl onunla əlaqədardır ki, müasir bazar inhisar tənzimlənməsi ilə yüksək dərəcədə bağlıdır və onunla məhdudlaşır. Bu vəziyyət inkişaf etmiş ölkələrə də xasdır.

Mövzu 6. Büdcə və vergilər.

Plan

- 1. Dövlət büdcəsinin mahiyyəti və quruluşu. Büdcə kəsiri və dövlət borcu.**
- 2. Vergilərin mahiyyəti, vəzifələri və növləri.**
- 3. Vergitutmanın prinsipləri, mexanizmi və tənzimlənməsi.**
- 4. Vergitutmanın beynəlxalq aspektləri.**

Sual 1. Dövlət büdcəsinin mahiyyəti və quruluşu. Büdcə kəsiri və dövlət borcu.

Dövlət büdcəsi maliyyə sisteminin mühüm tərkib hissəsidir. O, pul vəsaiti fondlarının əmələ gəlməsi, bölgüsü və yenidən bölgüsü ilə əlaqədar meydana çıxan iqtisadi münasibətlərin xüsusi sistemi, dövlətin illik maliyyə proqramıdır. Onun başlıca məqsədi maliyyə vəsaitinin köməyi ilə iqtisadiyyatı inkişaf etdirmək və cəmiyyət miqyasında sosial vəzifələri həll etməkdən

ibarətdir. Budcə maliyyə-kredit mexanizmi vasitəsilə iqtisadiyyatın ayrı-ayrı sahələri və bölmələri üzrə ümumi daxili məhsulun və milli gəlirin bölgüsü və yenidən bölgüsünü tənzimləyir.

Büdcə, gəlir (mədaxil) və xərc (məxaric) hissələrindən ibarətdir. Bazar münasibətlərinin inkişaf etdiyi ölkələrdə iqtisadi və sosial xarakterli ümummilliyet vəzifələrin yerinə yetirilməsi üçün dövlətə lazım olan pul vəsaitinin, başqa sözlə, büdcə gəlirlərinin əsas hissəsi 75-85%-i vergilər, 5-8%-i qeyri-vergi daxilolmaları (dövlət mülkiyyəti və dövlət ticarətindən daxilolmalar), 10-12%-i isə sosial sığorta, pensiya, məşğulluq fondlarına ödəmələr vasitəsilə formalaşır.

Sosial-iqtisadi xərclər iki yerə bölünür: 1) Sosial xərclər və 2) İqtisadi ehtiyaclara yönəldilən xərclər.

Sosial xərclər bütün sosial-iqtisadi xərclərin 60-80%-ni, bütün büdcə xərclərinin isə 40-50%-ni təşkil edir. Sosial xərclərə pensiyaların ödənilməsi, yerli büdcələrə subsidiyaların verilməsi ilə əlaqədar olan xərclər daxildir.

Sosial xərclərin başlıca tərkib üsürlərindən biri pensiya təminatıdır və o, ildən-ilə artır Sosial-iqtisadi xərclərin ikinci, yəni iqtisadi ehtiyaclar üzrə xərclər qrupuna energetika, mənzil tikintisi, təbii ehtiyatların mənimsənilməsi və ətraf mühitin mühafizəsi, dövlət müəssisələrinə dotasiyalar, hasilat və emaledici sənayeyə, kənd təsərrüfatına subsidiyaların verilməsi ilə əlaqədar xərclər daxildir.

Dövlət büdcəsinin xərc maddələrindən biri də müstəqim və dolaylı hərbi xərclərdir. İnkişaf etmiş ölkələrdə hərbi və xarici siyasətin maddi təminatı ilə əlaqədar xərclər (məsələn, diplomatik xidmət sahəsinin saxlanması

xərcləri) bütün büdcə xərclərinin təqribən 10-20%-ni təşkil edir.

Dövlət büdcəsinin ideal surətdə icra edilməsi gəlirlərin xərclərdən çox olması deməkdir. Xərclər gəlirlərdən çox olduqda isə büdcə kəsiri əmələ gəlir. Büdcə kəsiri dövlət borcları hesabına aradan qaldırılır. Lakin bu, büdcə kəsirinin aradan qaldırılmasının yeganə yolu deyildir. İnkişaf etmiş ölkələrin çoxunda qızıl pul tədavülündən kağız pul tədavülünə keçildiyi dövrdən büdcə kəsirinin əlavə pul emissiyası vasitəsilə aradan qaldırılması sahəsində müsbət təcrübə toplanmışdır.

Dövlət borcu emissiyaya nisbətən az təhlükəlidir. Lakin o da ölkə iqtisadiyyatına mənfi təsir göstərir. Hökumət orqanlarının borcları yığılır və nəticədə dövlət borcunu əmələ gətirir. Ayrı-ayrı ölkələrdə dövlət borcu müxtəlif sürətlə artır. Dövlət borcunun ÜDM-dən 2,5 dəfə çox olması iqtisadiyyatın, xüsusilə də pul tədavülünün sabitliyi üçün olduqca təhlükəlidir.

Dövlət borcunun aşağıdakı növləri vardır:

1) Daxili borc; 2) Xarici borc; 3) Qısa müddətli (bir ilədək) borc; 4) Orta müddətli (bir ildən beş ilədək) borc; 5) Uzun müddətli (5 ildən yuxarı) borc. Bunların içərisində ən ağırı qısa müddətli borcudur.

Xarici borc xüsusi diqqət tələb edir. Çünki bu borc üzrə tədiyələr ölkənin xarici iqtisadi fəaliyyətindən daxil olan gəlirlərin təqribən 20-30%-ni təşkil edərsə, deməli, xaricdən yeni borcun alınması çətinləşir. Daha doğrusu, ya borc vermək istəmir, yaxud da girov tələb etməklə onu yüksək faizlə verirlər.

Dövlət gəlirləri və xərclərinin əsas hissəsi dövlət büt-cəsindən keçir. Ölkənin inzibati-ərazi quruluşundan

asılı olaraq düdcə mərkəzi, habelə respublikaların (ştatların), vilayətlərin, əyalətlərin büdcələrinə və yerli büdcələrə bölünür. Yerli büdcə dedikdə adətən mərkəzi büdcədən başqa, yerdə qalan büdcələr nəzərdə tutulur.

Büdcə, büdcədənənar fondlarla əlaqədardır. Büdcədənənar fondlar dedikdə mərkəzi, yaxud da yerli hakimiyyət orqanlarının sərəncamında olan və dövlətin büdcəsinə daxil olmayan pul vəsaiti nəzərdə tutulur. Buna pensiya fondunu misal göstərmək olar. Büdcədənənar fondlar dövlətin iqtisadiyyata müdaxilə etməsi imkanlarını genişləndirir. Bu fondlarda olan vəsaitdən büdcə kəsirini azaltmaq üçün istifadə oluna bilər və olunur.

Sual 2. Vergilərin mahiyyəti, vəzifələri və növləri.

Vergilər çox qədim zamanlarda, demək olar ki, dövlətlə eyni vaxtda meydana gəlmiş və büdcə gəlirlərinin başlıca mənbəyidir. Lakin o, sonralar cəmiyyət inkişaf etdikcə, mövcub sosial-iqtisadi şəraitə uyğun olaraq, gəlirlərin səfər-bərliyə alınmasının əsas metodu kimi əsaslı dəyişikliklərə uğramış və yeni-yeni növləri meydana gəlmişdir.

Vergi–dövlətin maliyyə təminatı məqsədilə vergi ödəyicilərinin mülkiyyətində olan pul vəsaitlərinin özgəninkiləşdirilməsi şəklində dövlət düdcəsinə və yerli büdcələrə, habelə məqsədli dövlət fondlarına köçürülən məcburi, fərdi, əvəzsiz ödənişdir. Ölkədə alınan vergi, rüsum və tədiyələrin, həmçinin onların forma və metodlarının toplusu isə vergi sistemini əmələ gətirir.

Vergilər aşağıdakı vəzifələri yerinə yetirir:

- 1) Dövlət xərclərinin maliyyələşdirilməsi–fiskal vəzifə;**
- 2) Ayrı-ayrı so-sial qrupların gəlirləri arasındakı nisbətə dəyişdirilməsi yolu ilə sosial tarazlığın təmin olunması–sosial vəzifə;**
- 3) İqtisadiyyatın dövlət tərəfindən tənzimlənməsi – tənzimləmə vəzifəsi;**
- 4) Vergi ödəyicilərinin maraqlandırılması–stimullaşdırma vəzifəsi.**

Vergilər cəmiyyətin sosial həyatında çox mühüm rol oynayır. Vergilərin, vergi ödəyicilərinin imkanları nəzərə alınmaqla müəyyən edilməsi prinsipi mütərəqqi vergitutma qaydasının meydana gəlməsinə səbəb olmuşdur. Bu, o deməkdir ki, gəlirlər hissələrə bölünür, onun hər sonrakı artan məbləğindən daha yüksək normalarla vergi tutulur.

Vergilərin tənzimləmə vəzifəsi özünü: 1) Vergitutma sisteminin müəyyən edilməsi və dəyişdirilməsində; 2) Vergi dərəcələrinin dəyişdirilməsi və fərqləndirilməsində; 3) Dövlətin iqtisadi proqramına uyğun olaraq mənfəətin və kapitalın bir hissəsinin vergidən azad edilməsi üçün güzəştlərin nəzərdə tutulmasında göstərir.

Hökumət tərəfindən seçilmiş vergitutma sistemi çox mühüm tənzimləmə vəzifəsini yerinə yetirir.

Dövlət, xarici ticarətdə himayədarlıq siyasətini seçməklə və gömrük vergisini tənzimləməklə, bir sıra problemlərin həll olunmasına təsir göstərir.

Müasir dövrdə vergi sistemi daha çevik tənzimlənir. Belə ki, dövlət tənzimləmə orqanları vergi qanunvericiliyinin əsaslarını və strukturunu saxlamaqla, vergi dərəcələrini seçmə yolu ilə, müvəqqəti olaraq aşağı

salır, dövlətin iqtisadi siyasətini həyata keçirən müəssisələr üçün vergiləri həttə ləğv edirlər.

Vergilər iki yerə bölünür: 1) Müstəqim(birbaşa) vergilər; 2) Dolayı vergilər. Müstəqim vergilərə vətəndaşların gəlirlərindən və onlara məxsus olan əmlakdan, korporasiyaların (firmaların) mənfəətindən tutulan, habelə sosial vergilər (məsələn, sosial sığorta ayırmaları), topraq vergisi və s. aiddir. Bunlar konkret fiziki və ya hüquqi şəxslərdən tutulur və buna görə də müstəqim (birbaşa) vergilər adlanır. Dolayı vergilərə isə əlavə dəyər vergisini, aksizləri, daşınmaz əmlak və qiymətli kağızlarla aparılan sövdələşmələrə görə alınan vergiləri və s. misal göstərmək olar.

Büdcənin gəlir mənbələrindən biri vətəndaşların gəlirləri və onların əmlakından tutulan vergilərdir. Bu verginin obyektini əldə edilməsi mənbələrindən asılı olmayaraq vətəndaşların şəxsi gəlirləridir (əmək haqqı, sahibkar gəliri, faiz, dividend, renta, qələm haqqı və i.a.). Bu vergilər mütərəqqi vergi dərəcələri ilə tutulur. Başqa sözlə, əvvəlcə vergiyə cəlb olunmayan minimum məbləğ müəyyən edilir. Sonra qalan məbləğdən mütərəqqi dərəcə ilə, yaxud da həmin məbləğ müxtəlif hissələrə bölünməklə, hər sonrakı hissədən daha mütərəqqi dərəcələrlə vergi tutulur.

- Dövlət büdcəsinin gəlirləri əsas etibarilə müxtəlif mülkiyyət formasına mənsub olan müəssisələrin mənfəətindən tutulan vergilər hesabına formalaşır. Vahid vergi siyasətinə əsaslanan bu bölgü mexanizmi, müəssisələrin əldə etdikləri mənfəətin qanunla müəyyən olunmuş bir hissəsinin vergi şəklində dövlət büdcəsinə yönəldilməsini nəzərdə tutur. Mənfəət vergisini hüquqi şəxs statusu olan

korporasiyalar (firmalar, müəssisələr) ödəyirlər. Lakin kiçik bizneslə məşğul olan bəzi firmalar üçün istisna halları nəzərdə tutulmuşdur.

Torpaq vergisi də vardır. Bu vergi torpaq mülkiyyətçilərinin və ya istifadəçilərinin təsərrüfat fəaliyyətlərinin nəticələrindən asılı olmayaraq torpaq sahəsinə görə hər il sabit tədiyə şəklində hesablanır. Vergitutma obyektini fiziki şəxslərin və müəssisələrin mülkiyyətində və ya istifadəsində olan torpaq sahəsidir.

Büdcə gəlirləri içərisində sosial sığorta ayırımlarının da rolu artır. Sosial sığorta ayırımları həm ayrı-ayrı şəxslər, həm də müəssisələr tərəfindən ödənilir. Bununla əlaqədar olaraq şəxsi əmlak sığortası və sosial sığortanı bir-birindən fərqləndirmək lazımdır. Birinciyə tikintinin, əmlakın və s. icbari və ya könüllü sığortası aiddir. İkinciyə isə qanunvericilikdə müəyyən olunmuş norma ilə əmək haqqına görə hesablanan və istehsal xərclərinə daxil edilən, yaxud da işçilərin əmək haqqından tutulan məbləğlər (məsələn, pensiya fonduna hesablamalar) nəzərdə tutulur.

Sosial sığorta ayırımları məqsədli xarakter daşıyır, büdcədənkənar xüsusi fondlara daxil olur və pensiya verilməsi, habelə yardım göstərilməsinə sərf edilir.

Dolayı vergilərin növlərindən biri aksizlərdir. **Aksiz əmtələrin satış və göstərilən bəzi xidmət növlərinin tarif qiymətlərinə əlavə şəklində müəyyən edilir. Bu verginin ödəyiciləri istehlakçılardır.**

Aksiz sözün dar mənasında məhdud miqdarda əmtələrin, bir qayda olaraq kütləvi istehlak mallarının qiymətlərinə əlavə edilir. Geniş mənada isə dolayı

verginin iki növünü – satış vergisi və əlavə dəyər vergisini özündə birləşdirir.

Aksiz duzun satış qiymətinə əlavə şəklində qədim Romada meydana gəlmişdir. XVII – XIX əsrlərdə isə əmtəə-pul münasibətlərinin genişlənməsi ilə əlaqədar olaraq vergilərin başlıca növünə, Avropanın qabaqcıl ölkələrinin əksəriyyətində dövlət gəlirlərinin əsas mənbələrindən birinə çevrilmişdir. Hazırda geniş mənada başa düşülən aksiz, inkişaf etmiş ölkələrdə bütün vergi gəlirlərinin təqribən 1/4-ni təşkil edir.

Aksizlər, cəlb olunma üsuluna görə iki yerə bölünür: 1) Fərdi (seçmə) aksizlər; 2) Universal aksizlər.

Kapitalizmin inkişafının erkən çağlarında fərdi aksizlər geniş yayılmışdı. Bu, başlıca olaraq duz, şəkər, kibrit, tütün, spirtli içkilərin qiymətlərinə əlavə olunmuşdur. İmperializm mərhələsində seçmə aksizin şamil edildiyi əmtəələrin siyahısı genişləndirilmiş və avtomobillərin, soyuducuların, ətriyyat mallarının qiymətlərinə də daxil edilmişdir. Son dövrlərdə bu vergi benzin, ağ neft, qaz, habelə telefon xidmətləri, nəqliyyatda yükdaşınması, avia və dəmir yolu biletlərinin qiymətlərinə də əlavə edilir. Hazırda Almaniyada 20, Yaponiyada isə 600-dən çox seçmə aksiz fəaliyyət göstərir.

İkinci dünya müharibəsindən sonra inkişaf etmiş ölkələrin çoxunda seçmə aksizə universal aksiz və ya dövriyyə vergisi – müəssisələrin ümumi gəlirindən faizlə alınan vergi əlavə edilmişdir. Hazırda dövriyyə vergisi demək olar ki, iki ölkədə – ABŞ və Kanadada tətbiq edilir. Dövriyyə vergisi nəticə etibarilə pərakəndə satış qiymətlərinin vasitəsilə istehlakçılar tərəfindən ödənilir. XX əsrin 60-cı illərində isə Qərbi Avropa ölkələrində

dövriyyə vergisinin əvəzinə universal aksizin yeni növü – əlavə dəyər vergisi tətbiq olunur. Verginin bu növünün dövriyyə vergisindən fərqi ondadır ki, o, əmtəələrin bütün dəyərindən deyil, istehsal və satışdan ibarət olan ümumi zəncirin hər sonrakı mərhələsində əlavə dəyərdən alınır. Başqa sözlə, vergiyə, şirkətlərin öz məhsullarını reallaşdırdıqdan sonra əldə etdikləri pul və göstərdikləri xidmətlərə görə daxil olan məbləğlə, mal satanlardan satın alınmış xammal, yarımfabrikat və xidmətlərə sərf olunan xərclər arasındakı fərq kimi hesablanan əlavə dəyəərə görə müəyyən edilir. **Əlavə dəyər vergisi təcrübədə aşağıdakı kimi hesablanır.** Müəyyən edilmiş norma ilə satılmış məhsulların bütün dəyərinə görə vergi məbləği hesablanır, sonra bundan həmin məhsulların istehsalına sərf olunan xammal, yanacaq, yarımfabrikat və xidmətlərin dəyərinə görə hesablanan vergi çıxılır.

Əlavə dəyər vergisi bir qayda olaraq ayda bir dəfə ödənilir və vergi dərəcəsi 8-20% arasında tərəddüd edir. Almaniyada və Böyük Britaniyada sənayenin bütün sahələri və xidmət növləri üçün vergi dərəcələri eynidir. **Əlavə dəyər vergisi əsas etibarilə pərakəndə satış qiymətlərinin tərkibində istehlakçılar tərəfindən ödənilir.**

Əlavə dəyər vergisindən müəssisələrin xarici iqtisadi fəaliyyətlərini tənzimləmək üçün kifayət qədər səmərəli istifadə edilir. Bir çox ölkələrdə xaricə mal ixrac edən müəssisələri stimullaşdırmaq məqsədilə onların ixrac etdikləri məhsulların qiymətlərinə daxil edilmiş əlavə dəyər vergisi sonradan özlərinə qaytarılır.

Ölkəmizdə araq-konyak və spirt qatılmış içkilər, şampan şərabi, pivə, nərə və qızıl balıq kürüsü, təbii xəz

və gön-dəri məmulatı, məişət kondisionerləri, maşında toxun-muş xalçalar və xalça məmulatları, minik maşınları, müxtəlif növ siqaretlər və s. üzrə aksiz vergisi müəyyən edilmişdir.

Digər vergi növləri də (əmlak, yol, mədən, yerli) vardır. Əmlak vergisinin obyektı fiziki və hüquqi şəxslərin xüsusi mülkiyyətində olan binalar, avtonəqliyyat, su və hava nəqliyyatı vasitələri, yol vergisinin obyektı ölkənin ərazisinə daxil olan xarici ölkələrin avtonəqliyyat vasitələri, mədən vergisinin obyektı isə yerin təkindən çıxarılan faydalı qazıntılardır.

Yerli vergilər (bələdiyyə vergiləri) müvafiq qanunla müəyyən edilən, bələdiyyələrin qərarlarına əsasən tətbiq olunan və onların ərazilərində ödənilən vergilərdir. Bələdiyyələr öz ərazilərində yerli vergitutma üzrə güzəştlər edə və müəyyən hədlərdə vergi dərəcələrini dəyişdirə bilirlər.

Müəyyən olunmuş qaydalara görə bəzi vergilər mərkəzi, bəziləri isə yerli büdcəyə daxil olur. Məsələn, aksizlər tamamilə yerli büdcəyə daxil olur, korporasiyaların (firmaların) mənfəətindən tutulan vergilər isə mərkəzi və yerli büdcə arasında müəyyən nisbətdə bölüşdürülür. Lazım gəldikdə yerli büdcə mərkəzi büdcədən subsidiya alır.

Bazar iqtisadiyyatının inkişaf etdiyi ölkələrdə büdcənin mədaxilinin 40%-i şəxsi gəlirlərin, 10%-i korporasiyaların mənfəətindən tutulan vergilərin, 30%-i sosial vergilərin (ayrımaların), 10%-i əlavə dəyər, 5%-i gömrük, 5%-i isə digər vergilər və vergi daxilolmalarının payına düşür.

Müstəqim vergiləri istehlakçılardan tutmaq mümkün deyildir. Onlardan yalnız torpaq vergisini və digər daşınmaz əmlakdan alınan vergiləri tutmaq çətinlik törətmir. Ona görə ki, bu vergilər icarə haqqı və mənzil kirayəsinə, kənd təsərrüfatı məhsullarının qiymətlərinə daxil edilir.

Dolayı vergiləri isə əmtəə və xidmətlərin elastikliyi göstəricisindən asılı olaraq son istehlakçılardan tutmaq mümkündür. Belə ki, tələbin elastikliyi aşağı olduqda verginin çox hissəsini istehlakçıdan "çıxartmaq" mümkün olur. Tələbin elastikliyi yüksək olduqda, dolayı vergilərin artırılması istehlakın, təklifin elastikliyi yüksək olduqda isə bu, xalis mənfəətin azalmasına səbəb olur. Bu da öz növbəsində sərmayə qoyuluşunun ixtisar olunmasına, kapitalın digər fəaliyyət sahəsinə axıb getməsinə şərait yaradır. Vergilərlə bağlı bütün məsələlər dövlətin qanunvericiliyi əsasında tənzimlənir.

Sual 3. Vergitutmanın prinsipləri, mexanizmi və tənzimlənməsi.

Vergitutmanın əsas prinsipləri aşağıdakılardır:

1) Vergilər haqqında qanunvericilikdə vergitutmanın ümumi, bərabər, ədalətli olması təmin edilməli, vergi iqtisadi cəhətdən əsaslandırılmalıdır; 2) Vergi dərəcələri, vergi ödəyicilərinin imkanı, yəni gəlirləri nəzərə alınmaqla müəyyən edilməlidir. Başqa sözlə, fiziki və hüquqi şəxslərin imkanları müxtəlif olduğuna görə onlar üçün vergi dərəcələri də müxtəlif olmalıdır. Yüzdəliklərdə ərzində gəlirlərdən və əmlakdan mütərəqqi dərəcələrlə vergi tutulmasının zəruriliyi ideyası cəmiyyətin siyasi dairə-

lərində geniş müzakirə obyektinə olmuş, partiya proqramlarında, vergi qanunvericiliklərində öz əksini tapmışdır; 3) Gəlirlər vergitutmaya bir dəfə cəlb edilməlidir. Bu prinsipin həyata keçirilməsinə inkişaf etmiş ölkələrdə dövriyyə vergisinin əlavə dəyər vergisi (ƏDV) ilə əvəz edilməsini misal göstərmək olar. Daha əyani olsun deyə, aşağıdakı misalı nəzərdən keçirək. Tutaq ki, firma dəmir filizi, qara metal qırıntıları, koks, köhnəlmiş əsas kapitalın yeniləri ilə əvəz edilməsi üçün avadanlıqlar satın alır, çuğun istehsal edir və onu satır. O, satın aldığı məhsulların dəyəri ilə satdığı əmtənin dəyəri arasındakı fərqə görə ƏDV ödəyir. Başqa bir zavod çuğunu satın alır, polad istehsal etmək üçün onu prokata çevirir. Deməli, zavod satın aldığı çuğunun dəyəri ilə istehsal etdiyi prokatin dəyəri arasındakı fərqə görə ƏDV ödəyir. Sonrakı mərhələdə prokat, başqa bir məhsula, deyək ki, maşın detallarına çevrilir və onların dəyəri arasındakı fərqə görə ƏDV ödənilir. Buradan aydın olur ki, ƏDV dövriyyə vergisinə nisbətən müəyyən üstünlüklərə malikdir; 4) Vergilər hökmən ödənilməlidir. Bunun üçün vergi sistemi elə hazırlanmalıdır ki, vergilərin ödənilməsinin labüdlüyü, hansı qaydada, nə vaxt və hansı məbləğdə ödənilməli olduğu haqqında vergi ödəyicilərində tam təsəvvür olsun, heç bir şübhə yeri qalmasın; 5) Vergi sistemi və onun ödənilməsi qaydası ödəyicilər üçün olduqca sadə və aydın, yığılması isə vergi orqanları üçün iqtisadi cəhətdən əlverişli olmalıdır; 6) Vergilər onun ödəyiciləri arasında mövcud olan siyasi, ideoloji və digər xüsusiyyətlər əsas götürülməklə müəyyən olunmalı və ayrı seçkiliyə yol verilməməlidir; 7) Vergi sistemi çevik və dəyişən ictimai-siyasi tələbatla asanlıqla uyğunlaşdırıla bilən olmalıdır; 8)

Vergi sistemi, yaradılan ÜDM-in yenidən bölgüsünü təmin etməli və dövlət tərəfindən həyata keçirilən iqtisadi proqramlaşdırmanın ən səmərəli aləti olmalıdır.

Vergi ödəyicisi və vergitutma obyektı, vergitutma bazası, vergi dövrü, vergi dərəcəsi, verginin hesablanması qaydası, verginin ödənilməsi qaydası və müddəti müəyyən olunduqda vergi də müəyyən olunmuş hesab edilir.

Vergitutmanın aşağıdakı formaları vardır:

1) Bilavasitə mənbədən (gəlir və ya mənfəət əldə ediləndə) vergi tutulması; 2) Bəyannamə üzrə (verginin gəlir və ya mənfəət əldə edildikdən sonra) vergi tutulması. Bunlara uyğun olaraq vergitutma obyektləri gəlir, mənfəət, əmlak, torpaq, faydalı qazıntılar və s. ola bilər.

Vergitutma bazası dedikdə vergitutma obyektinin vergi tutulan hissəsinin kəmiyyət ifadəsi başa düşülür.

Vergilər müəyyən olunduqda, bir sıra güzəştlər də nəzərdə tutula bilər

Bu və ya digər vergi növünün ödənilməsi üçün vergi bazasının əsas götürülən hissəsi vergi dərəcəsi (vergitutma norması) adlanır. Ən aşağı, ən yüksək və orta vergi dərəcələri bir-birindən fərqlənir.

Vergiləri əmək haqqından tutmaq daha asandır, çünki vergi əmək haqqı hesablanarkən tutulur və ondan yayınmaq mümkün deyildir

Ən böyük çətinlik özünü korporasiyalardan vergilərin alınmasında göstərir. Çünki onlar istehsal xərclərini süni surətdə artırmaq, müxtəlif növ güzəştlər, investisiya müka-fatları, dövlət orqanları tərəfindən icazə verilən müxtəlif fondlara ayırmalar və s. hesabına özlərinin vergiyə cəlb olunan mənfəət məbləğlərini

azaltmağa çalışırlar. **Vergi tutularkən torpağın və digər daşınmaz əmlakın dəyərinin müəyyən olunmasında da problemlər meydana çıxır.**

Sahibkarlıq fəaliyyətindən, rantyedən gələn, habelə azad peşə sahiblərinin (həkimlər, vəkillər və s.) əldə etdikləri gəlirlərdən vergilərin alınmasında da müəyyən çətinliklər meydana çıxır. Bu gəlirlərdən vergilər ötən ilin yekunları nəzərə alınmaqla, bütün cari il ərzində ödənilir və bir növ "avans" ödənişlərini xatırladır. Axırını haqq-hesab isə ilin yekunlarına əsasən vergi deklarasiyası üzrə aparılır. Deməli, əslində bu vergi ödəyiciləri verginin bir hissəsinin ödənilməsi üçün bir növ möhlət əldə etmiş olur və onun kəmiyyətini azaltmaq imkanı qazanırlar. Bundan başqa, sahibkarlıq fəaliyyətindən əldə edilən şəxsi gəlirlərdən, korporasiyaların mənfəətindən və daşınmaz əmlakdan ödənilən vergilərin düzgünlüyünün yoxlanılması çoxsaylı maliyyə müfəttişləri ştatlarının, bəzi ölkələrdə isə hətta maliyyə polisinin saxlanmasını tələb edir.

Vergilərin tənzimlənməsi də böyük əhəmiyyət kəsb edir. Vergilərin tənzimlənməsi dedikdə fiziki və hüquqi şəxslərin vergilərin azaldılması üçün qüvvədə olan qanun-vericilik çərçivəsində öz hüquqlarından istifadə etmələri nəzərdə tutulur. Bunun əsasını qanunla icazə verilən bütün güzəşt və imkanlardan tam istifadə edilməsi təşkil edir.

Təsərrüfat subyektlərinin özlərinin maddi mənafeələrini müdafiə etmək hüquqları bazar iqtisadiyyatının mahiyyətindən və bu sahədə inkişaf etmiş ölkələrin təcrübəsindən irəli gəlir. 1935-ci ildə hakim C.Sanderlend ABŞ-ın Ali Məhkəməsi adından belə bir bəyanət vermişdir ki, vergi ödəyicilərinin vergiləri

qanunla icazə verilən vasitələrlə azaltmaq hüququ heç bir mübahisə doğura bilməz.

Vergilərin tənziplənməsi ilə vergidən boyun qaçırılmasını eyniləşdirmək olmaz. Vergidən boyun qaçırmaq o deməkdir ki, ayrı-ayrı şəxslər və ya şirkətlər vergi güzəştlərindən qeyri-qanuni istifadə etməyə, vergini qəsdən ödəməməyə cəhd göstərirlər.

Müasir dövrdə vergilərin tənziplənməsində aşağıdakı istiqamətlər özünü göstərir:

Birinci istiqamət – hüquqi şəxslərin vergitutmanın ən optimal təşkilati-hüquqi formalarını seçmələri. Bütün dün-yada qeyri-məhdud məsuliyyətli şirkətlər məhdud məsuliyyətli şirkətlərə isbətən az vergi ödəyirlər. Bundan başqa, bəzi ölkələrdə vergi güzəştləri hər hansı bir firmanın digər firmaların kapitalında iştirakına görə əldə etdiyi dividendə şamil edilir ki, bu da firmaların formal olaraq birləşmələri və maliyyə qrupları yaratmaları üçün stimül hazırlayır.

İkinci istiqamət–vergitutmanın səviyyəsi nöqtəyindən nəzərdən firmaların yerləşdirilməsi, yaxud da qeydiyyatdan keçirilməsi üçün yerin seçilməsi. Bir çox ölkələrdə ayrı-ayrı əyalətlər, ştatlar, vilayətlər üçün daimi vergi güzəştləri mövcuddur. Dövlət bunlardan iqtisadiyyatın tənziplənməsi aləti kimi istifadə edir. Bu güzəştlər regional uyğunsuzluqları aradan qaldırmaq məqsədini güdür. **Bütün dünyada müxtəlif növ sərbəst iqtisadi zonalər inkişaf etməkdədir.** Bunun başlıca səbəblərindən biri həmin ərazilərdə xarici və yerli firmalar üçün vergi güzəştlərinin müəyyən edilməsidir.

Üçüncü istiqamət–firmaların istehsal, kommer-siya və maliyyə fəaliyyətləri ilə əlaqədar qüvvədə olan

vergi güzəştlərinin təhlili və onlardan istifadə edilməsi. Bununla əlaqədar olaraq şirkətlərin maliyyə mütəxəssisləri vergilərin sti-mullaşdırılması sahəsində baş verən dəyişiklikləri çox yaxşı bilməli və onları daim izləməlidir. Ona görə ki, əsas kapita-lın amortizasiyasının hesablanmasında çox sürətli dəyişikliklər baş verir; amortizasiya normaları, "gizli" ehtiyatların reallaşdırılması və yeni texnologiyadan istifadə üçün mükafatlandırma, gənclərin istehsalat təlimi qaydaları sürətlə dəyişir.

Dördüncü istiqamət – mənfəətdən və sərbəst kapitaldan ən əlverişli şərtlərlə istifadə edilməsi, investisiya siyasətinin seçilməsi. Bu, əlavə vergi güzəştləri əldə edilməsi, hətta əvvəllərdə ödənilmiş vergilərin bir hissəsinin geri qaytarılmasını təmin edə bilər.

Dövlətin iqtisadi siyasətində investisiya mükafatları, dotasiyalar, ETTKI-nin maliyyələşdirilməsi, ixtisasın artırılması, sosial və ekoloji tədbirlər üzrə güzəştlərə geniş yer verilir. Bu güzəştlər əsas etibarilə sahələr, regionlar üzrə çox vacib və orta müddətli ümummilli dövlət proqramlarında nəzərdə tutulur. Əgər şirkətlərin investisiya siyasəti dövlət proqramlarının məqsəd və şərtlərinə uyğun gəlsə, onlar vergilərin azaldılmasına ümid bəsləyə bilərlər. Məsələn, XX əsrin 80-ci illərinin axırlarında Hollandiyada firmalar dövlətin orta müddətli proqramına uyğun olaraq kapital qoyarkən onlara, sərf olunan investisiyanın 25-30%-i qədər vergi güzəştləri edilmişdir. Braziliyada bu güzəştlər kapital qoyuluşunun 1/3-ni təşkil edir. Vergilərin tənzimlənməsi istiqamətləri dəyişməz deyildir. Konkret şəraitdən asılı olaraq onların tənzimlənməsində müəyyən dəyişikliklər edilə bilər və edilir.

Sual 4. Vergitutmanın beynəlxalq aspektləri.

Vergi sisteminin seçilməsi və dəyişdirilməsi, vergi dərəcələri və güzəştlərin müəyyən edilməsi ayrı-ayrı ölkələrin qanunverici və icraedici orqanlarının səlahiyyətlərinə daxildir. Lakin müxtəlif ölkələrin hökumət orqanları vergi siyasəti sahəsində öz aralarında fəal əməkdaşlıq edirlər. Bunu zəruri edən əsas şərtlər ölkələr arasında ikitərəfli və çoxtərəfli təsərrüfat əlaqələrinin intensivləşməsi, iqtisadi inteqrasiyanın inkişaf etməsi və bununla da dünya bazarlarında bərabər rəqabət şəraitinin yaradılması və s.-dir.

Ayrı-ayrı ölkələrdə istehsal olunan əmtəə və xidmətlərin rəqabət qabiliyyətinin, onların kapital ixracı imkanlarının artırılması təkcə bütövlükdə milli iqtisadiyyatın səmərəliliyindən deyil, həm də milli firmaların xarici iqtisadi fəaliyyətdə üzləşdikləri çətinliklərdən asılıdır.

Ümumdünya ticarət təşkilatı (ÜTT) məhsul ixracının stimullaşdırılması üçün vergi güzəştlərini məhdudlaşdırır. Belə ki, ÜTT-nin üzvü olan ölkələr ixrac üçün istehsal olunan məhsulları müstəqim (birbaşa) vergilərdən azad edə bilməzlər. Odur ki, onlar ixrac olunan məhsullar üçün subsidiyalar ayırmaq məqsədi ilə başqa alternativlər axtarıb tapmalıdırlar. Bəzi ölkələrdə vergi güzəştləri məhsulların ixrac üçün istehsal olunub-olunmamasından asılı olmayaraq bütün istehsalçılara şamil edilir. Məsələn, Böyük Britaniyada inflyasiya baş verdikdə dəyən zərəri azaltmaq və ixrac olunan məhsulların rəqabət qabiliyyətini artırmaq məqsədilə

yaradılan maddi dövriyyə vəsaitləri ehtiyatlarına qiymət verərkən bütün istehsalçılara xüsusi güzəştlər nəzərdə tutulur.

Beynəlxalq iqtisadi münasibətlərə əlavə dəyər vergisi də təsir göstərir. Məlum olduğu kimi, ƏDV bir qayda olaraq ixrac olunan məhsullara şamil edilmir. Lakin harada istehsal edilməsindən, başqa sözlə, hansı ölkənin məhsulu olmasından asılı olmayaraq bu və ya digər ölkənin daxili bazarında reallaşdırılan bütün əmtəə və xidmətlərin qiymətlərinə əlavə dəyər vergisi daxil edilir. Ona görə də ƏDV, ixrac olunmaq üçün məhsul istehsalının stimullaşdırılmasına səbəb olduğu halda, məhsulların idxal edilməsinə əngəl törədir, çünki ƏDV dolayı vergidir və ÜTT-nin məhdudiyətləri ilə üzləşmir.

Inkişaf etmiş ölkələrin hamısında demək olar ki, onların ərazisində əldə edilən bütün gəlirlərdən vergi tutulur. Bir sıra ölkələrdə – məsələn, ABŞ, Kanada, Yaponiya, Böyük Britaniya, Rusiya və i.a. onların xaricdə fəaliyyət göstərən fiziki və hüquqi şəxslərinin əldə etdikləri gəlirlər də vergiyə cəlb edilir. **Bu isə o deməkdir ki, fiziki və hüquqi şəxslərin əldə etdikləri gəlirlər ikiqat vergiyə cəlb oluna bilər.**

Müxtəlif inteqrasiya qruplaşmalarına daxil olan ölkələrdə vergi sistemlərinin bir-birinə yaxınlaşması meyli özünü göstərir. Bunu Avropa İttifaqına daxil olan ölkələrin təmsalında daha aydın görmək olar. Belə ki, perspektivdə, Avropa İttifaqına daxil olan ölkələrdə ümumi vergi dərəcələrinin müəyyən edilməsi, ikiqat vergitutmanın aradan qaldırılması və s. nəzərdə tutulmuşdur. Bundan başqa, artıq indi bu ölkələr ƏDV-nin vahid dərəcəsi (15%) və vahid minimum aksiz rüsumu haqqında razılıq əldə

etmişlər. Bu ölkələrdə buraxılan istiqrazlar üçün milli vergilər bir-birinə yaxınlaşmış (1-2% təşkil edir) və qiymətli kağızlar üzrə rüsumlar ləğv edilmişdir.

Mövzu 7. Kredit sistemi və banklar.

Plan

1. Kreditin mahiyyəti, prinsipləri və növləri.
2. Banklar və onların növləri. Bank əməliyyatları.
3. Dövlətin kredit siyasəti.

Sual 1. Kreditin mahiyyəti, prinsipləri və növləri.

Çox mühüm iqtisadi kateqoriya olan və ssuda, borc mənasını verən kredit sözü latınca "Creditum" və etibar edirəm, inanıram mənasını verən "Credo" sözlərindən əmələ gəlmişdir. Borc verilən pul, yaxud da əmtəənin müqabilində faiz ödənilir.

Kredit münasibətləri dedikdə borc (ssuda) fondunun əmələ gəlməsi və həmin vəsaitdən müəyyən müddətə, qaytarılmaq və faiz ödənilmək şərtilə hüquqi və fiziki şəxslərə borc verilməsi ilə bağlı meydana çıxan münasibətləri ifadə edən iqtisadi əlaqələr nəzərdə tutulur. Buradan aydın olur ki, kreditin verilməsi aşağıdakı prinsiplərə əsaslanır. Kredit qaytarılma şərtləri konkretləşdirilməklə: 1) Müddətli; 2) Məqsədli; 3) Təminatlı və 4) Faizli olmalıdır.

Kredit, pul vəsaiti fondlarının–borc kapitalının–hərəkətinin xüsusi formasıdır. Borc kapitalı müəyyən faiz müqabilində və qaytarılmaq şərti ilə verilən pul vəsaitidir. Borc kapitalının əsas mənbələri aşağıdakılardır: a) Kapitalın dövrəni prosesində, iqtisadi vahidlərin sərbəstləşmiş pul vəsaitləri; b) Xüsusi pul fondları şəklində mövcud olan pul ehtiyatları; c) Əhəlinin bütün təbəqələrinin pul gəlirləri və əmanətləri; q) Dövlətin pul ehtiyatları; d) Tədavüldə nəqd pul kütləsinin artırılmasına olan tələbatla əlaqədar həyata keçirilən pul emissiyası.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində kredit aşağıdakı vəzifələri yerinə yetirir: 1) Müvəqqəti sərbəstləşən pul vəsaitini səfərbərliyə alır; 2) Sonradan qaytarılmaq şərti ilə pul vəsaitini yenidən böüşdürür; 3) Tədavüldə istifadə olunmaq üçün kredit pullarını (banknotları və xəzinə biletlərini) "yaradır" və kredit əməliyyatlarını həyata keçirir; 4) Ümumi pul tədavülünü tənzimləyir.

Kreditin bölgü funksiyası özünün həm pul vəsaitlərinin səfərbərliyə alınma-sında, həm də onların yerləşdirilməsində göstərir. Kreditin emissiya funksiyası onda təzahür edir ki, kreditləşdirmə prosesində ödəniş üçün vəsait yaranır. Kreditin nəzarət etmə funksiyası isə özünü borclu və kreditorların fəaliyyəti üzərində aparılan müşahidə prosesində, müştərilərin ödəmə qabiliyyətlərinin qiymətləndirilməsində, kreditləşdirmə prinsiplərinə əməl olunması üzərində nəzarətin həyata keçirilməsində göstərir.

Kredit, qaytarılma müddətinə görə iki yerə bölünür: 1) Qısa müddətli kredit; 2) Uzun müddətli kredit.

Qısa müddətli kredit adətən xammal, material, yanacaq və s. satın almaq məqsədilə bir il müddətinə verilir və deməli, dövriyyə kapitalının (dövriyyə vəsaitlərinin) dövrünə xidmət edir. Uzun müddətli kredit isə bir ildən çox müddətə, əsas kapitalın (binalar, maşınlar, avadanlıqlar və s.) bərpa olunması və yeniləşdirilməsi üçün verilir.

Qısa müddətli kredit aşağıdakı kimi təsnifləşdirilir:

1) Kreditləşdirilən obyektlərin iqtisadi xarakterinə görə: a) Əmtəə - material qiymətlilərinin (xammal və əsas materiallar, ehtiyatlar, bitməmiş istehsal) satın alınması, habelə, müvəqqəti ehtiyacların ödənilməsi üçün ehtiyat yaradılması məqsədilə verilən kredit; b) Xərclərin ödənilməsi (mövsümi istehsalatlar, yeni istehsalatların hazırlanması və s.) üçün verilən kredit; c) hazır məhsulların yüklənməsi, akkreditivlərin açılması və s. əlaqədar olaraq hesablaşmaq üçün verilən kredit; q) Yüklənmiş hazır məhsulların dəyərinin ödənilməsi üçün vəsait vaxtında ödənilmədikdə verilən tədiyə krediti; d) Sərbəst pul vəsaiti olmadıqda müvəqqəti tələbatın ödənilməsi üçün verilən birdəfəlik kredit;

2) Ödənilmə müddətlərinə görə:

a) Müddətli kredit;

b) Vaxtı uzadılmış kredit;

c) Vaxtı keçmiş kredit;

3) Ödənilmə mənbələrinə görə:

a) Borclunun vəsaiti hesabına ödənilən kredit;

b) Qrant vəsaiti hesabına ödənilən kredit;

4) Təmin olunma prinsiplərinə görə:

a) Birbaşa təmin olunma ilə verilən kredit;

b) Dolayısı ilə təmin olunma ilə verilən kredit;

c) Təminat tələb olunmayan kredit (blank krediti).

Kreditin aşağıdakı formaları vardır: kommertiya, bank, istehlak, ipoteka, banklararası, təsərrüfatlararası, dövlət və beynəlxalq kreditlər. Onlar bir-birindən istifadəçilərin tərkibinə, bərc verilən obyektlərə, faiz dərəcələrinə və fəaliyyət dairələrinə görə fərqlənirlər.

Kommertiya krediti fəaliyyətdə olan sahibkarların əmtəə formasında bir-birilərinə verdikləri kreditdir. Bu kreditin əsas məqsədi əmtəələrin reallaşdırılması prosesini sürətləndirməkdir. Kommertiya kreditində alıcı və satıcı arasında vasitəçi rolunu veksəl oynayır. Veksəl əmtəəni bərc alan sahibkarın onu bərc verən sahibkara nəzərdə tutulan müddətdə müəyyən məbləğdə pulu ödəməsinə dair xüsusi bərc təəhhüdüdür. Veksəl sadə və köçürmə ola bilər. Bərcü ödəməli olduğu məbləği birbaşa kreditora verdikdə veksəl sadə, göstərilən məbləğ ödənilmək üçün üçüncü şəxsə verildikdə isə köçürmə olur. Deməli, sahibkarlar veksəl vasitəsilə öz aralarında hesablaşma apara bilərlər. Veksəl bir şəxsdən digərinə verilməsi onun üzərində "ötürücü qeyd" edilməsilə rəsmiləşdirilir və buna iqtisadi ədəbiyyatda "indossament" deyilir. Kommertiya krediti üzrə faiz dərəcəsi bank krediti üzrə faiz dərəcəsiəndən aşağı olur.

Lakin aşağıdakı səbəblərə görə kommertiya krediti məhdud xarakter daşıyır: 1) Kreditör bərcü özünün əmtəə ehtiyatlarından və məhdud miqdarda verə bilər; Bu o deməkdir ki, məsələn, qənnadı firmasının sahibi neft sənayesinin sahibinə kredit verə bilməz; 2) Bəzi hallar,

məsələn istehsalın yeniləşdirilməsi və kreditləşdirilməsinə zərurət olduğu məqamlar nəzərə alınmazsa, kommersiya krediti bir qayda olaraq qısa müddətə verilir; 3) Kommersiya kreditindən bir sıra cari ehtiyacların ödənilməsi üçün istifadə edilə bilməz.

Bütün bunlar kreditin digər növünü – bank kreditini zəruri edir. Bank krediti banklar və başqa kredit – maliyyə təsisatları tərəfindən pul formasında hüquqi şəxslərə, əha-liyə, dövlətə, xarici müştərilərə verilir. Bank krediti kom-mersiya kreditinə nisbətən bir sıra üstünlüklərə malikdir. Bu, özünü onda göstərir ki, o kommersiya krediti kimi məhdud xarakter daşımır, istənilən hüquqi və ya fiziki şəxsə, həm də daha uzun müddətə verilə bilər. Buradan da belə bir nəticə çıxarmaq olar ki, bank krediti istehsalın miqyasının genişləndirilməsi, əsas kapitalın təzələnməsi, yeni iri və texniki cəhətdən təchiz olunmuş müəssisələrin inşa olunmasının güclü amilidir.

Istehlak krediti istehlak mallarını möhlətlə satın almaq, yaxud da göstərilən xidmətlərin haqqını ödəmək üçün ticarət, bank və başqa maliyyə təsisatları tərəfindən verilir. Bu kredit qısa və orta müddətli olur. Əsas etibarilə əhalinin uzunmüddətli istifadəsi üçün nəzərdə tutulan şeylərə – avtomobil, ev, bağ evi, mebel, məişət texnikası və s. olan tələbini stimullaşdırır.

Ipoteka krediti daşınmaz əmlakın girov qoyulması müqabilində verilir. O, torpağın və tikililərin satın alınması, yaxud da inşa edilməsi üçün verilir və uzun müddətli olur. İpoteka krediti kreditor üçün ən "etibarlı" kreditlərdən hesab edilir.

Banklararası kredit dedikdə, bankların bir-birilərinə verdikləri kredit nəzərdə tutulur. Təsərrüfatlararası kredit kommərsiya kreditinə bənzəyir, lakin pul formasında həyata keçirilir.

Dövlət krediti iki yerə bölünür: 1) Məxsusi dövlət krediti; 2) Dövlət borcu. Birinci halda dövlətin kredit təsisatları iqtisadiyyatın müxtəlif bölmələrini kreditləşdirirlər. İkinci halda isə dövlət debitor, fiziki şəxslər kreditör olurlar. Başqa sözlə, dövlət öz xərclərini ödəmək, birinci növbədə büdcə kəsirini aradan qaldırmaq üçün qiymətli kağızlar buraxır, onları maliyyə bazarında yerləşdirir. Buna dövlətin daxili borcu deyilir.

Beynəlxalq kredit dövlətin özü, bankları və xüsusi şəxslər tərəfindən digər ölkələrə verilən kreditdir. Beynəlxalq maliyyə təşkilatları da kredit verirlər. Beynəlxalq kreditin iki forması vardır: 1) Kommərsiya krediti; 2) Bank krediti. Beynəlxalq kredit təyinatına görə də iki yerə bölünür: 1) Məhsuldar kredit; 2) Qeyri-məhsuldar kredit. Kreditdən birinci halda təsərrüfat ehtiyacları üçün maşınlar, avadanlıqlar, xammal və materiallar satın almaq, ikinci halda isə qeyri-məhsuldar məqsədlər, məsələn, müharibəyə hazırlaşmaq məqsədilə iqtisadiyyatı hərbiləşdirmək üçün istifadə edilir.

Beynəlxalq kredit müddətinə görə qısa (bir ilədək), orta (bir ildən beş ilədək) və uzun müddətli (beş ildən çox) ola bilər. Pul formasında beynəlxalq kreditə dövlətin xarici borcu deyilir. Beynəlxalq kreditdən əksəriyyət hallarda satış bazarlarını, xammal mənbələrini və nüfuz dairələrini ələ keçirmək üçün istifadə olunur. İnkişaf etmiş ölkələr beynəlxalq krediti həm də müəyyən şərtlərlə verirlər. Bu şərtlərə kreditdən hansı məqsəd üçün istifadə edilməsi,

əmtələrin hansı hissəsinin borc verən ölkədən satın alınmasına yönəldilməsi və s. aiddir.

Beləliklə, kredit–cəmiyyətin sosial-iqtisadi inkişafında böyük rol oynayır və bazar iqtisadiyyatının ayrılmaz tərkib hissəsidir.

Kreditin mahiyyəti və vəzifələri kredit sistemi vasitəsilə reallaşdırılır. Kredit sistemi isə iki cəhətdən nəzərdən keçirilir: 1) Funksional cəhətdən; 2) Təsisat cəhətdən.

Kredit sisteminə funksional cəhətdən yanaşdıqda kredit münasibətlərinin, kreditləşdirmənin forma və metodlarının toplusu nəzərdə tutulur. Bu zaman kredit sisteminin bank, kommersiya, istehlak, dövlət və beynəlxalq kreditdən ibarət olduğu təsəvvür edilir.

Kredit sisteminə təsisat cəhətdən yanaşdıqda, kreditləşdirmənin əsas prinsiplərinə uyğun olaraq pul vəsaitlərini formalaşdıran, yaxud da onu cəlb edən və borc verən kredit təsisatlarının toplusu nəzərdə tutulur.

Kredit təsisatı mənfəət götürmək məqsədilə aşağıdakı bank əməliyyatlarının hamısını, yaxud da onların bir hissəsini yerinə yetirə bilən hüquqi şəxs deməkdir: 1) Fiziki və hüquqi şəxslərin pul vəsaitlərini əmanət qoyuluşu kimi cəlb etmək (fiziki şəxslərin pul vəsaitini fəaliyyət göstərdiyi müddət bir ildən çox olan təşkilatlar cəlb edə bilərlər); 2) Bu vəsaitləri öz adına olan hesablarda yerləşdirmək; 3) Hüquqi və fiziki şəxslərin bank hesablarını açmaq və aparmaq; 4) Hesab sahiblərinin tapşırığı ilə hesablaşmaları həyata keçirmək; 5) Pul sənədlərini inkasso etmək, kassa xidməti göstərmək; 6) Xarici valyutaları satın almaq və satmaq; 7) Qiymətli metalları cəlb etmək və yerləşdirmək; 8) Zəmanət vermək.

Kredit təşkilatları olan banklar ilk üç əməliyyatı, qeyri-bank təşkilatları isə yalnız ayrı-ayrı əməliyyatları yerinə yetirə bilirlər. Kredit təşkilatları, həmçinin müxtəlif növ sövdələşmələri–faktoring və lizinq əməliyyatlarını– yerinə yetirə, məsləhət və seyfləri icarəyə verə, istehsal, sığorta və ticarət fəaliyyətindən başqa digər fəaliyyət növləri ilə də məşğul ola bilirlər.

Mənfəət götürmək məqsədi güdülməyən birgə vəzifələrin həll edilməsi üçün kredit təşkilatları ittifaqlar və assosiasiyalar, bank əməliyyatlarını birgə aparmaq üçün isə qruplar və holdinqlər yarada bilirlər. Kredit təşkilatları öz fəaliyyətlərini qüvvədə olan qanunvericilik, özlərinin nizam-namələri və alınmış lisenziya əsasında həyata keçirir, müəyyən edilmiş səviyyədə az olmamaqla özlərinin nizamnamə kapitallarını formalaşdırırlar.

Ayrı-ayrı ölkələrin kredit sistemlərində müxtəliflik olsa da, onların ümumi cəhətləri də vardır. Bu, ondan ibarətdir ki, onların hamısında kredit sistemi bank sistemindən, habelə müvəqqəti sərbəstləşən pul vəsaitlərini səfərbərliyə ala və onları müddətli, faizli və qaytarılmaq şərtilə yerləşdirə bilən qeyri-bank təsisatlarından ibarətdir. Beynəlxalq təcrübədə qeyri-bank kredit-maliyyə müəssisələrinə investisiya fondları, maliyyə və sığorta şirkətləri, qeyri-dövlət pensiya fondları, əmanət kassaları, lombardlar daxil edilir. Bu təsisatlar forma cəhətdən bank olmasalar da, bir çox bank əməliyyatlarını yerinə yetirir və banklarla rəqabət aparırlar. Lakin bunlara baxmayaraq, dövlətin kredit sisteminin əsasını bank sistemi təşkil edir.

Sual 2. Banklar və onların növləri. Bank əməliyyatları.

Kredit sisteminin mərkəzində banklar dururlar. Onların yerinə yetirdikləri vəzifələrin kökləri qədim dövrlərə Qədim Babilistan, Misir, Yunanıstan və Roma imperiyasına gedib çıxır. Müasir bankların ilk varisləri Florensiya və Venesiyada (1587-ci il) meydana gəlmişdir. O dövrdə bankların əsas vəzifələri pul vəsaitlərini əmanətə qəbul etməkdən və nəqd olmayan hesablaşmaları aparmaqdan ibarət olmuşdur. Sonralar bu prinsip nəzərə alınmaqla Amsterdamda (1605-ci il) və Hamburqda (1618-ci il) bank yaradılmışdır.

Ayrı–ayrı ölkələrdə maliyyə–kredit təsisatları mərkəzi banklara, komməriya banklarına və ixtisaslaşdırılmış kredit təşkilatlarına bölünür.

Mərkəzi banklar banknot buraxılmasını həyata keçirir və dövlət müəssisəsi hesab olunurlar. ABŞ-da mərkəzi bank (federal ehtiyat sistemi) qarışıq mülkiyyətdədir.

Komməriya bankları sənaye, ticarət və digər müəssisələrin kreditləşdirilməsi ilə əlaqədar əməliyyatları həyata keçirən xüsusi və dövlətə məxsus olan banklardır. Onların əsas vəsait mənbəyi əmanət şəklində qəbul etdikləri pul kapitalıdır. "Komməriya bankları" termininin meydana gəlməsi XVII əsrdə onların ticarətə və yeni meydana gəlməkdə olan sənayeyə xidmət etməyə başlamaları ilə əlaqədardır.

Xüsusi kredit təsisatları müxtəlif növ kreditlər verilməsi sahəsində ixtisaslaşdırılmış bank və qeyri-bank təşkilatlarından ibarətdir. Məsələn, xarici ticarət bankları əmtələrin idxal-ixracının kreditləşdirilməsi, ipoteka bankları və şirkətləri daşınmaz əmlak müqabilində uzunmüddətli kredit verilməsi sahəsində ixtisaslaşmışlar.

Bundan başqa, valyuta və pul-kredit münasibətlərini tənzimləmək məqsədilə dövlətlərarası razılaşma əsasında beynəlxalq banklar–Beynəlxalq Yenidənqurma və İnkişaf Bankı (Dünya Bankı) və onun filialları–Beynəlxalq İnkişaf Assosiasiyası və Beynəlxalq Maliyyə Korporasiyası, Beynəlxalq Hesablaşmalar Bankı, Regional Beynəlxalq İnkişaf Bankı, o cümlədən Avropa Yenidənqurma və İnkişaf Bankı, Asiya İnkişaf Bankı, İslam İnkişaf Bankı və başqa banklar yaradılmışdır. Azərbaycan Respublikası bunların hamısının tam hüquqlu üzvüdür.

Mərkəzi bank aşağıdakı vəzifələri yerinə yetirir:

1) **Ölkənin emissiya mərkəzidir.** Bu, mərkəzi bankın ən qədim və başlıca vəzifələrindən biridir. Müasir şəraitdə dövriyyədə nəqd pul kütləsinin olması bir o qədər böyük əhəmiyyət kəsb etməsə də, mərkəzi bankın ölkənin emissiya mərkəzi olması öz əhəmiyyətini yenə də saxlayır. Çünki hələ də ödəmələr və kredit sistemi üçün nəqd pullar lazımdır.

2) **Kommersiya bankları üçün kassa ehtiyatlarının səfərbərliyə alınması və saxlanması vəzifəsini yerinə yetirir.** Bu, o deməkdir ki, milli kredit sisteminin üzvü olan hər bir bank mərkəzi bankda olan ehtiyat hesabındakı əmanətlərin həcmi nəzərə alınmaqla müəyyən edilmiş normada vəsait saxlamağa borcludur. Ehtiyat normalarının dəyişdirilməsi pul-kredit siyasətinin əsas metodlarından biridir. **Mərkəzi bank həm də ənənəyə görə ölkənin malik olduğu rəsmi qızıl-valyuta ehtiyatlarını saxlayır.**

Kommersiya banklarının vəzifələri isə bunlardır: müddətsiz depozitləri qəbul edir, (cari

hesabları aparır), ona ünvanlanmış çeklərin dəyərini ödəyir, sahibkarlara kredit verir. Kommersiya banklarını bir çox hallarda "maliyyə univərmaqları" və ya supermarket kredit təsisatları da adlandırırlar. Çünki bu kredit təşkilatları da milli iqtisadiyyat miqyasında hesablaşmaları həyata keçirir və pul tədavülünü təşkil edirlər. Onların apardıqları əməliyyatlar əsasında kredit pulları (çeklər, bank vekselləri) meydana çıxır.

XX əsrin 80-90-cı illərində ayrı-ayrı ölkələrdə kommersiya banklarının sığorta biznesinə fəal müdaxilə etməsi prosesi başlamışdır. Bunun nəticəsində kommersiya banklarının göstərdikləri xidmət dairəsi daha da genişlənmişdir. Onların universallaşdırılması prosesinin yaxın gələcəkdə davam edəcəyi istisna deyildir.

İxtisaslaşdırılmış kredit təşkilatları (maliyyə-kredit təsisatları) XIX əsrdə meydana gəlmişlər. Lakin onlar uzun müddət pul-kredit dairəsində kommersiya bankları ilə ayaqlaşa bilməmişlər. Buna baxmayaraq, ikinci dünya müharibəsindən sonra bazar iqtisadiyyatının inkişaf etmiş olduğu ölkələrdə onların rolu kəskin sürətdə artmışdır. Bu, bir tərəfdən onların yerinə yetirdikləri əməliyyatların artması, digər tərəfdən isə kommersiya banklarının fəaliyyət dairəsinə nüfuz etmələri ilə əlaqədardır. Buna pensiya fondlarını misal göstərmək olar. Son onilliklərdə bu fondlarda olan vəsait çox sürətdə artmış və Qərbdə onlar qiymətli kağızların ən iri alıcılarından birinə çevrilmişlər.

Investisiya bankları emissiya – təsisetmə fəaliyyəti ilə məşğul olurlar. Başqa sözlə, fond bazarlarında yerləşdirmək üçün qiymətli kağızların buraxılması əməliyyatlarını yerinə yetirir və gəlir əldə edirlər. Onların

depozitə qəbul etmək və özlərinin xüsusi səhmlərinin satışı, yaxud da kommersiya banklarının krediti hesabına kapital cəlb etmək səlahiy-yətləri yoxdur. Onlar öz kapitallarından müxtəlif sahələrə uzunmüddətli kredit vermək üçün istifadə edirlər.

Kredit sistemində başlıca yerlərdən birini də kiçik əmanətləri qəbul edən geniş əmanət müəssisələri qrupu tutur. Əmanət müəssisələrinin müxtəlif növləri vardır. Bunlara əmanət bankları və kassalarını, qarışıq əmanət banklarını (ABŞ-da kooperativ bank müəssisələrinin müxtəlif növləri), məxfi-əmanət banklarını (Böyük Britaniya), borc-əmanət banklarını (ABŞ), kredit ittifaqlarını və assosiasiyalarını və s. misal göstərmək olar.

Sığorta şirkətləri üçün vəsaiti səfərbərliyə almağın spesifik formaları–sığorta vəsiqələrinin satışı–səciyyəvidir. Onlar əldə etdikləri vəsaitə digər şirkətlərin istiqrazlarını və səhmlərini, dövlətin buraxdığı qiymətli kağızları satın alır, müəssisələrə və dövlətə uzunmüddətli kredit verirlər.

Pensiya fondları özlərinin təşkili və idarə edilməsinə, aktivlərin quruluşuna görə fərqlənirlər. Məsələn, sığorta şirkətləri tərəfindən idarə olunan sığortalanmış müəssisələr, yaxud da onların razılığı ilə banklar tərəfindən idarə edilən sığortalanmış fondlar vardır.

Investisiya şirkətləri öz öhdəliklərini (səhmlərini) xırda sahibkarlar arasında yayır və bu vəsaitdən müxtəlif sahələrin qiymətli kağızlarının satın alınması üçün istifadə edirlər. Xırda investorlar investisiya şirkətlərinin öhdəliklərini (səhmlərini) həvəslə alırlar. Çünki vəsaitin müxtəlif müəssisələrin səhmlərinin satın alınmasına

yönəldilməsi nəticə etibarilə əmanətin itirilməsi təhlükəsini azaldır.

Bankların yerinə yetirdikləri vəzifələr öz əksini onları apardıqları əməliyyatlarda tapır. Bank əməliyyatlarının aşağıdakı növləri vardır: 1) Passiv əməliyyatlar; 2) Aktiv əməliyyatlar; 3) Xidmət göstərilməsi ilə əlaqədar olan əməliyyatlar; 4) Bankların xüsusi əməliyyatları.

Bankların apardıqları passiv və aktiv əməliyyatlar daha geniş yayılmışdır və əldə edilən mənfəətin çox hissəsi onların payına düşür.

Vəsaitin cəlb edilməsi ilə əlaqədar olan əməliyyatlara passiv, bu vəsaitin yerləşdirilməsi və ondan istifadə edilməsi ilə əlaqədar olan əməliyyatlara isə aktiv əməliyyatlar deyilir. Bank ehtiyatları isə onun özünün xüsusi vəsaitindən, cəlb edilmiş vəsaitlərdən və qiymətli kağızlardan ibarətdir. Bankların bütün ehtiyatlarının cüzi bir hissəsini xüsusi vəsait (məsələn, ABŞ-da təqribən 8-10%-i), çox hissəsini isə cəlb edilmiş vəsait (depozit) və qiymətli kağızlar təşkil edir.

Bank yaratmaq üçün əvvəlcə müəyyən məbləğdə xüsusi kapitalla malik olmaq lazımdır. Lakin bu, xüsusi bank təşkil etmək üçün yalnız başlanğıc nöqtəsidir. Çünki bank əməliyyatları cəlb edilmiş vəsaitlərə əsaslanır. İqtisadi cəhətdən inkişaf etmiş ölkələrdə xüsusi kapitalla cəlb edilmiş kapital arasındakı nisbət 1:10–1:100 arasında tərəddüd edir.

Depozit dedikdə bankın müştərilərinin (əmanət qoyuluşundan başqa) bütün müddətli və müddətsiz əmanətləri nəzərdə tutulur. Depozit kimi qoyulan vəsaitin mənbələri müxtəlifdir. Bunlar müəssisələrin, dövlət idarə

və təşkilatlarının hesablarında, işçi və qulluqçuların əmək haqqı hesabında olan və müvəqqəti istifadə edilməyən vəsaitlərdən ibarətdir. Depozitlər də iki qrupa bölünür: **1) Tələb olunanadək; 2) Müddətli depozitlər.** Əmanət, birinci halda əmanətçinin ilk tələbi ilə ödənilir. Bu əmanət üzrə faiz dərəcəsi aşağıdır. Bəzi ölkələrdə isə əmanətin bu növü üzrə faiz hesablanması qadağan olunmuşdur. Depozitin bu növü ilk növbədə cari hesablaşmaları aparmaq üçün nəzərdə tutulmuşdur.

Banklarda hər gün tədiyə hesablaşmalarının aparılması müəyyən məbləğdə xərc tələb edir. Bankların, bununla əlaqədar olan xərcləri onunla ödənilir ki, bankda "tələb olunanadək" hesabı olan müştərilər özlərinin pul vəsaitindən il ərzində birdən-birə, tamamilə istifadə etmirlər. Başqa sözlə, müştərilərin hesablarında necə deyirlər həmişə qalıq olur ki, banklar bundan mənfəət əldə etmək üçün borc vermək məqsədilə istifadə edirlər.

Müddətli əmanət isə müəyyən edilmiş müddət başa çatdıqdan sonra ödənilir. Bunun iki növü vardır: 1) Xüsusi müddətli əmanətlər; 2) Vəsaitin götürülməsinə dair qabaqcadan xəbərdarlıq edilmək şərti ilə qoyulan müddətli əmanətlər. Xüsusi müddətli əmanətlər sahibinə qabaqcadan müəyyən olunmuş vaxtda qaytarıla bilər. Deməli, müddət başa çatanaqədək həmin vəsaitə bankın sərəncam vermək səlahiyyəti vardır. Müddətli əmanət, sahibi tərəfindən müəyyən olunmuş vaxtda götürülmədikdə bank ona cari hesabda olan vəsait kimi sərəncam vermək səlahiyyətinə malik olur. Belə əmanətlərin qəbul olunduğu müddət aşağıdakı dörd qrupa bölünür: 1) 30 gündən 89 günədək; 2) 90 gündən 179 günədək; 3) 180 gündən 359

günədək; 4) 360 gündən çox müddətə qəbul olunan əmanətlər.

Xüsusi müddətli əmanətlər müqavilə vaxtı qurtardıqda, sahibi onu istənilən hər sonrakı gün götürə bildiyi halda, qabaqcadan xəbərdarlıq olunmaqla müddətli əmanətləri götürmək üçün onun sahibi xüsusi ərizə ilə müraciət etməlidir. Xəbərdarlıq müddəti isə 1 aydan 3 ayadək, 3 ay-dan 6 ayadək, 6 aydan 12 ayadək, 12 aydan yuxarı ola bilər. Bu əmanətçilər qrupunun hər biri üçün müvafiq faiz norması müəyyən olunur.

Əmanət qoyuluşları üçün səciyyəvi olan cəhət ondan ibarətdir ki, onlar ləng artır, sahibinə pulun əmanətdə olmasına dair vəsiqə-əmanət kitabçası verilir. Ayrı-ayrı ölkələrdə əmanət qoyuluşlarının iki növü vardır. Bunlardan biri əmanətin götürülməsinə dair qanunla müəyyən edilmiş, digəri isə müqavilədə nəzərdə tutulmuş müddətlərdə xəbərdarlıq edilməsidir.

Bankların passiv əməliyyatlarına cəlb edilmiş vəsait də (başqa banklardan alınmış kredit) aiddir. Passiv əməliyyatların bu növü adi kredit sövdələşmələri deməkdir. Burada təşəbbüskar bankdır. Çünki ona müəyyən müddətdə, müəyyən məbləğdə pul vəsaiti lazımdır, bu məqsədlə də o, pul bazarına üz tutur.

Passiv əməliyyatların bir qrupu da ipoteka və bank istiqrazlarının buraxılmasıdır. Bu əməliyyatların mahiyyəti ondan ibarətdir ki, onların vasitəsilə bank qiymətli kağızları verməklə pul vəsaitini səfərbərliyə alır.

Bankların aktiv əməliyyatlarında kredit əməliyyatları və qiymətli kağızlarla aparılan əməliyyatlar bir-birindən ayrılır. Bunlardan birincisinə ssuda, ikincisinə fond əməliyyatları deyilir. Bundan başqa, banklar kassa,

aksept əməliyyatlarını, xarici valyutalar, daşınmaz əmlakla əlaqədar sövdələşmələri də həyata keçirirlər.

Kredit əməliyyatları aşağıdakı əlamətlər üzrə təsnifləşdirilə bilər:

1) Təminatdan asılı olaraq: təmin olunma tələb edilmədən (blank) və təmin olunma tələb edilməklə aparılan kredit əməliyyatları. Təmin olunma tələb edilməklə aparılan kredit əməliyyatları da aşağıdakı növlərə ayrılır: veksəl (veksəl satın almaqla verilən kredit) əməliyyatları, əmtəə və ya qiymətli kağızları satın almaqla verilən kreditlər. Təminatı olan kredit növlərindən biri də qiymətli kağızların girov qoyulması müqabilində mərkəzi və kommersiya bankları tərəfindən verilən lombard kreditidir.

2) Ödənilmə müddətinə görə: tələbolunanadək, başqa sözlə, borclunun və ya bankın tələbi ilə ödənilən, qısa müddətli (bir ilədək), orta müddətli (1 ildən 5 ilədək) və uzunmüddətli (beş ildən yuxarı) kreditlər.

3) Ödənilmənin xarakterinə görə: birdəfəlik və hissə-hissə ödənilən kredit.

4) Faizin alınması metoduna görə: faiz, kredit verildikdən dərhal sonra (veksəllərin uçuğu, istehlak kreditinin verilməsi) və ya kredit qaytarıldıqda, yaxud da kreditin verildiyi müddət ərzində bərabər hissələrlə tutulur.

5) Borcluların kateqoriyalarına görə. Bu əlamət üzrə kreditin dövd növü vardır: a) Kommersiya krediti; b) Fond birjalarının vasitəçilərinə verilən kredit; c) Kənd təsərrüfatı krediti; q) Son istehlakın kreditləşdirilməsi ilə əlaqədar verilən kredit.

Kommersiya krediti müəssisələrə müvəqqəti dövriyyə kapitalı çatışmazlığını və əsas kapital üzrə qoyuluşları tamamlamaq, istehsalı genişləndirmək və s. məqsədlər üçün verilir. Fond birjalarının vasitəçilərinə isə kredit, qiymətli kağızları satın almaq və birja əməliyyatlarında istifadə etmək üçün verilir. Kənd təsərrüfatı krediti özü də iki yerə bölünür: 1) İri kapital xərclərini ödəmək üçün torpaq, tikili-lər və s. girov qoyulması müqabilində verilən ipoteka krediti; 2) Müvəqqəti (məsələn, məhsul reallaşdırılarkən meydana çıxan) ehtiyacların ödənilməsi üçün verilən qısa müddətli kredit. Son istehlakın kreditləşdirilməsi üç formada mümkündür: 1) Mənzil tikintisinin girov qoyulması müqabilində verilən kredit; 2) Hissə-hissə ödənilməklə istehlak əmtələrinin satın alınması üçün verilən kredit; 3) Müddəti başa çatdıqda birdəfəlik ödənilən kredit.

Bankların borcvermə əməliyyatları olduqca mürəkkəb və çoxpilləli prosesdir. Borc götürən, banka kreditin məqsədi, müddəti, ödənilməsi qrafiki və s. məlumatlar olan rəsmi sənədlə müraciət edir. Bundan başqa o, özünün istehsal və maliyyə fəaliyyətinin bütün tərəfləri (istehlak kreditində isə şəxsi vəsaiti, gəliri, iş yeri və i.a.) haqqında ətraflı məlumat verməyə borcludur. Kiçik firmalar "təminat", həmçinin zəmanətçi (zəmanət verən) təqdim etməlidir. Kreditin verilməsinə dair sifarişlər bankın "uçot-ssuda" əməliyyatları idarəsinə daxil olur. Buradan isə onu borc götürmək istəyənin ssudanı ödəyə biləcəyinə dair imkanının qiymətləndirilməsi üçün kredit şöbəsinə göndərilir. Sifariş iki-üç direktordan ibarət olan uçot-ssuda komitəsində nəzərdən keçirilir. Bütün sifarişlər üzrə bu orqanın tövsiyələri vaxtaşırı direktorlar şurasına

bildirilir. Direktorlar şurası isə kreditin verilib-verilməməsi haqqında qərar qəbul edir.

Xarici ölkələrin əksəriyyətində şirkətlərə kredit, limitinin "kredit xəttinin"-açılması formasında verilir. Məsələn, İngiltərədə "Overdraft" üzrə limit müəyyən edilir. "Over-draft" bank tərəfindən müştəriyə onun cari hesabındakı qalıqdan artıq məbləğdə kredit verilməsi deməkdir. Kredit xəttinin açılması bankla borc götürən arasında razılıq əldə edildiyini göstərir. Limit müəyyən müddətə, məsələn, bir il müddətinə təyin edilir. Bu müddət ərzində borc götürən, bankla əlavə danışıqlar aparmadan istənilən vaxt ssuda götürə bilər. Lakin borc götürənin vəziyyəti pisləşdiyi halda, bank təsdiq olunmuş limit daxilində ssuda verməkdən imtina etmək səlahiyyətini özündə saxlayır. "Kredit xəttinin" açılması bir qayda olaraq bankın borc götürən qarşısında müəyyən tələb qoyması ilə müşayiət edilir. Bu tələb ondan ibarətdir ki, borc götürən özünün cari hesabında adətən kreditin 20%-dən az olmayan məbləğini saxlamalıdır. Bununla da bank bütün kredit məbləğini götürməyə, yaxud da, onun başqa banka köçürülməsinə imkan verməməklə borclunu özündən asılı vəziyyətdə saxlayır.

Ölkələrin çoxunda banklar ilkin və ya baza faiz dərəcələri (ingiliscə prime rate, base rate) müəyyən edirlər ki, bunlar da birinci dərəcəli borclular tərəfindən təminat verilmiş ssudalar üzrə hesablanır. Bu, kreditlər üzrə faizin ən aşağı səviyyəsidir.

Kreditlər üzrə faiz dərəcələri onun növü və həcmindən, borc götürənin kapitalının kəmiyyətindən, onun bankla olan əlaqələrindən asılı olaraq fərqləndirilir. Faiz dərəcəsinin artmasına görə kreditləri aşağıdakı kimi

sıralamaq olar: birinci dərəcəli borclular üzrə təminat verilməyən kreditlər (ilkin faiz dərəcələri), birjalarda qiymətli kağızlara, əmtəələrə və avadanlıqlara görə verilən kreditlər, debitor borclarına görə verilən kreditlər, təminat tələb olunmayan kənd təsərrüfatı krediti, istehlak krediti.

Bankların fond əməliyyatlarına qiymətli kağızlarla aparılan müxtəlif əməliyyatlar, məsələn, xüsusi investisiya-lar üçün qiymətli kağızların satın alınması, təzə buraxılmış qiymətli kağızların ilkin yerləşdirilməsi, müştərinin tapşırığı ilə qiymətli kağızların satın alınması və satılması, qiymətli kağızlar müqabilində ssuda verilməsi və s. kimi əməliyyatlar aiddir.

Qiyətli kağızların alqı-satqısı banklara dividend və faiz şəklində əlavə mənfəət əldə etmək imkanı verir. Dövlət borclarının yerləşdirilməsində də bank sisteminin rolu böyükdür. Belə ki, banklar dövlət istiqrazlarını öz vəsaitləri hesabına satın alır, onların yenidən satışını təşkil etməklə ikinci bazarı yaradırlar. Bu bazarda aparılan əməliyyatlar adətən ən iri bankların (məsələn, ABŞ-da 6 komməriya və 13 investisiya bankının) əlində cəmlənmişdir. Bunlar alqı və satqı məzənnələri arasındakı fərqdən ibarət olan böyük məbləğdə mənfəət əldə edirlər.

Banklar həm də başlıca vasitəçilik–inkasso, akkreditiv, köçürmə və ticarət–komisyon əməliyyatlarını yerinə yetirirlər. Bunların içərisində vəkalətnamə (trast) və lizinq əməliyyatları xüsusi yer tutur. Vəkalətnamə əməliyyatları zahirən vasitəçilik əməliyyatları ilə oxşar olsalar da, onun çərçivələrindən kənara çıxır. Inkasso əməliyyatları o deməkdir ki, vasitəçilik edən bank öz müştərisinin tapşırığı ilə pul və əmtəə-pul sənədləri üzrə vəsaiti qəbul edir. Çeklər, veksellər, qiymətli kağızlar,

xarici valyutalar və i.s. inkasso üçün qəbul edilə bilər. Bank inkasso əməliyyatlarını aparmaqla komisiyon haqqı alır. Bu haqqın kəmiyyəti yerinə yetirilən əməliyyatın növündən asılıdır.

Akkreditiv – akkreditiv haqqında sənəddə göstərilən şərtləri yerinə yetirərkən müəyyən məbləğdə pulun xüsusi şəxsə, yaxud da şirkətə ödənilməsinə dair tapşırıqdır. Bu əməliyyatlarda, akkreditiv açılması haqqında tapşırıq verən müştəri; akkreditivi açan bank; akkreditivin açıldığı və onun şərtlərinin yerinə yetirilməsinə nəzarət edən bank; akkreditivin alıcısı iştirak edirlər.

Pul və əmtəə akkreditivləri bir-birindən fərqlənir. Pul akkreditivi müəyyən məbləğdə pulu ölkənin başqa şəhərində, yaxud da xaricdə almaq üçün bank tərəfindən onu qoyan şəxsə verilən adlı sənəddir. Əmtəə akkreditivləri topdansatış dövriyyədə əmtəələrin satıcıları ilə alıcıları arasında hesablaşmalar üçün qəbul edilir.

Köçürmə (barat) əməliyyatları o deməkdir ki, bank təqdim olunmuş pulu başqa yerdə olan şəxsə çatdırır.

Banklar xüsusi şəxslər üçün aşağıdakı vəkalətnamə (trast) əməliyyatlarını yerinə yetirirlər: əmlakın idarə olunması hüququndan məhrum edilmiş şəxslərə (dul qadın və kişilər, həddi-buluğa çatmamış şəxslər) müvəqqəti kömək etmək; varislərin mənafeələrinə uyğun olaraq vəfat etmiş şəxslərin əmlakını idarə etmək; daha çox mənfəət əldə etmək məqsədilə kapitalı idarə etmək (səhmlərin, yaxud da daşınmaz əmlakın satın alınması); qiymətliləri yanmayan seyfdə saxlamaq və s. və i.a. Şirkətlər üçün vəkalətnamə əməliyyatları xüsusi şəxslər üçün eyni əməliyyatlardan fərqlənir. Belə ki, bank şirkətlər üçün

borclar üzrə zəmanət verən olduğu halda, bazar üçün buraxılan səhmlərin qeydiyyatı üzrə agent kimi, korporasiyaların pensiya fondlarındakı vəsaitinin idarə olunması üzrə isə idarəedən kimi çıxış edir.

Son illərdə sənaye şirkətləri arasında maliyyə lizinqləri, yəni çox bahalı maşın və avadanlıqların satın alınması və icarəyə verilməsi geniş miqyas almışdır. Adətən bank, yaxud da ona tabe olan lizinq şirkəti maşın və avadanlıqları tam dəyərlə satın alır və onları istifadə üçün icarəyə verir. İcarədar isə bunun müqabilində vaxtaşırı (ayda və ya rübdə bir dəfə) haqq verir ki, bunun hesabına da avadanlığın dəyəri ödənilir, sövdələşməni kreditləşdirən müəssisənin mənfəət əldə etməsi təmin olunur.

Müasir dövrdə banklar bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədə olan yüzlərlə əməliyyatı və xidmətləri yerinə yetirirlər. Bundan başqa aktiv və passiv əməliyyatlar arasında da asılılıq vardır. Banklar əsas etibarilə başqalarına məxsus olan kapitalla əməliyyat apardıqlarına görə onların kreditləşdirdikləri və investisiya qoyduqları vəsaitin məbləği xeyli dərəcədə kredit müəssisəsinin sərbəst pul vəsaitləri və əmanətlərini səfərbərliyə almaq qabiliyyətindən asılıdır. Eyni zamanda bank sisteminin inkişafı ilə əlaqədar olaraq passiv əməliyyatların aktiv əməliyyatlardan asılılığı zəifləyir.

Aktiv əməliyyatlarla passiv əməliyyatlar arasındakı ümumi əlaqə ilə yanaşı, ayrı-ayrı əməliyyat növləri arasında da asılılıq vardır. Bankın müştəriləri, xüsusilə də sənaye müəssisələri və iri fərdi vahidlər və əmanətçilər, bir qayda olaraq bankların müxtəlif növ xidmətlərindən istifadə etməkdə maraqlıdırlar. Borc kapitalı bazarında

gedən kəskin rəqa-bət mübarizəsi bankları yeni xidmət növlərindən istifadə etməyə, hətta bəzi hallarda pulsuz xidmət göstərməyə məcbur edir.

Müasir dövrdə bank fəaliyyətinin inkişafında nəzərə çarpan meyllər aşağıdakılardan ibarətdir: müasir banklar müxtəlif müddətlərə kredit verir, kommersiya veksellərini uçota alır, qiymətli kağızlar buraxır və onları reallaşdırır, vergiləri hesablayır və tutur, müştərilər üçün amortizasiya ayırmalarının uçotunu, digər mühasibat və hesablama əməliyyatlarını aparırlar. Onların məsləhət və informasiya-vermə sahəsində xidmətləri daha da genişlənir. Bank, müəssisələrin, sənaye və ticarət firmalarının başlıca investisiya layihələrinin seçilməsində iştirak edir, maliyyə əməliyyatlarının aparılmasına kömək göstərir.

Banklar bu məqsədlə özlərinin güclü EHM ilə təchiz olunmuş hesablama mərkəzlərindən istifadə edirlər. Bank-ların apardıqları "pərakəndə", yəni ayrı-ayrı əmanətçilərlə əlaqədar olan əməliyyatları avtomatlaşdırmaq üçün son dövrlərdə avtomat kassa qurğularından istifadə edilir. Belə qurğular kredit müəssisələrinin binalarında, böyük mağazalarda, aeroportlarda, avtobus dayanacaqlarında və s. yerlərdə qoyulur. Gələcəkdə bütün tədiyələrin xeyli hissəsinin nəqdsiz hesablaşmalar (bank çekləri, kredit vərəqələri) və "elektron pullar" (müştərilərin tapşırığı ilə EHM çərçivəsində kredit müəssisələri tərəfindən həyata keçirilən köçür-mələrin köməyi ilə) vasitəsilə həyata keçiriləcəyi gözlənilir. Banklar kommersiya hesabı prinsipləri əsasında işləyir, göstərilən xidmət müqabilində daha çox mənfəət əldə etməyə çalışır və buna nail olurlar. Çünki depozitlərə

görə verdikləri faizə nisbətən ssuda üzrə daha yüksək faiz alırlar. Alınmış və verilmiş faiz məbləğləri arasındakı müsbət fərq bankın ümumi mənfəətini əmələ gətirir. Bankın ümumi mənfəətinə yuxarıda göstərilən xidmət növlərinə görə əldə edilən faiz də daxildir. Mənfəətin bir hissəsi bankın xərclərinin (əmək haqqı, dəftərxana xərcləri, binaların saxlanması və s.) ödənilməsinə sərf olunur, yerdə qalanı isə onun xalis mənfəətini əmələ gətirir. Xalis mənfəətin bankın xüsusi vəsaitinə faizlə olan nisbəti mənfəət norması adlanır.

Sual 3. Dövlətin kredit siyasəti.

Pul-kredit siyasətinin mərkəzində pul haqqında nəzəriyələr durur. Bunlar özlərində, pulun və dövlətin yeritdiyi pul-kredit siyasətinin iqtisadiyyata təsirini əks etdirirlər. Lakin problemin aydınlaşdırılmasına iki yanaşma metodu diqqəti daha çox cəlb edir. Bunlardan biri modernləşdirilmiş Keyns nəzəriyyəsi, digəri isə monetarizmdir. Onların ikisi də pul üzrə təklifin dəyişməsinin nominal ÜMM-in dəyişməsinə təsirini etiraf etsələr də, məsələni müxtəlif mövqelərdən qiymətləndirirlər. Belə ki, Keynsçilər pul-kredit siyasətinin faiz dərəcələrindən, monetaristlər isə pul üzrə təklifdən ibarət olduğunu deyirlər.

Keynsçilərin fikrincə bazar iqtisadiyyatı qeyri-sabit sistemdir. Ona görə də dövlət müxtəlif vasitələrdən

istifadə etməklə, iqtisadiyyatı, o cümlədən pul-kredit münasibətlərini tənzimləməlidir. Pul üzrə təklifin dəyişməsinin səbəbi faiz dərəcələrinin dəyişməsidir. Bu isə öz növbəsində investisiyaya olan tələbin dəyişməsinə gətirib çıxarır. Monetar siyasət iqtisadiyyatın sabitləşdirilməsində fiskal və ya büdcə siyasəti qədər faydalı deyildir.

Lakin XX əsrin 70-ci illərində Keyns məktəbində böhran başlayır və bunun nəticəsində iqtisadi nəzəriyyədə neoklassik istiqamət, o cümlədən onun müasir forması olan monetarizm üstünlük qazanır.

Müasir monetarizmin tanınmış nümayəndəsi, Nobel mükafatı laureatı M. Fridmendir. Monetarizm nəzəriyyəsinə görə bazar iqtisadiyyatı daxilən sabit sistemdir. Mənfi hallar ona görə baş verir ki, dövlət iqtisadiyyata yersiz müdaxilə edir. Ona görə də bu müdaxilə minimuma endirilməlidir.

M. Fridmenin özünə gəldikdə isə o, uzun müddətli monetar siyasətlə tarazlaşdırılmış «pul qaydaları» ideyasını irəli sürmüşdür. Bunun mahiyyəti ondan ibarətdir ki, dövlət tədavüldə olan pul kütləsinin daim artmasını müdafiə etməlidir.

M. Fridmenin monetar qaydaları tədavüldə olan pul kütləsinin artımına ciddi nəzarət olunmasını - (illik 3-5 % olmaqla) nəzərdə tutur. Məhz pul kütləsinin belə artımı iqtisadiyyatda işgüzar fəallığı artırır. Onun fikrincə tədavüldə olan pul kütləsi il ərzində 3-5 %-dən çox artdıqda inflyasiya baş verir, bu həddən az olduqda isə ÜMM-in artım sürəti aşağı düşür.

M. Fridmenin «pul qaydaları» keçən əsrin 70-ci illərinin axırlarında ABŞ və Böyük Britaniyanın

(reyqanomika və tetçerizm) pul-kredit siyasətinin əsasını təşkil etmişdir.

Pul-kredit siyasətinin müasir nəzəri modelləri də vardır. Onlar Keynsçilik və monetarizmin ən səmərəli ünsürlərinin birləşmiş variantlarıdır. Başqa sözlə, hər nəzəriyyədən ən səmərəli ünsürlər seçilmiş və onlardan istifadə edilmişdir. Hazırda uzun müddətli dövrdə pul-kredit siyasətində monetar yanaşmalar üstünlük təşkil edir. Bununla birlikdə, dövlət ən çevik iqtisadi manevretmədə faiz dərəcələrinin bilavasitə təsirindən istifadə olunmasından imtina etmir, əksinə ondan hərtərəfli yararlanır.

Göründüyü kimi, dövlət özünün pul-kredit siyasətində konkret şəraitdən asılı olaraq hər iki nəzəriyyənin ünsürlərindən istifadə edir.

Dövlətin pul-kredit siyasəti dedikdə onun pul tədavülü və kredit sahəsində həyata keçirdiyi tədbirlər nəzərdə tutulur. Bu siyasətin əsas məqsədi kredit bazarı və pul tədavülünə nəzarət etməkdən, habelə inflyasiyaya qarşı fəal mübarizə aparmaqla, mövcud iqtisadi şəraiti tən-zimləmək və sağlamlaşdırmaqdan ibarətdir.

Pul-kredit siyasəti ya kreditin və pul emissiyasının stimullaşdırılmasına, yaxud da onların ləngidilməsi və məh-dudlaşdırılmasına yönəldilir. Bunlardan birincisinə **kredit ekspansiyası**, ikincisinə **isə kredit restriksiyası deyilir.**

İstehsalın səviyyəsi aşağı düşdükdə və işsizlik artdıqda mərkəzi banklar kredit verilməsini genişləndirmək və faiz dərəcəsini aşağı salmaq yolu ilə mövcud vəziyyəti canlandırmağa çalışırlar. İqtisadiyyatın yüksəlməsi isə əksəriyyət hallarda "birja ehtirasları"nın, möhtəkirliyin, qiymətlərin, müxtəlif sahələr arasında

uyğunsuzluqların artması ilə müşayiət olunduğuna görə mərkəzi banklar kredit verilməsini məhdudlaşdırmaq, faiz dərəcələrini artırmaq, ödəniş vasitələri emissiyasını azaltmaq və s. köməyi ilə vəziyyətin "alovlanması"nın qarşısını alırlar.

Dünya təcrübəsində tədavüldə olan pul kütləsinin tənzimlənməsində aşağıdakı vasitələrdən istifadə olunur: 1) Açıq, yəni qiymətli kağızlar bazarında aparılan əməliyyatlar; 2) Diskont siyasəti, yəni kommersiya banklarının verdikləri kreditlər üzrə faiz dərəcələrinin tənzimlənməsi; 3) Məcburi ehtiyatların yaradılması normativlərinin dəyişdirilməsi. Bu tədbirləri görməkdə məqsəd tədavüldə olan pul kütləsini azaltmaq və ya artırmaqdan ibarətdir.

Müasir dövrdə tədavüldə olan pul kütləsinin tənzimlənməsinin başlıca vasitələri qiymətli kağızlar bazarında aparılan əməliyyatlardır. Bunun mahiyyəti ondan ibarətdir ki, mərkəzi bank dövlət qiymətli kağızlarını kommersiya banklarından ya satın alır, ya da onlara satır, qabaqcadan elan olunmuş, yaxud da bazar qiymətləri ilə aksept və kredit əməliyyatlarını yerinə yetirir. Pul bazarında pul kütləsi artıqlığı müşahidə olunduqda mərkəzi bank dövlət qiymətli kağızlarını açıq bazara çıxarır. Bu zaman onların bazar qiymətləri aşağı düşür, faiz dərəcələri və alıcılarda onları satın almağa maraq isə artır. Bu, onların ehtiyat hesablarındakı qalığın azalmasına gətirib çıxarır. Pul bazarında pul kütləsi azlıq etdikdə isə mərkəzi bank pul üzrə təklifin genişləndirilməsinə yönəldilən siyasət yeridir. Başqa sözlə, mərkəzi bank digər banklarda və əhalidə olan qiymətli kağızları satın alır və bununla da onlara olan tələbi artırır. Nəticədə qiymətli

kağızların bazar qiymətləri yüksəlir, faiz dərəcələri aşağı düşür, bu da onların "gözdən düşməsinə" səbəb olur. Banklar və əhali dövlət qiymətli kağızlarını həvəslə satdıqlarına görə mərkəzi bankın ehtiyat hesabın-dakı qalıq artır.

Diskont siyasəti kreditin tənzimlənməsinin ən qədim metodudur. Bu metoddan XIX əsrin ortalarından başlayaraq geniş istifadə edilir. Onun meydana gəlməsi mərkəzi bankın kommersiya banklarının kreditörünə çevrilməsi ilə əlaqədardır. Belə ki, mərkəzi banklar kommersiya banklarının götürdükləri kreditlər üzrə uçot (diskont) dərəcələrini artırmaqla, onları digər kredit müəssisələrindən borc götürməyin zərərli olduğuna inandıra bilmişlər. Bu, bank ehtiyatlarının tamamlanmasını çətinləşdirmiş, uçot dərəcələrinin yüksəlməsinə və nəticə etibarilə kredit əməliyyatlarının azalmasına səbəb olmuşdur.

Bu siyasətdən istifadə edilməsi XIX əsrin axırları, XX əsrin əvvəllərində daha geniş miqyas almışdı. Belə ki, keçən əsrin 30-40-cı illərində mərkəzi banklar C.M.Keynsin təklif etdiyi "ucuz pullar", yəni aşağı faiz dərəcələri ilə kredit verilməsi siyasəti yeritmişlər. İngiltərədə 1932-ci ildən 1951-ci ilədək uçot (diskont) dərəcəsi 2%, ABŞ-da 1937-1948-ci illərdə 1% səviyyəsində olmuşdur.

Faiz dərəcələrinin aşağı müəyyən olunmasında ikinci dünya müharibəsindən sonra xəzinədarlığın imtiyazlı şərtlərlə maliyyələşdirilməsi böyük rol oynamışdır. XX əsrin 50-ci illərindən etibarən ölkələrin çoxunda uçot siyasətindən istifadə olunması yenə də

fəallaşmışdır. Hazırda xarici ölkələrdə uçot dərəcələri 2-15% arasında tərəddüd edir.

Kommersiya bankları üçün icbari ehtiyat normativlərinin müəyyən edilməsi bir tərəfdən, bankın öz maliyyə öhdəliklərini ödəyə bilmək qabiliyyətinin yaxşılaşmasına təsir edirsə, digər tərəfdən, bu normalar, investisiyaların məhdudlaşdırılması "amili" kimi çıxış edir. Başqa sözlə, bu normaların dəyişməsi bank ehtiyatlarına birbaşa təsiretmə üsuludur. Bu metoddan ilk dəfə 1933-cü ildə ABŞ-da istifadə edilmişdir.

Pul-kredit siyasətinin seçmə metodlarından da istifadə edilir ki, bunlara da aşağıdakılar aiddir: 1) Kreditin ayrı-ayrı növlərinə nəzarət edilməsi. Bu üsuldan əksəriyyət hallarda birjaların qiymətli kağızlarını satın almaq, habelə ipoteka və istehlak kreditlərinə nəzarət etmək üçün istifadə olunur; 2) Riskin və bank əməliyyatlarının tənzimlənməsi. Çoxsaylı hökumət sənədlərində (qanunlarda, təlimatlarda, göstərişlərdə, digər hüquqi–normativ sənədlərdə) əsas diqqət riskə və bank əməliyyatlarının etibarlılığına verilir. Səciyyəvi haldır ki, bankların fəaliyyəti ilə bağlı riskətmə borc alanın maliyyə vəziyyətinə qiymət vermək yolu ilə deyil, bankın xüsusi vəsaiti ilə verilmiş kredit arasındakı nisbətə müəyyən edilir.

Ölkəmizdə bazar münasibətlərinə keçid dövrünün əvvəllərində iqtisadiyyatımızda mövcud olan ağır iqtisadi böhranın aradan qaldırılması üçün bir sıra tədbirlər həyata keçirilmişdir. Bunları görməkdə əsas məqsəd inflyasiyanın cilovlanması və dövlətin az müdaxiləsi ilə bazar iqtisadiyyatının əsaslarının yaradılmasından ibarət olmuşdur. Bu problemlərin həll edilməsi mexanizmi

büdcənin qeyri-inflyasiya mənbələri hesabına maliyyələşdirilməsinə, güzəştlərin azaldılması və son nəticədə ləğv edilməsinə, pullu hərrac-larda özəlləşdirmənin aparılmasına, MDB dövlətləri ilə bəzi ittifaqlardan, xüsusilə də vahid pul məkanından çıxmağa yönəldilmişdi. Bütün bunlar özünün qismən müsbət nəticələrini vermişdir.

"Banklar və bank fəaliyyəti haqqında" və "Azərbaycan Respublikasının Milli Bankı haqqında" Azərbaycan Respublikasının qanunlarına uyğun olaraq ölkəmizin pul-kredit siyasətinin əsas istiqamətləri Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabineti ilə qarşılıqlı əlaqə şəraitində Azərbaycan Respublikasının Milli bankı tərəfindən işlənilib hazırlanır.

1990-cı illərin ikinci yarısında Azərbaycan Respublikasında pul-kredit siyasətinin formalaşmasının əsasında aşağıdakı makroiqtisadi məqsədlərə nail olunması durmuşdur: 1) Maliyyə sabitliyinin yaradılması və bu sahədə əldə edilmiş nəticələrin möhkəmləndirilməsi; 2) Inflyasiyanın sürətinin azaldılması; 3) İqtisadi subyektlərin formalaşmaqda olan şəraitə uyğunlaşdırılması üçün əlverişli mühit yaradılması; 4) Milli valyutanın məzənnəsinin möhkəmləndirilməsi; 5) İqtisadiyyatda nominal və real faiz dərəcələrinin azaldılması; 6) Ölkənin tədiyə balansının müsbət saldosunun təmin edilməsi; 7) Qeyri-inflyasiya iqtisadi artım meylinə nail olunması və onun möhkəmləndirilməsi.

Azərbaycan Respublikası Milli Bankının pul-kredit siyasətinin əsas vəzifəsi isə ölkəmizin milli valyutasının – manatın sabitliyini təmin etməkdən və onu qoruyub saxlamaqdan ibarətdir.

Bu vəzifənin yerinə yetirilməsinin zəruri şərtləri aşağıdakılardır: 1) Pul emissiyası üzərində sərt nəzarətini həyata keçirilməsi; 2) Çevik idarə olunan valyuta məzənnəsi siyasətinin yeridilməsi; 3) Bazar mexanizmlərinin daha da inkişaf etdirilməsi və təkmilləşdirilməsi; 4) Pul-kredit siyasətinin başlıca vəzifələrindən olan milli bankın apardığı əməliyyatlara görə faiz dərəcələrindən məqsədyönlü istifadə edilməsi.

Görülən tədbirlərin nəticəsində ölkəmizdə maliyyə və pul tədavülünün sağlamlaşdırılması və iqtisadiyyatın sabit-ləşdirilməsi sahəsində bir sıra nailiyyətlər qazanılmışdır. Əgər 1994-cü ildə ölkəmizdə inflyasiya səviyyəsinin 1760% olduğunu, hazırda bir o qədər də təhlükəli olmadığını yada salsaq bu sahədə nə kimi nailiyyət qazanıldığı aydın olar.

Bütün bunlar onu göstərir ki, ölkəmizdə yeridilən pul-kredit siyasəti öz bəhrələrini verir və gələcəkdə iqtisadiyyatımızda müşahidə olunan çatışmazlıqların aradan qaldırılması bəzi problemlərin həll edilməsinə, mövcud imkanlarımıza uyğun gələn həyat səviyyəsinə nail olmağa imkan verən sosial yönümlü bazar iqtisadi sisteminin formalaşmasına şərait yaradacaqdır.

Mövzu 7. ƏHALİ GƏLİRLƏRİ VƏ HƏYAT SƏVIYYƏSİ.

Plan

1. Əhali gəlirləri, onların növləri və yaranma mənbələri.

2. Əmək haqqının mahiyyəti, formaları və sistemləri
3. Həyat səviyyəsi və yoxsulluq.
4. Dövlətin sosial siyasəti. Əhalinin sosial müdafiə sistemi.

Sual 1. Əhali gəlirləri, onların növləri və yaranma mənbələri.

Gəlir anlayışının mahiyyətini, gəlirlərin mənbələrini aşkar etməzdən əvvəl, bölgü münasibətlərinin məzmunu haqqında qısa da olsa şərh verilməsi tələb olunur.

Hər bir cəmiyyətdə və hər bir ölkədə istehsal olunmuş ümumi milli məhsul bölünür. Onun hər bir hissəsi ictimai tələbatların, digər hissəsi isə cəmiyyət üzvlərinin şəxsi istehlaklarının ödənilməsi üçün istifadə olunur.

Bölgü münasibətlərini geniş və dar mənada fərqləndirmək olar. Geniş mənada bölgü dedikdə, istehsal subyektləri arasında istehsal şərtlərinin və amillərinin bölgüsü nəzərdə tutulur. Dar mənada bölgü dedikdə, sadəcə olaraq, istehsalın nəticəsi olan məhsulların bölgüsü başa düşülür.

Lakin belə bölgü formalarını, ümumi milli məhsulun istehsal amillərinə (əmək, kapital, torpaq, sahibkarlıq fəaliyyəti) görə və ya cəmiyyətin üzvləri arasında bölüşdürülməsindən fərqləndirmək lazımdır.

Birinci halda söhbət gəlirlərin funksional bölgüsündən gedir. Gəlirlərin funksional bölgüsü nəticəsində ilkin gəlirlər-əmək haqqı, faiz, renta və mənfəət formalaşır. İkinci halda isə söhbət fərdi(şəxsi) bölgüdən gedir, bu zaman ayrı ayrı şəxslər, ailələr, ev təsərrüfatları arasında gəlirlərin səviyyəsinə uyğun bölgü nəzərdə tutulur.

Beləliklə bölgü cəmiyyətin bu və ya digər üzvünə və istehsal amilinə düşən məhsulun həcmi və payını müəyyən edir.

Gəlirlərin yenidən bölgüsünü və ilkin bölgüsünü bir birindən fərqləndirirlər. Gəlirlərin ilkin bölgüsü nəticəsində maddi istehsalın iştirakçılarının hər birinin istehsal olunmuş milli gəlirdə payı müəyyən edilir. Gəlirlərin yenidən bölgüsündə milli gəlirin bilavasitə istehsalı ilə məşğul olmayan cəmiyyətin digər üzvləri iştirak edirlər. Cəmiyyətin bir sıra sosial qrupları - müəllimlər, həkimlər, elm və incəsənət xadimləri, dövlət məmurları məhz bu bölgü nəticəsində müəyyən gəlirlərə malik olurlar.

Bölgü iqtisadi və sosial funksiyaları yerinə yetirir. Bölgünün iqtisadi funksiyası tələbatlar, maraqlar, həvəsləndirmə sistemi vasitəsilə milli iqtisadiyyata təsirində özünü göstərir. Bölgünün sosial funksiyası isə sosial tələbatların ödənilməsini və inkişafını təmin edir. Milli iqtisadiyyatın inkişafında bölgünün mühüm əhəmiyyəti vardır.

İqtisadi ədəbiyyatda gəlir anlayışı iki mənada nəzərdən keçilir. Birinci mənada, gəlirə istehsal olunmuş məhsulun dəyərinin onun istehsalın asərf olunan xərclərdən artıq olan hissəsi kimi baxılır. İkinci mənada isə gəlir istehsal olunmuş məhsulda bazar iqtisadiyyatının

hər bir subyektinin payının müəyyən olunması kimi nəzərdən keçirilir. Bu bölmədə gəlir anlayışına ikinci mənada baxılacaqdır.

Gəlirlərin formalaşmasının bazar sistemi, inzibati amirlik sistemində formalaşan gəlirlərdən əsaslı dərəcədə fərqlənir. İnzibati amirlik sistemində hər bir vətəndaşın əmək sərfinə uyğun gəlməyən hər hansı bir gəlir yol verilməz hesab olunurdu. Bazar iqtisadiyyatında əmtəələr, xidmətlər, kapitallar və iş qüvvələri bazarlarında azad rəqabət nəticəsində əldə olunan hər bir gəlir normal və məqbul sayılır. Gəlirlərin bölgüsünün bazar mexanizmi cəmiyyət üzvlərinə nə bərabər gəlirlər, nə də eyni rifah halı zəmanəti vermir. Gəlirlərin formalaşmasının bazar mexanizmi öz özlüyündə sosial ədalət prinsipi ilə az əlaqədardır.

Qərb iqtisadi nəzəriyyəsində gəlirlərin ədalətli bölgüsündə dörd nöqteyi nəzər mövcuddur: eqalitar, rouslian, utilitar, bazar. Eqalitar prinsipə görə cəmiyyətdə gəlirlərin gölgüsündə bərabərsizlik yoxdur. Rouslian prinsip gəlirlərin elə diferensiasiyasını ədalətlə sayır ki, nisbi iqtisadi bərabərsizlik cəmiyyətin ən yoxsul üzvlərinin daha yüksək mütləq həyat səviyyəsinin təmin edilməsinə təsir göstərsin. Utilitar prinsipə görə gəlirlər onların ayrı-ayrı adamlar tərəfindən istifadəsinin faydalılığına proporsional şəkildə bölüşdürülməlidir. Bazar prinsipi istehsal amilləri mülkiyyətçilərinin gəlirlərinin həmin amillərdən alınan son hədd məhsullarına uyğun olaraq bölünməsinin nəzərdə tutur. Bu halda gəlirlərin bölgüsündə həddən artıq bərabərsizlik mövcud olur.

Göstərdiyimiz kimi, gəlirlərin formalaşmasının bazar mexanizmi gəlirlərin bölgüsündə bərabərsizliyə gətirib çıxarır. Bununla belə XX əsrin sonunda bazar iqtisadiyyatının sənayecə inkişaf etmiş ölkələrində hər bir insan, iqtisadi fəaliyyətin formasından və nəticələrindən asılı olmayaraq onun layiqli yaşayışını təmin edən minimum rifah halının olması hüququna malikdir. Bu məqsədlə dövlət əhalinin müəyyən hissəsinin normal həyat tərzinin təmin edilməsi üçün aktiv sosial tədbirlər həyata keçirir. Dövlət gəlirlərin yenidən bölgüsündə fəal iştirak etməkləmbir biri ilə əlaqədar olan iki məsələni həll edir. Bir tərəfdə o, gəlirlərdə olan bərabərsizliyi zəiflətməyə çalışır, digər tərəfdən isə bu bərabərsizliyi aradan qaldıra bilmir və onun tam aradan qaldırılmasına da çalışmamalıdır.

Müasir şəraitdə inkişaf etmiş ölkələrdə dövlətin gəlirlərin yenidən bölgüsündə fəal iştirakı böyük əhəmiyyət kəsb edir. Belə ki, müharibədən sonrakı illərdə ABŞ- da transfert ödəmələrin (işsizliyə görə müavinətlər, sosial təminat ödəmələri, dövlət təqaüdləri və s.) federal büdcənin xərclərində payı 60 faiz və ÜMM-də 15 faiz təşkil etmişdir.

İqtisadi nəzəriyyədə əhali gəlirləri dedikdə, müəyyən vaxt ərzində müntəzəm olaraq bazar subyektlərinin əldə etdiyi pul və natural vasitələrin cəmi başa düşülür.

Pul gəlirləri əhaliyə pul şəkilində çatan əmək haqqı, sahibkar gəliri, təqaüd, müavinət, dividend, renta və mülkiyyətdən əldə edilən digər gəlirlər, həmçinin şəxsi yardımçı təsərrüfat məhsullarının satışından qazanılan gəlirlərin məbləğindən ibarətdir.

Natural gəlirlər şəxsi yardımçı təsərrüfatda yaradılan və əhalinin şəxsi istehlakına natural şəkildə daxil olan vasitələrin dəyərini əks etdirir.

Əhali gəlirlərinin səviyyəsini və dinamikasını qiymətləndirmək üçün nominal, sərəncamda qalan və real gəlirlər göstəricilərindən istifadə olunur.

Nominal gəlirlər ayrı-ayrı şəxslərin və ya sosial qrupların müəyyən dövr ərzində əldə etdiyi pul gəlirləridir.

Sərəncamda qalan gəlir əhalinin şəxsi istehlakına və şəxsi yığımına sərf olunan gəlirlərdir. Onun həcmi nominal gəlirlərdən, vergilər və məcburi ödəmələrin miqdarı qədər az olur.

Real gəlirlər əhalinin sərəncamında qalan gəlirlər hesabına mövcud qiymətlərlə əldə edə biləcəyi maddi nemətlərin və xidmətlərin miqdarıdır. Real gəlirlər əhalinin alıcılıq qabiliyyətinin əks etdirir. Gəlirlərin əsas növlərindən biri nominal gəlirlərdir. Bu gəlir, əmək gəlirlərindən, kapitalla görə gəlirlərdən və transfert ödəmələrdən, yəni ictimai fondlardan daxil olan müxtəlif gəlirlər əsasında formalaşır. Sonuncuya pensiya fondu, sosial sığorta və sosial müdafiə fondu, işsizliyə görə müavinətlər və başqa ödəmələr daxildir.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində gəlirlərin formalaşması və bölgüsü problemlərini araşdırarkən əmək (zəhmətlə qazanılmış) gəlirləri və əməksiz (zəhmətlə qazanılmamış) gəlirləri bir-birindən fərqləndirmək lazımdır. Əməksiz gəlirləri, şərti olaraq leqal və qeyri-qanuni gəlirlərə bölmək olar.

Leqal əməksiz gəlirlərə səhmlərdən alınan dividendlər, istiqraz vərəqləri və digər qiymətli kağızlardan əldə olunan faizlər, əmtələrin topdan və pərakəndə satışı

qiymətlərindəki fərqlərdən alınan mənfəət və s. daxildir. Bu gəlirlər bazar iqtisadiyyatı üçün qanunauyğun və obyektiv sayılır.

Qeyri qanuni əməksiz gəlirlərin iki əsas növü mövcuddur.

Ümumkriminal mənşəli(korrupsiya, reket, narkobiznes, qaçaqmalçılıq və s.) əməksiz gəlirlər. Bu növ gəlirlər, ümumiyyətlə desək, rəsmi iqtisadiyyatın quruluşundan asılı olmayaraq mövcuddur. Bu cür fəaliyyətlərin cinayət tərkibli olduğu və cəmiyyət üçün sosial təhlükə doğurduğu bütün dünya qəbul olunub və qanunla təqib olunur.

Kriminal əməksiz gəlirlərin digər hissəsi məhz rəsmi iqtisadi quruluşun doğurduğu əməksiz gəlirlərdir. Məsələn, “gizli” iqtisadiyyatın tipik növü möhtəkirlidir, başqa sözlə, defisit məhsulların rəsmi dövlət qiymətindən qat-qat yüksək qiymətə satıb varlanmaqdır.

Kölgə iqtisadiyyatı və onunla əlaqədar olan əməksiz gəlirlər bütün dünyada geniş yayılmışdır. Lakin onun miqyası müxtəlif ölkələrdə eyni deyildir. Belə ki, ABŞ da kölgə iqtisadiyyatının ÜMM də payı 2,9 faizdən 8,2 faizə qədər, İngiltərədə 3,3 faizdən 8,1 faizə, Fransada 6,7 faizdən 8,7 faizə, Kanadada 8,6 faizdən 10,1 faizə, AFR də 3,7 faizdən 8,3 faizə qədərini təşkil edir.

Dünyanın əksər ölkələrində əhali gəlirlərinin əsas mənbəyini əmək haqqı təşkil edir. Lakin xüsusi mülkiyyətə məhdudiyət qoymayan, bazar və ya qarışıq iqtisadi sistemin bərqərar olduğu ölkələrdə əmək daqqı ilə yanaşı, ailələr mülkiyyətçi olduqları başqa istehsal amillərindən də gəlir əldə edirlər. Məsələn: 1994 cü ildə

ABŞ da ailə gəlirlərinin quruluşu aşağıdakı kimi olmuşdur:

1. Əmək haqqı, məvacib və muzzla işləyən fəhlələrin digər gəlirləri - 65 faiz.
2. Firmaların fərdi sahibkarlarının gəlirləri-8 faiz.
3. Renta-0,1 faiz.
4. Divident-3 faiz.
5. Faiz gəliri-12 faiz.
6. Transfert ödəmələr-11,9 faiz.

Əvvəllər bizim ölkəmizdə vəziyyət tamamilə fərqli idi. Burada sosialist i nqilabından sonra inzibati amirlik sistemi kapital və torpaq üzərində xüsusi mülkiyyəti ləğv etdi və cinayət kodeksinin müvafiq maddəsi ilə sahibkarlıq fəaliyyəti qadağan edildi. Əmək, insanların sahib olduğu və satıb gəlir əldə edə biləcəyi yeganə istehsal amili oldu. Lakin 90-cı illərdən başlayaraq iqtisadiyyatda və qanunvericilik sahəsində islahatların aparılması nəticəsində vətəndaşlara xüsusi mülkiyyət əsasında istehsal amillərinə sahiblik etməyə qanuni icazə verildi. İstehsal amilləri üzərində xüsusi mülkiyyətin yenidən bərpa olunması, ailə gəlirlərinin quruluşunda müəyyən dəyişikliklərə gətirib çıxartdı. Hal- hazırda Azərbaycan Respublikasında ailələrin pul gəlirlərinin quruluşu 1997-ci ilin statistik rəqəmlərinə görə aşağıdakı kimi olmuşdur:

1. Əmək gəlirləri- 40 faiz.
2. Kənd təsərrüfatı məhsullarının satışından daxil olan gəlirlər- 13,2 faiz.
3. Sosial transfertlər-7,7 faiz.
4. Mülkiyyətdən, sahibkarlıq fəaliyyətindən və s. daxil olan gəlirlər- 39,1 faiz.

Sual 2. Əmək haqqının mahiyyəti, formaları və sistemləri.

İş qüvvəsinin pulla ifadə olunan qiymətinə əmək haqqı deyilir. Əmək haqqı olduqca mürəkkəb iqtisadi münasibətləri ifadə edir. Bu, özünü müxtəlif əmək kollektivləri, hər bir işçi ilə onun işlədiyi əmək kollektivi arasında meydana çıxan münasibətlərdə göstərir.

İşçilər bərabər məbləğdə əmək haqqı almırlar. Bu, onunla izah edilir ki, onlar eyni fiziki və əqli qabiliyyətə malik deyildirlər və mürəkkəblik dərəcəsi müxtəlif olan işlərdə çalışırlar. Məsələn, inkişaf etmiş ölkələrdə peşəkar idmançının illik əmək haqqı 300-500 min, hətta bəzi hallarda 1 milyon dollar olduğu halda, çamaşırxana və ya dəmir yol qulluqçusunun illik əmək haqqı 10-15 min dollar, tibb bacısınınkı 25-30 min dollar, məktəb müəllimininki isə 22-26 min dollar təşkil edir.

Bunu tələb və təklifin qarşılıqlı fəaliyyəti ilə izah etmək olar. Əməyin hər hansı konkret bir növü üzrə təklif, ona olan tələbə nisbətən çox olduqda, əmək haqqı az olur. Əksinə, tələb təklifdən irəlidə getdikdə əmək haqqı yüksəlir. Lakin məsələnin bu cür izah edilməsi onun bütün spesifikasiyasını aşkara çıxarmağa imkan vermir. Bunun üçün müxtəlif əmək bazarlarında tələb və təklif nə ilə fərqlənir? sualına cavab vermək lazımdır. Bu məqsədlə hər hansı bir konkret əmək növünə olan tələb və təklifin əsasında duran amilləri nəzərdən keçirmək gərəkdir. Bunlar ondan ibarətdir ki, işçilərin hamısının qabiliyyəti eyni deyildir, ayrı-ayrı iş növləri bir-birindən özlərinin cəlbediciliyinə görə fərqlənir, habelə əmək bazarlarında əməyin müxtəlif növləri üzrə tələb və təklif arasında kəskin fərqlər vardır. Deməli, iqtisadiyyatda əməyin və işin hər birinin birçə

növü mövcud olsa idi, hamı üçün əmək haqqı da bərabər olardı. Beləliklə, əmək haqqında fərqlin olması səbəbləri aşağıdakılardır: 1) Fərdlər bir-birindən qabiliyyətlərinə, hazırlıq səviyyələrinə görə fərqlənir və nəticədə bir-biri ilə rəqabət aparmayan peşə qruplarında olurlar; 2) Müxtəlif iş növləri bir-birindən cəlbədiciyinə görə fərqlənir. Müxtəlif işlərin qeyri-pul aspektləri eyni deyildir. 3) Əmək bazarları adətən qeyri-mükəmməl rəqabətlə səciyyələnir.

Əmək haqqı tarif sisteminin köməyi ilə müəyyən edilir. Tarif sisteminə aşağıdakılar daxildir: 1) Tarif (maaş) dərəcəsi; 2) Tarif cədvəli; 3) Tarif – ixtisas məlumat kitabçası.

Tarif dərəcəsinə işçiyə bir saat və ya bir gündə verilən əmək haqqı məbləği nəzərdə tutulur, tarif cədvəlində peşələrdən asılı olaraq ikinci, üçüncü və sonrakı dərəcələrin və birinci dərəcənin maaşı qeyd edilir. Tarif cədvəlində dərəcələrin sayı, birinci və axırını, habelə yerdə qalan dərəcələr arasındakı nisbət (mütləq və nisbi kəmiyyətlə) göstərilir.

Tarif – ixtisas məlumat kitabçasında işlərin məzmununu və mürəkkəbliyi nəzərə alınmaqla bütün peşələrə xarakteristika verilir.

Əmək haqqının mürəkkəb əməyə stimül yaratmasını təmin etmək üçün onun səviyyəsi ilə işçilərin ixtisası, yerinə yetirilən işlərin mürəkkəbliyi, məsuliyyət dərəcəsi arasında birbaşa əlaqə müəyyən olunur. Məsələn, ABŞ-da müasir mürəkkəb avadanlıqlara xidmət edən işçilərin – təmir işləri aparən mexaniklərin, sazlayıcıların, çilingər – mexaniklərin əmək haqqı konveyerdə işləyən işçilərin əmək haqqından 2-3 dəfə yüksəkdir. Burada

statistikada öz əksini tapan 200 kütləvi peşə içərisində daha çox haqq verildiyi nəzərə alınmaqla ən "nüfuzlusu" mühəndislikdir. Bu siyahıda ikinci yerdə iqtisadçı ixtisası gedir. Sonrakı yerləri riyaziyyatçı, kimyaçı və biolog ixtisasları tutur. Ən az əmək haqqı verilən işçilərə uzunmüddətli hazırlıq tələb etməyən peşə sahibləri, süpürgəçilər, özünəxidmət mağazalarında məhsulları qablaşdıranlar, paltar yuyan maşınların operatorları, kassirlər, yükdaşıyanlar və s. aiddir.

Inkişaf etmiş ölkələrin bir çoxunda tarif (maaş) dərəcələrində işçilərin xalis işgüzar keyfiyyətləri ilə yanaşı, onların xidmətlərinə görə qiymətləndirmə əsasında şəxsi keyfiyyətləri də nəzərə alınır. Həm də hər bir işçinin xüsusi "xidmətləri"ni müəyyən edərəkən bir sıra göstəricilərdən istifadə edilir. Bunlara istehsal edilmiş məhsulun miqdarı, əməyin keyfiyyəti, materiallara qənaət edilməsi, avadanlıqlara qayğı ilə yanaşılması, iş vaxtından maksimum səmərəli istifadə edilməsi və s. daxildir. "Ümumi etibarlılıq", "əməkdaşlığa cəhd göstərmək", "ümumi davranış" kimi göstəricilər də bu qəbildəndir.

Hazırda əmək haqqının ən çox tətbiq olunan aşağıdakı formaları vardır: 1) Vaxtamuzd əmək haqqı; 2) İşə-muzd əmək haqqı. İşlənmiş vaxtın – saat, gün, həftə-kəmiyyətinə uyğun olaraq hesablanan əmək haqqına vaxtamuzd əmək haqqı deyilir. Ona görə də saatlıq, gündəlik, həftəlik, aylıq əmək haqqı bir-birindən fərqlənir. Vaxtamuzd əmək haqqı formasından texnoloji proseslərin ciddi surətdə nizama salındığı sahələrdə istifadə olunur. Məsələn, kütləvi axın xətlərində işçilərin hazırladığı məhsulların miqdarı və onların əmək sərfinin sürəti birinci növbədə konveyerin hərəkət sürətindən asılıdır. Bu,

istehsal prosesinin daha çox avtomatlaşdırıldığı sahələrə aiddir. Son bir neçə onillikdir ki, inkişaf etmiş ölkələrin əksəriyyətində əmək haqqının əsas forması kimi vaxtamuzd əmək haqqından istifadə edilir. Belə ki, ABŞ-ın və Fransanın hasilat sənayesində çalışanların təqribən 70%-i, Böyük Britaniya və Almaniyada isə sənaye işçilərinin 60%-ə qədəri əmək haqqını vaxtamuzd formada alırlar.

Vaxtamuzd əmək haqqının ən geniş yayılmış sistemləri aşağıdakılardır: 1) Sadə vaxtamuzd əmək haqqı; 2) Mükafatlı vaxtamuzd əmək haqqı; 3) Gündəlik normanın ölçülməsi sistemi; 4) İki və daha çox dərəcəli əmək haqqı sistemi.

Sadə vaxtamuzd əmək haqqı sistemindən icbari iş rejimi tətbiq olunan sahələrdə istifadə edilir. Mükafatlı vaxtamuzd əmək haqqı istehsal normalarını müntəzəm olaraq yerinə yetirən, daha çox iş stajına malik olan, xammala, yanacağa, elektrik enerjisinə qənaət edən, yüksək keyfiyyətli məhsul hazırlayan işçilərə verilir.

"Gündəlik normanın ölçülməsi" sistemində əmək haqqının kəmiyyəti bir saatlıq tarif maaşını işlənmiş saatların miqdarına vurmaq yolu ilə müəyyən edilir.

Tarif maaşı işlərin analitik qiymətləndirilməsi və "xidmətlərə görə" qiymətləndirmə metodlarının köməyi ilə müəyyən edilir. Bunlar işəməzd əmək haqqı ünsürlərinin əsas tarif maaşına daxil edilməsinə imkan verir.

"İşlərin analitik qiymətləndirilməsi" tələb olunan zehni və fiziki şərtlərdən, ixtisasdan, məsuliyyətdən və mövcud əmək şəraitindən asılı olaraq bal sisteminin köməyi ilə müxtəlif işlərin müqayisəli qiymətləndirilməsi metodudur. "Xidmətlərə görə" qiymətləndirmə öz növbə-

sində "istehsal amili" olan işçiyə, onun şəxsi xüsusiyyətlərinə bal sisteminin köməyi ilə tələb olunan keyfiyyət xarakteristikası verir, işin fiziki səviyyəsini, onun keyfiyyətini materiallara qənaət olunmasını, avadanlıqların saz vəziyyətdə saxlanmasını nəzərə almaqla əmək haqqı hesablanır.

Bəzi hallarda cərimə sistemi adlandırılan iki və daha çox dərəcəli sistemin mahiyyəti ondan ibarətdir ki, iki və daha çox tarif dərəcəsi istifadə olunur. Başqa sözlə, istehsal normalarını yerinə yetirməyən işçilərin əmək haqqı aşağı, yerinə yetirən işçilərininki adi, artıqlamasızla yerinə yetirənlərininki isə yüksək dərəcələrin qiymətləri ilə ödənilir. Deməli, istehsal normasını yerinə yetirməyən işçilər sözün əsl mənasında cərimə olunurlar. Onun cərimə sistemi adlandırılması da bununla əlaqədardır.

İşəməzdə əmək haqqı əsas etibarilə əl əməyinin xüsusi çəkisinin yüksək olduğu və həvəsləndirmənin başlıca olaraq məhsul istehsalının artırılması yolu ilə təmin olunması zəruri olan müəssisələrdə tətbiq edilir. Müasir dövrdə götürə əmək haqqı məhsulun keyfiyyəti, avadanlıqlardan istifadə əmsalı kimi amillərin nəzərə alınmasını zəruri edir. Bu isə onu vaxtımızda əmək haqqına yaxınlaşdırır. İşəməzdə əmək haqqı istehsal norması və məhsul vahidinin tarif qiyməti ilə sıx əlaqədardır. Tarif qiymətlərini müəyyən edərkən işçinin: 1) Bir günlük əmək haqqının və 2) Bir gündə istehsal etdiyi məhsulun miqdarını nəzərə almaq lazımdır.

İşəməzdə əmək haqqının ən geniş yayılmış sistemləri aşağıdakılardır: 1) Məhsul vahidinə görə əmək haqqı; 2) "Vaxt norması" sistemi; 3) Götürə – reqressiv

əmək haqqı; 4) Götürə mükafatlı və çoxamilli əmək haqqı sistemi.

Məhsul vahidinə görə əmək haqqı sistemi daha geniş yayılmışdır. Bu sistem çox sadədir və lazım gəldikdə istər istehsal normaları, istərsə də tarif qiymətləri nəzərdən kçirilib dəyişdirilə bilər.

"Vaxt norması" sistemində işçiyə əmək haqqı nə faktiki vaxtın, nə də istehsal etdiyi məhsulun miqdarına görə deyil, müəyyən edilmiş norma və həmin işin yerinə yetirilməsi üçün tələb olunan vaxtın kəmiyyəti nəzərə alınmaqla ödənilir. Məsələn, əgər işçi yerinə yetirilməsi üçün 8 saat vaxt norması müəyyən edilmiş işi 7 saatda yerinə yetirərsə və bir saatın tarif qiyməti 2 dollar olarsa, onda o 16 dollar əmək haqqı alır. Əksinə işçi yerinə yetirilməsi üçün 6 saat vaxt norması müəyyən edilmiş işi 8 saatda görərsə, onda ona 12 dollar əmək haqqı verilir.

Əmək haqqının götürə–repressiv sistemində məhsul istehsalının artımına nisbətən əmək haqqı yavaş sürətlə artır.

Əmək haqqının götürə–mükafatlı və çoxamilli sistemi onunla səciyyələnir ki, o nəinki istehsalın artırılması, həm də ayrı-ayrı "amillər" üzrə müəyyən iqtisadi göstəricilərə nail olunmasını nəzərdə tutur. Belə "amillərə" məhsulların keyfiyyətinin və avadanlıqlardan istifadə əmsalının yüksəldilməsi, xammala və enerjiyə qənaət olunması və s. daxildir.

Bir sıra ölkələrdə qrup mükafatlı götürə sistem də geniş yayılmışdır. Bunun meydana gəlməsi, məsələn iri aqreqatlara xidmət göstərilməsində kollektiv əməyin zəruriliyi ilə əlaqədardır. Qrup mükafatlı - götürə əmək haqqı sisteminə bəzi hallarda "müəssisələrin mənfəətinin

bölüşdürülməsində işçilərin iştirakı" sistemi də deyilir. "İştirak"ın formaları isə olduqca müxtəlifdir. Buna əmək haqqının üzərinə dividend hesablanmasını, müvafiq şirkətlərin öz işçilərinə mükafat olaraq səhm vermələrini misal göstərmək olar.

Vaxtamuzd, yaxud da işəməzd əmək haqqından hansına üstünlük verilməsi konkret şəraitdən asılıdır. Müasir dövrdə vaxtamuzd əmək haqqı formasına üstünlük verilməsi meylləri müşahidə olunur. Bu, istehsal proseslərinin mexanikləşdirilməsi və avtomatlaşdırılması, ETI-nin nailiyyətlərindən geniş istifadə edilməsi ilə əlaqədardır.

Lakin əmək haqqının forma və sistemləri dəyişməz deyildir. İstehsalın xarakterindən, ETI-nin əhatə dairəsindən və digər amillərdən asılı olaraq, onun yeni-yeni, həm də mütərəqqi forma və sistemləri meydana gəlib inkişaf edə bilər və bu təcrübədən istifadə etmək lazımdır. Çünki inkişaf etmiş bazar iqtisadiyyatına malik olan ölkələrdə əmək haqqı demək olar ki, bazar qanunları və şəraitinə uyğun gəlir, müəssisənin istehsal fəaliyyətinin son nəticələrindən asılı olur. Odur ki, əmək haqqının müasir sistemlərində qiymətlə bağlı olmayan, lakin kəskinləşən rəqabətdən irəli gələn bir çox amillər nəzərdə tutulur. Məsələn, inkişaf etmiş ölkələrdə yüksək keyfiyyətli məhsul istehsalı, xammal və materiallara qənaət edilməsi, işçinin vicdanlı işi, səriştəliliyi, bacarığı və s. üçün üstəlik haqq verilməsini nəzərdə tutan mükafatlandırma sistemi geniş yayılmışdır.

Inkişaf etmiş ölkələrin tarif sistemi sahəsində təcrübələri də diqqətəlayiqdir. Başqa sözlə, bazar iqtisadiyyatının inkişaf etdiyi ölkələrin demək olar ki,

hamısında tarif sistemindən müvəffəqiyyətlə istifadə olunur. Bu təcrübənin qısa məzmunu belədir: 1) Tənzimlənmənin üç pilləli mexanizmi – əmək bazarı, dövlətin müdaxiləsi və kollektiv müqavilələr – formalaşdırılır; 2) Elmi-texniki tərəqqinin təzahürlərindən biri olan əməyin nəticələrinin kəmiyyətinə görə ənənəvi ödə-mə sistemindən, hər şeydən əvvəl götürə sistemdən imtina edilir; 3) Öz ixtisasını yüksəldən, bir neçə peşəyə yiyələnən və müxtəlif vəzifələri yerinə yetirən işçilərdə maraq yaradılır; 4) Müəssisə və təşkilatların fəaliyyətlərinin nəticələrinə görə maddi stimullaşdırmanın kollektiv formaları geniş yayılır.

Nominal və real əmək haqqı, onlara təsir edən amillər.

Əmək haqqının kəmiyyətini müəyyən edərkən nominal və real əmək haqqını bir-birindən fərqləndirmək lazımdır. Nominal əmək haqqı işçinin pul formasında aldığı saatlıq, gündəlik, həftəlik, aylıq, real əmək haqqı isə yaşayış vasitələri və xidmətlərdə öz əksini tapan əmək haqqıdır. Real əmək haqqı nominal əmək haqqının alıcılıq qabiliyyətini, onun real istehlak məzmununu əks etdirir. Deməli, nominal əmək haqqı işçinin yaşayış səviyyəsi haqqında düzgün təsəvvür vermir. Bunu real əmək haqqı, qiymətlərin səviyyəsi və nominal əmək haqqı arasındakı qarşılıqlı əlaqə daha düzgün əks etdirir. Məsələn, real əmək haqqının dəyişməsinə (%-lə) müəyyən etmək üçün nominal əmək haqqının dəyişməsi faizindən qiymətlərin səviyyəsinin dəyişməsi faizini çıxmaq lazımdır. Tutaq ki, nominal əmək haqqı 8%, qiymətlərin səviyyəsi 5% artmışdır. Bu, real əmək haqqının 3% artdığını göstərir.

Buna əsasən demək olar ki, işçilərin əmək haqqının konkret məbləği və səviyyəsi istehsalda, bazarda, habelə sosial münasibətlər sahəsində meydana çıxan bir çox amillərdən asılıdır.

Bu amillərdən başlıcası iş qüvvəsinin dəyəridir. Hər bir işçi qrupu üçün iş qüvvəsi dəyərinin aşağı və yuxarı həddi vardır. Əmək haqqının aşağı həddi işçinin sərf etdiyi enerjini və ya əgər belə demək mümkündürsə, qabiliyyətini bərpa etməsi, müəyyən ixtisas alması və ailə üzvlərini saxlaması üçün zəruri olan yaşayış vasitələrinin dəyəridir. Ölkələrin çoxunda yoxsulluğun həddini müəyyən edən ən aşağı ixtisasa malik olan işçilərin həyat fəaliyyətlərini davam etdirə bilmələri üçün yaşayış minimumu hesablanır. İş qüvvəsi dəyərinin yuxarı həddi müəyyən olunarkən bun-arla yanaşı, onun ənənəvi sosial–mədəni tələbatının ödənilməsi ilə əlaqədar olan xərclər də nəzərə alınır.

İşçilərin əmək haqqına təsir edən amillərdən biri də onların ixtisasıdır. Odur ki, ixtisaslı iş qüvvəsi özünün təkrar istehsalı üçün daha yaxşı həyat şəraitinin olmasını tələb edir.

İri məşinli istehsalın meydana gəldiyi ilk dövrlərdə sadə, ixtisasız əmək üstünlük təşkil etdiyinə görə sahibkarlar işçilərin əmək haqqını onun aşağı həddi səviyyəsində müəyyən edirdilər. Elmi-texniki inqilab şəraitində isə vəziyyət dəyişir, işçilərin ixtisasının yüksəldilməsi obyektiv zərurətə çevrilir və buna görə də iş qüvvəsinin dəyəri və deməli, əmək haqqının məbləği artır.

Əmək haqqında milli fərqlər də vardır. İşçilərin gəlirləri xeyli dərəcədə ölkələrin iqtisadi inkişaf səviyyələrindən asılıdır. Məsələn, Boliviya, Nigeriya və

bir sıra ölkələrdə bir günlük əmək haqqı inkişaf etmiş ölkələrdə hətta bir saatlıq əmək haqqından 2,5-3,0 dəfə aşağıdır.

Əmək haqqının səviyyəsinə görə dünyada ABŞ uzun müddət irəlidə getmişdir. Lakin son illərdə yeni texnoloji inqilabın inkişaf etdiyi ölkələrdə texniki-iqtisadi şəraitin bərabərləşməsi meyli özünü göstərmişdir. Görə bu, həm nominal, həm də real əmək haqqının səviyyəsində həmin ölkələr arasındakı milli fərqlərin azalmasına səbəb olmuşdur. Belə ki, keçən əsrin 50-80-ci illərində real əmək haqqı Böyük Britaniya, Fransa, AFR və İtaliyada 2-3 dəfə, Yaponiyada 4 dəfə artmış və nəticədə onlar ABŞ-ın səviyyəsinə çatmışlar.

İş qüvvəsinin qiyməti olan əmək haqqının həqiqi məbləği əmək bazarının konyukturasından, yəni iş qüvvəsinə olan tələblə təklif arasındakı nisbətdən, onun satıcıları ilə alıcıları, habelə alıcılar və satıcıların öz aralarındakı rəqabət mübarizəsinin kəskinliyindən də asılıdır. Belə ki, əmək haqqı tələb və təklif qanunlarına uyğun olaraq dəyişir. Əmək bazarında iş qüvvəsinə olan tələb təklifdən irəlidə getdikdə iş qüvvəsinin qiyməti yüksəlir. Hazırda elmi-texniki inqilabın təsiri ilə qərb ölkələrində yüksək ixtisaslı iş qüvvəsinə olan tələb tamamilə ödənilmir, bu da orta və ali təhsilli mütəxəssislərin əmək haqqının artmasına şərait yaradır. Əmək bazarındakı rəqabət təbii olaraq əmək haqqının səviyyəsini əməyin qiymətinə yaxınlaşdırır. Bu prosesdə o, "vasitəçi" rolunu oynayır. Müəyyən peşəyə və ixtisasa malik işçilərə bir qayda olaraq bərabər əmək haqqı verilir. Başqa sözlə, əmək bazarında gedən rəqabət nəticəsində bərabər əmək üçün bərabər haqq verilməsi prinsipi qərarlaşır.

Bazarda inhisarlar da – birinci növbədə investisiya əmtəələrini istehsal edənlər – nəyə qadir olduqlarını göstərir, özlərinin əmək haqqı vermək şərtlərini qəbul etdirməyə çalışırlar. Ümumiyyətlə, bir-birinə qarşı duran qüvvələri zəiflədən işsizlər ordusunun olması sahibkarların öz şərtlərini qəbul etdirmələrinə şərait yaradır.

Bazar iqtisadiyyatının inkişaf etdiyi ölkələrdə vətəndaşların həyat səviyyəsinin aşağı düşməsinin qarşısını almaq üçün bir sıra sosial tədbirlər həyata keçirilir.

Bu ölkələrdə əhalinin sosial müdafiəsi, onun inflyasiyadan qorunması sahəsində görülən ən mühüm tədbir-lərdən biri əmək haqqının indeksləşdirilməsidir. Ona görə də həmkarlar ittifaqları sahibkarlarla kollektiv müqavilə bağlayarkən çalışırlar ki, istehlak mallarının ümumi qiymət indeksinin artmasına dair rəsmi məlumatlara uyğun olaraq nominal əmək haqqı da artırılsın.

Real əmək haqqına təsir edən amillərdən biri də əm-təə və xidmətlərin qiymətlərinin dəyişməsidir. Belə ki, qiymətlər bahalandıqda real əmək haqqı aşağı düşür, əksinə, qiymətlər aşağı düşdükdə real əmək haqqının səviyyəsi yüksəlir.

Real əmək haqqı ilə qiymətlər arasındakı nisbətən əsas variantları aşağıdakılardan ibarət ola bilər: 1) Nominal əmək haqqı sabit qalmaqla, pərakəndə satış qiymətləri aşağı düşdükdə, real əmək haqqının səviyyəsi yüksəlir, əksinə olduqda isə aşağı düşür; 2) Pərakəndə satış qiymətləri sabit qalmaqla nominal əmək haqqının artması real əmək haqqının səviyyəsinin yüksəlməsinə, əksinə

olduqda isə aşağı düşməsinə səbəb olur; 3) Nominal əmək haqqı artmaqla yanaşı, pərakəndə satış qiymətləri aşağı düşdükdə real əmək haqqının səviyyəsi daha çox yüksəlir; 4) Nominal əmək haqqı artmaqla yanaşı, pərakəndə satış qiymətləri də qalxa bilər. Bu zaman bunların artma dərəcəsiindən asılı olaraq real əmək haqqının səviyyəsi arta, yaxud da aşağı düşə bilər. İşçilərin mənafeyi və onların rifahının yüksəldilməsi baxımından üçüncü variant daha əlverişlidir.

Əmək haqqının səviyyəsi və dinamikasına müharibələr və sürətlə silahlanma da güclü təsir göstərir. Çünki müharibələr ölkənin iqtisadiyyatına böyük ziyan vurur, bütün maddi və mənəvi dəyərləri məhv edir, əmək qabiliyyətli əhəlini dinc quruculuq fəaliyyətindən uzaqlaşdırır. Bunların təsiri ilə məhsul istehsalı azalır, onlara olan tələb artır, tədavül kanalları kağız pullarla dolur, inflyasiya görünməmiş dərəcədə güclənir və "dördnala çapır", qiymətlər sürətlə qalxır, real əmək haqqının səviyyəsi çox-çox aşağı düşür.

Real əmək haqqının səviyyəsinə həmçinin, sosial sığorta ayırmaları, əmək haqqından tutulan vergi məbləğlərinin dəyişməsi və s. təsir edir.

Beləliklə, nominal əmək haqqı əhalinin başlıca gəlir mənbəyi, real əmək haqqı isə onun həyat səviyyəsini ifadə edən ən mühüm iqtisadi göstəricidir.

Sual 3. Həyat səviyyəsi və yoxsulluq.

İqtisadi ədəbiyyatda həyat səviyyəsi dedikdə, adətən insanın yaşayışı üçün zəruri olan maddi və mənəvi

nemətlərlə əhalinin təmin olunması və onların bu nemətlərə olan tələbatlarının ödənilməsi səviyyəsi başa düşülür.

Lakin “ həyat səviyyəsi” kateqoriyası gəlirlər və deməli, əhalinin istehlakı hədləri ilə məhdudlaşmır. Xalqın rifah halının göstəricisi olan həyat səviyyəsi əhalinin gəlirləri və istehlakı ilə yanaşı, əmək və məişət şəraitini, iş vaxtı və asudə vaxtının həcmi, quruluşu, əhalinin mədəni və təhsil səviyyəsi göstəricilərini, həmçinin sağlamlığını və demoqrafik vəziyyətini əks etdirir.

“Həyat səviyyəsi” kateqoriyası ilk dəfə K. Marks tərəfindən istifadə edilmişdir. O, iş qüvvəsinin dəyər kəmiyyətindən danışarkən qeyd edirdi ki, onu hər bir ölkədə ənənəvi həyat səviyyəsi müəyyən edir. Bu səviyyə yalnız fiziki tələbatların ödənilməsini deyil, həm də insanların yaşadığı ictimai şəraitdən doğan müəyyən tələbatların ödənilməsini nəzərdə tutur.

“Həyat səviyyəsi”, sosial iqtisadi kateqoriya kimi əhalinin rifah halını istehlak baxımından səciyyələndirir. Beləliklə, həyat səviyyəsinə insanın istehlak sahəsindəki fəaliyyəti ilə əlaqədar baxılır. Həyat səviyyəsinin göstəricilər sistemi gəlirlər və insanın müxtəlif tələbatlarını ödəyən maddi nemətlər və xidmətlərin əhali tərəfindən istehlakı haqqında bu və ya digər dərəcədə tam məlumat verir, eyni zamanda qərarlaşmış tələbatların inkişaf etdirilməsi və ödənilməsi səviyyəsini səciyyələndirir. Həyat səviyyəsinin yüksəlməsi əhalinin rifah halının artmasının maddi əsasını təşkil edir.

“Həyat səviyyəsi” anlayışında insanların bilavasitə tələbatlarının ödənilməsi prosesi başa düşülür.

“Həyat səviyyəsi” anlayışı ilə yanaşı, ictimai həyatın müəyyən tərəflərini səciyyələndirmək üçün “həyat tərzii” anlayışından da geniş istifadə olunur.

Adətən, həyat tərzii dedikdə, insanların əmək prosesində, məişət və ailədə,ictimai siyasi həyatda və ümumiyyətlə, bütün digər fəaliyyət sahələrində məcmu fəaliyyətləri başa düşülür.

“Həyat səviyyəsi” və “həyat tərzii” anlayışları arasında ayrılmaz əlaqə olsa da, bu bilavasitə, birbaşa əlaqə deyil. Əhalinin həyat səviyyəsinin müxtəlif olduğu ayrı ayrı ölkələrdə həyat tərzii, adətən, müxtəlif xüsusiyyətləri etibari ilə eyni ola bilər. Belə ki iqtisadi inkişaf səviyyəsinə görə bir birindən fərqlənən bir çox bazar iqtisadiyyatı ölkələrində həyat tərzii eynidir.

BMT nin təklifinə əsasən həyat səviyyəsi geniş göstəricilər sistemi vasitəsilə əks olunur. Bu sistemə daxil olan göstəricilərdən aşağıdakıları göstərmək olar:

- səhiyyənin vəziyyəti;
- təhsilin səviyyəsi;
- orta ömür müddəti;
- əhalinin məşğulluq səviyyəsi;
- əhalinin alıcılıq qabiliyyəti;
- siyasi həyata daxil olma.

Hazırda həyat səviyyəsinə əks etdirən vahid ümumiləşdirici göstərici yoxdur.Həyat səviyyəsi beynəlxalq miqyasda müqayisə etmək məqsədi ilə 1990 cı ildən başlayaraq BMT də yeni göstəricidən istifadə edilir. Bu “ insan potensialının inkişaf indeksi” və ya qısaca desək, “ insan inkişafı indeksi”göstəricisidir.

İnsan inkişafı indeksini müəyyən edən göstəricilər sistemindən üç əsas göstərici ayrırırlar: adambaşına düşən

ümumi daxili məhsul, gözlənilən ömür uzunluğu, təhsilin səviyyəsi.

Sual 4. Dövlətin sosial siyasəti. Əhalinin sosial müdafiə sistemi.

Dövlətin sosial siyasəti cəmiyyətin həyat fəaliyyətinin sosial iqtisadi şərtlərinin tənzimlənməsinə yönəldilən tədbirlər kompleksindən ibarətdir. O, gəlirlərin bölgüsündəki bərabərsizliyin azaldılmasına, bazar iqtisadiyyatında gəlirlər və mülkiyyət sahəsində fərqlərin zəiflədilməsinə, iqtisadi fəaliyyətin iştirakçıları arasında ziddiyyətlərin yumşaldılmasına və cəmiyyətdəki sosial ixtilafların aradan qaldırılmasına yönəldilmişdir. Bazar iqtisadiyyatı sistemində sosial siyasət vasitəsi ilə əhalini əmlak sahəsində mövcud olan bərabərsizliyin müəyyən dərəcədə aradan qaldırılmasını nəzərdə tutan və əhalinin bütün təbəqələri üçün eyni başlanğıc şərtlərini təmin edən sosial ədalət prinsipləri reallaşır.

Dövlətin sosial siyasəti ilə cəmiyyətin iqtisadi inkişafı arasında qarşılıqlı əlaqə mövcuddur. Birincisi, iqtisaid inkişafın məqsədləri birbaşa və dolaylı yolla sosial siyasətdə cəmləşir. İkincisi sosial siyasət sahəsində bir çox məsələlərin həyata keçirilməsi, dövlətin onların reallaşdırılması üçün yönəldə biləcəyi iqtisadi

ehtiyatlardan asılıdır. Üçüncüsü, sosial siyasətə iqtisadi artımın mühüm amili kimi baxmaq olar.

Sosial siyasətin xarakteri və məzmunu sosial proseslərin idarə edilməsinə dövlətin müdaxilə etməsi səviyyəsindən də asılıdır. Bu baxımdan inkişaf etmiş ölkələrdə dövlətin hal hazırda bütün mövcud olan sosial siyasət növlərini iki qrupa bölmək olar. Birinci qrupu şərti olaraq qalıq prinsiplərinə əsaslanan sosial siyasət adlandırmaq olar. Bu halda sosial siyasət bazarın lazımı səviyyədə tam həyata keçirə bilmədiyi funksiyaları yerinə yetirir. Bu öz miqyası və əhatə dairəsinə görə məhdud sosial siyasət olub, əsasən passiv və kompensiyalaşdırıcı (bərpaedici) xarakter daşıyır. Belə sosial siyasətin nəzəri əsasları liberal bazar iqtisadiyyatı modelinin ideyaları əsasında formalaşır. Bu variantın tipik nümunəsi bazarın amerika modeli ola bilər.

İkinci qrup institusional sosial siyasət adlanır. Burada dövlətin sosial siyasəti əhalinin sosial xidmətlərlə təmin olunmasında mühüm rol oynayır və xüsusi institutlar sisteminə nisbətən daha səmərəli vasitə kimi çıxış edir. Bu, yenidən bölgü siyasətidir. Belə siyasətin formalaşmasında konseptual baxımdan sosial demokratik ideologiyanın böyük təsiri vardır. Buna tipik nümunə kimi sosial dövlətin İsveç modelini göstərmək olar.

Hər iki qrup arasında fərq bu və ya digər amillərin hamısının olub olmamasından deyil, onlar arasında mövcud olan nisbətlərdən, dövlətin sosial sahəyə müdaxiləsi və yenidən bölgü prosesində iştirakından asılıdır.

Sosial siyasətdə əsas yeri əhalinin sosial müdafiəsi mexanizmi tutur. Sosial müdafiə vətəndaşların ilk növbədə əhalinin ən ağır maddi vəziyyətdə olan təbəqələrinin inflyasiyadan, işsizlikdən müdafiəsinə yönəldilən dövlət siyasətidir. Dövlət tərəfindən tətbiq olunan tədbirlər kompleksinin xüsusiyyəti əhalinin həyat və əmək fəaliyyətinin ağırlaşmasının, işsizliyin və yxsulluğun güclənməsinin qarşısının alınması ilə bağlıdır. Buna görə də əhalinin sosial müdafiəsinin problemlərindən biri də yoxsulluğun qarşısının alınmasıdır.

Əhalinin sosial müdafiəsinə yüksək ixtisaslı kadrların hazırlanması ilə əlaqədar dövlət tədbirlərini, əhalinin bütün təbəqələrinin pulsuz ümumi və orta təhsil almasını, rəqabət əsasında ali təhsil əldə etməsini, dövlət hesabına səhiyyə və sosial xidmətlər göstərilməsini, insanların əmək fəaliyyəti ilə məşğul olması üçün zəruri olan tədbirləri və s. əhatə edir.

Bazar iqtisadiyyatına keçid şəraitində əhalinin gəlirləri sahəsində olan bərabərsizlik getdikcə artır. Bu bərabərsizliyin qarşısını almaq məqsədi ilə dövlət bir çox inkişaf etmiş ölkələrdə gəlirlərin yenidən bölgüsündə fəal iştirak edir. Gəlirlərin yenidən bölgüsünün əsas vasitəsi əhalinin əldə etdiyi şəxsi gəlirlərə tətbiq edilən mütərəqqi vergi sistemidir. Verginin mütərəqqi sistemi əhalinin ən yüksək gəlir əldə etmiş təbəqələrinə, az təmin olunmuşlara nisbətən yüksək vergi dərəcələrinin tətbiq edilməsini nəzərdə tutur. Dövlət bu yolla əldə etdiyi vergilərin bir hissəsini əhalinin ən az təmin olunmuş təbəqələrinə transfert ödəmələr şəklində xərcləyir. Deməli ki, bütün ölkələrdə sosial sığorta və yoxsullara dövlət köməyi proqramları vardır. Sosial sığorta proqramı əhalinin

qocalığa, əmək qabiliyyətinin itirilməsinə, iş yerlərinin azalmasına görə sığortalanmasını əhatə edir. Əhaliyə dövlət yardımı proqramları əlavə tədbirlərin həyata keçirilməsini nəzərdə tutur. Buraya çoxuşaqlı ailələrə kömək, ərzaq və müxtəlif imtiyazların verilməsi, səhiyyə sığortalanması və s. daxildirlər.

Əhalinin sosial müdafiə tədbirləri müxtəlif fondlar hesabına maliyyələşdirilir. Buraya müxtəlif səviyyəli fondlar, sosial müdafiənin büdcədən kənar dövlət fondları, işsizliyə görə sığorta fondları, ictimai və xüsusi xeyriyyə fondları aiddir.

Əhalinin sosial müdafiəsi formalarından biri də gəlirlərin indeksasiya edilməsidir. Gəlirlərin dövlət indeksasiyası yaşayış dəyərinin artması nəticəsində əhali gəlirlərində itkinin qarşısını almaq məqsədi ilə həyata keçirilən kompensasiya tədbirləri sistemidir. Gəlirlərin dövlət indeksasiya yaşayış dəyərinin artmasının nəzərə alınmasının nəzərə alınması əsasında həyata keçirilir. Başqa sözlə, indeksasiya inflyasiya şəraitində istehlak qiymətlərinin artması ilə əlaqədar əhali gəlirlərinin bu qiymətlərə uyğunlaşdırılması tədbirlərini əks etdirir.

İndeksasiya sistemi bir sıra meyarları ilə səciyyələnir. İndeksasiya qiymətlərin qadınlaşdırılmasından əvvəl və ya sonra həyata keçirilə bilər. İndeksasiya makro və mikrosəviyyədə həyata keçirilir. Əhali gəlirlərinin səviyyəsindən asılı olaraq indeksasiya sistemində diferensial yanaşma prosesinə üstünlük verilir. Bu prinsip ən aşağı gəlirlərin tam kompensasiyasından tutmuş ən yüksək gəlirləri olanların minimum kompensasiyasını əhatə edir.

Mövzu 9: İqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsi.

Plan

1. İqtisadiyyatın dövlət tərəfindən tənzimlənməsinin zəruriliyi.
2. Qarışıq iqtisadiyyat şəraitində dövlətin əsas iqtisadi funksiyaları.
3. Dövlət tənzimlənməsinin obyektləri və subyektləri.
4. İqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsinin formaları və metodları.

Sual 1.İqtisadiyyatın dövlət tərəfindən tənzimlənməsinin zəruriliyi.

İqtisadiyyatda bazar münasibətlərinin formalaşması sosial-iqtisadi proseslərin dövlətin tabeliyindən çıxarılmasını nəzərdə tutur. Lakin bu o, demək deyildir ki, dövlət mikro və makroiqtisadi səviyyədə bu proseslərin tənzimlənməsindən tamamilə kənarlaşdırılmalıdır. Bazar iqtisadiyyatı nəzəriyyəsinin banilərindən olan A.Smit hələ vaxtilə qeyd edirdi ki, hökmdarın və ya dövlətin vəzifəsi bütövlükdə cəmiyyət üçün son dərəcə faydalı olan, lakin öz vəsaiti ilə bir nəfərin, yaxud da qrupun, xərcini ödəyə bilmədiyi ictimai müəssisələri yaratmaq və həyata keçirməkdən ibarətdir. Odur ki, onların xüsusi şəxslər və ya az sayda xüsusi şəxslərdən ibarət olan qrup tərəfindən yaradılması və saxlanılmasını gözləmək olmaz.

Buradan aydın olur ki, azad prinsipinə və heç nə ilə məhdudlaşdırılmayan rəqabətə əsaslanan bazar, cəmiyyət qarşısında duran bütün problemləri həll etmək

iqtidarında deyildir. Buna görə də dövlətin cəmiyyətdə gedən iqtisadi və sosial proseslərə müdaxiləsi zəruridir.

Dövlətlə biznesin qarşılıqlı fəaliyyəti baxımından kapitalizm bir-birindən az və ya çox dərəcədə fərqlənən iki mərhələdən keçmişdir. Birinci mərhələdə onun əsas vəzifəsi özünün mənafeyini reallaşdırmaq üçün feodal dövlətinin istifadə etdiyi qeyri-iqtisadi məcburetmə formalarını aradan qaldırmaqdan ibarət olmuşdur. Bunlar öz ifadəsini azad rəqabət və sahibkarlıq prinsiplərinə əsaslanan kapitalizm mərhələsində tapmışdır. Bu dövr formalaşdığı vaxtdan təqribən XIX əsrin ikinci yarısınaqədər davam etmişdir.

XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərində kapitalist iqtisadiyyatı öz inkişafının korporativ mərhələsinə daxil olmuşdur. Bu dövrün fərqləndirici cəhətlərindən biri iqtisadi və sosial sahələrdə dövlətin tənzimləyici və nəzarətədiçi rolunun əhəmiyyətli dərəcədə genişlənməsidir.

Bu, istehsalın təmərküzləşməsi və mərkəzləşməsinin güclənməsi, iqtisadi əlaqələrin mürəkkəbləşməsi və sosial problemlərin kəskinləşməsi ilə əlaqədardır.

XIX əsrin axırlarından dövlətin iqtisadi funksiyalarının tədriclə genişlənməsi üç mərhələdən keçmişdir. Birinci mərhələnin başlanması birinci dünya müharibəsi ilə əlaqədardır. Bu mərhələ 1929-1933-cü illərdəki Böyük durğunluq dövrünədək davam etmişdir. Bu dövrdə, dövlət, iqtisadiyyatda dövlət bölməsi yaratmaqla inhisarçılığa meyli məhdudlaşdırmağa çalışmış və iqtisadi proseslərin tənzimlənməsinə fəal müdaxilə etməyə başlamışdır. Lakin bu müdaxilə əsas etibarilə hərbi

istehsal sahələri ilə məhdudlaşmışdır. Yerdə qalan sahələrdə isə təsərrüfatçılığın xüsusi kapitalist formaları hökmran mövqeyə malik olmuşdur.

1929-1933-cü illərdəki dünya iqtisadi böhranı dövlətin funksiyalarının genişlənməsində **ikinci mərhələnin** başlanğıcını qoymuşdur. Bu mərhələ ikinci dünya müharibəsinədək davam etmişdir. Bu dövrdə cəmiyyətin tarixində bazar təsərrüfatının idarə olunmasında dövlətin daim və fəal iştirakı sistemi meydana gəlmiş, iqtisadiyyatın tənzimlənməsində istifadə olunan formalar inkişaf etmiş, planlaşdırmanın ünsürləri özünü göstərmişdir. Bu cür siyasət öz ifadəsini dövlət mülkiyyətinin və dövlət büdcəsinin həcminin artmasında tapmışdır. Belə bir şəraitdə büdcə vəsaitindən təkcə dövlət aparatının saxlanması üçün deyil, həm də dövlət və xüsusi fəaliyyətin maliyyələşdirilməsi üçün istifadə olunmağa başlanmışdır. Dövlət makroiqtisadi tarazlığın tənzimlənməsi üçün büdcəvergi siyasəti ilə yanaşı, həm də kapital qoyuluşlarının stimullaşdırılması və sosial problemlərin həllinə yönəldilən pul-kredit siyasətindən də fəal istifadə etmişdir.

Dövlətin funksiyalarının genişlənməsində üçüncü mərhələ ikinci dünya müharibəsindən sonra başlamış və əllinci illərin ortalarına qədər davam etmişdir. Bu mərhələ, əvvəlki mərhələdən onunla fərqlənmişdir ki, həmin vaxtadək yeridilən siyasətə iqtisadi artım sürətinin stimullaşdırılması ilə əlaqədar tədbirlər sistemi əlavə edilmişdir. Bu dövrdə dövlət, sənayenin ən mühüm sahələrinin inkişaf etdirilməsində, istehsal və sosial infrastrukturun yaradılmasında daha fəal iştirak etməyə başlamışdır. Bu mərhələdə «kapitalizmin qızıl əsri»

adlandırılan növbəti mərhələnin başlanması üçün zəruri maddi zəmin yaradılmışdır.

XX əsrin 50-70-ci illərində yeridilən dövlət siyasəti aşağıdakı ilkin şərtlərə əsaslanmışdır:

1) İqtisadiyyat xüsusi kapitalist deyil, qarışıq olmalıdır. Dövlətin iqtisadiyyata müdaxiləsinin zəruriliyi bazarın «nöqsanlı» olması, daha dəqiq desək, onun resursları səmərəli bölüşdürmək iqtidarında olmaması ilə şərtlənir. Bu nöqsanlara ictimai nemətlərin və təbii inhisarların, xarici təsirin mövcudluğu, bazar haqqında informasiyaların kifayət qədər tam olmaması və s. aiddir;

2) Bazar öz-özünə sabit makroiqtisadi nəticələrə gətirib çıxarmaq iqtidarında olmadığına görə məqsədyönlü makroiqtisadi siyasət yeridilməsi zəruridir;

3) Bazar, öz-özlüyündə gəlirlərin bərabər bölüşdürülməsinə gətirib çıxarmır. Ona görə də dövlət, bir tərəfdən gəlirlərin bölüşdürülməsini tənzimləməli, digər tərəfdən isə hər hansı bir səbəbdən gəlir mənbəyindən məhrum olan şəxsləri müdafiə etməlidir. Dövlət, həm də təhsil və səhiyyə infrastrukturlarının inkişaf etdirilməsi qayğısına qalmalıdır.

Bu dövrdə dövlətin başlıca məqsədi tam məşğulluğu, qiymətlərin sabitliyini və tədiyə balansının tarazlığını təmin etməkdən ibarət olmuşdur. Bu dövrdə dövlət nəinki iqtisadi, həm də sosial münasibətlərin tənzimlənməsinə daha geniş müdaxilə etmiş, Qərbi Avropanın bir çox ölkələrində ümumi rifah dövləti ideologiyası (Welfare State-rifah dövləti) formalaşmışdır.

Keçən əsrin 50-60-cı illərində yeridilən dövlət siyasətinə təhsil, səhiyyə, mənzil tikintisi üzrə dövlət sistemi yaradılması, habelə sosial təminat, əmək haqqının

minimum məbləğini tənzimləmək yolu ilə əhalinin həyat səviyyəsinin daha da yüksəldilməsi üçün proqramlar daxil edilmişdir. Bir qədər sonralar bu proqramlara demografiya və ekologiya, milli mədəniyyətin müdafiəsi və sairələrlə əlaqədar proqramlar əlavə edilmişdir.

İkinci dünya müharibəsindən sonra bir çox siyasi partiyaların proqram sənədlərində, habelə **Qərbi Avropanın üç ölkəsinin konstitusiyasında**—1949-cu ildə AFR-in Əsas Qanununda, 1958-ci ildə Fransanın, 1978-ci ildə isə İspaniyanın Konstitusiyalarında - «sosial dövlət» anlayışı öz əksini tapmışdır.

Keçən əsrin 50-60 – cı illərində inkişaf etmiş ölkələrin çoxunda **sosial dövlətin** mümkünlüyü industrial cəmiyyətdən postindustrial cəmiyyətə keçid dövründə yalnız maddi istehsal sahələrində deyil, həm də birinci növbədə müasir istehsalda şəxsi (insan) amilin rolunun dəyişməsi ilə əlaqədardır. «Sosial dövlət» həm də ona görə mümkün olmuşdur ki, XX əsrin ortalarında cəmiyyətdə müxtəlif sosial qruplar arasında bir növ tarazlıq yaranmış, bu da onlara bu yolla öz mənafelərini müdafiə etmək imkanı vermişdir.

Ümumi rifah dövləti və «sosial dövlət» ideologiyasına uyğun olaraq belə hesab edilirdi ki, artıq sənayecə inkişaf etmiş ölkələrdə ümumi rifah təmin olunmuş və yeridilən sosial siyasət cəmiyyəti sabitləşdirməyə imkan vermiş, ziddiyyətlər aradan qaldırılmışdır. Deməli, inkişaf etmiş ölkələrin ardınca yerdə qalan ölkələr də bu yolu keçməlidir.

Lakin 1974-1975-ci illərdə növbəti dünya iqtisadi böhranının baş verməsi ilə əlaqədar olaraq bu mərhələ başa çatmış, dövlətin rolu haqqında yeni ideyalar meydana

gəlmiş və bununla da hazırda davam edən yeni mərhələ başlanmışdır.

Müasir mərhələnin başlıca xüsusiyyəti «sosial dövlət» siyasətindən «səmərəli dövlət» siyasətinə keçilməsidir. «səmərəli dövlət» siyasəti öz ifadəsini aşağıdakı iki əsas müddədə tapmışdır:

Birincisi, dövlət, dövlət büdcəsinin kəsirli olmasına səbəb olan yersiz xərcləri azaltmaq məqsədilə yerinə yetirdiyi vəzifələrin dairəsini əhəmiyyətli dərəcədə məhdudlaşdırmalıdır;

İkincisi, pensiya təminatı, tibbi sığortalama, işsizliyə görə müavinətlər və digər sosial ödənişlər yalnız dövlət büdcəsi vəsaiti hesabına ödənilməməli, bu xərclər bütün subyektlər arasında bərabər bölünməlidir.

Beləliklə, dövlət iqtisadi artımı təmin etməklə kifayətlənməməli, həm də bazar iqtisadiyyatının tərəfdaşı, köməkçisi olmalıdır. XX əsrin 80-90-cı illərində inkişaf etmiş kapitalist ölkələrinin əksəriyyətinin apardıqları siyasətin əsas məzmunu məhz bundan ibarət olmuşdur.

Dövlətin rolunun bu istiqamətə yönəldilməsinin səbəbləri içərisində SSRI-də və Şərqi Avropa ölkələrində inzibati-amirlik sisteminin dağılmasını, ümumi rifah dövlətinin maliyyə siyasətinin iflasını, dövlət büdcəsi kəsirinin ilbəlil artmasını, habelə son dövrlərdə Cənub-Şərqi Asiya ölkələrində baş verən və bütün dünya üçün nümunə hesab olunan «**iqtisadi möcüzəni**» xüsusi qeyd etmək lazımdır.

Qərb alimlərinin əksəriyyəti belə hesab edir ki, SSRI- də və Şərqi Avropa ölkələrində inzibati-amirlik sisteminin iflası dövlətin sosial problemlərin həllinə həddindən çox vəsait ayırması, iqtisadi səmərəliliyin

azalmasına, iqtisadiyyatda durğunluq hallarının inkişafına gətirib çıxarma hallarının bariz nümunəsidir. İnkişaf etmiş ölkələrdə isə sosial ödənişlərin həddindən çox artırılması sosial işçi ştatlarının, qeyri-məhsuldar xərclərin artmasına gətirib çıxarmışdır ki, bu da öz növbəsində dövlət büdcəsi kəsinin çoxalmasına səbəb olmuşdur.

Qərb ölkələrində Cənub-Şərqi Asiya ölkələrindəki «iqtisadi möcüzə»-dən çox danışılır. Məlum olduğu kimi, keçən əsrin 70-80-ci illərində bu ölkələrdə dövlət fəal sosial siyasət yeritməmişdir. Lakin buna baxmayaraq bu ölkələr çox qısa bir müddətdə heyvətəmiz müsbət iqtisadi göstəricilərə nail olmuşlar.

Müasir dövrdə mütəxəssislər Cənub-Şərqi Asiya ölkələrinin təcrübəsini əsas götürərək belə hesab edirlər ki, dövlət sosial sferanın inkişaf etdirilməsi üçün məsuliyyəti öz üzərinə götürməməlidir. O, sosial xərcləri ixtisar etməli və bunun nəticəsində sərbəstləşən vəsaiti iqtisadi fəallığın stimullaşdırılmasına yönəltməlidir. Başqa sözlə, dövlət siyasətinin əsas məqsədi iqtisadi artımın təmin edilməsi olmalıdır. Çünki iqtisadi artıma nail olunduqda sosial problemlər haqqında fikirləşmək və onları həll etmək olar.

Dövlətin iqtisadi rolunun təkamülü hər şeydən əvvəl maddi istehsalda baş verən dəyişikliklərlə izah olunur. Bunların içərisində isə istehsalın həcmının artması və iqtisadi əlaqələrin mürəkkəbləşməsi ilə yanaşı, müasir istehsalın inkişafında şəxsi amilin rolunun güclənməsi də çox mühüm rol oynamışdır. Bu dəyişikliklər makroiqtisadi tarazlığın təmin edilməsinə və sosial vəzifələrin həll olunmasına dövlətin müdaxiləsini tələb edirdi.

Maddi istehsaldakı dəyişikliklər, iqtisadi əlaqələrin mürəkkəbləşməsi, dövlətin iqtisadiyyata müdaxiləsi kimi

səbəb-nəticə əlaqələri həqiqətən onun iqtisadi funksiyalarının təkamülünün yuxarıda nəzərdən keçirilən bütün mərhələlərində özünü biruzə vermişdir.

XX əsrin 80-90-cı illərində iqtisadi əlaqələrin sadələşdiyini təsəvvür etmək düzgün olmazdı. Əksinə, qarşılıqlı iqtisadi əlaqələr hazırda 30-40 il bundan əvvəlkinə nisbətən daha da mürəkkəbləşmişdir. Belə ki, dövlətin fəal pul-kredit, büdcə-vergi və investisiya siyasəti olmadan ictimai istehsalın sabitliyinin təmin edilməsi qeyri mümkündür. Müasir istehsala yalnız dar ixtisasa malik olan işçilər lazım deyildir. Bununla yanaşı, müasir istehsalda çalışan işçi həm də daim dəyişən şəraitdən sərbəst surətdə baş çıxarmağı, müstəqil qərarlar qəbul etməyi bacarmalı, geniş dünyagörüşünə malik olmalıdır. Bununla birlikdə, həm də iqtisadiyyata dövlətin müdaxiləsinin azaldılması ilə əlaqədar çağırışlar edilir.

Lakin qeyd etmək lazımdır ki, iqtisadi və sosial proseslərə dövlətin müdaxiləsinin azaldılması və onun yerinə yetirdiyi funksiyaların bir qisminin digər iqtisadi subyektlərə verilməsinə cəhd göstərilməsinin maddi istehsal sistemində baş verən dəyişikliklərlə əlaqələndirilməsi düzgün deyildir. Əksinə, bu dəyişikliklər iqtisadiyyatın dövlət tərəfindən tənzimlənməsinin daha da gücləndirilməsinin zəruri olduğunu deməyə əsas verir.

Dərin iqtisadi, sosial və siyasi dəyişikliklər dövründə dövlətin rolu xüsusilə böyükdür. Bu sözlər hazırda möhtəşəm quruculuq işlərinin getdiyi ölkəmizə də aiddir. **Azərbaycan cəmiyyətində inzibati-amirlik sistemindən qalmış idarəetmə qaydalarının təcridlə aradan qaldırıldığı**, bütün sahələrdə yeniləşmə prosesinin getdiyi, dünyanın üzünə açıq olan iqtisadiyyat yaradıldığı

müasir dövrdə dövlətimiz əzəmətli, geniş miqyaslı və əhatəli vəzifələri və məsul işləri yerinə yetirir. Bu sahədə ayrı-ayrı ölkələrin təcrübəsinin, onun müsbət və mənfə cəhətlərinin öyrənilməsi məqsədəuyğun olardı. Belə olduqda ölkə öz iqtisadiyyatını malik olduğu imkanlara uyğun inkişaf etdirir, dünya birliyində layiqli yer tutur, xalqın həyat səviyyəsinin yüksəldilməsi sahəsində böyük nailiyyətlər qazanır.

Beləliklə, bütün bunlar belə bir fikir söyləməyə əsas verir ki, cəmiyyətdə gedən iqtisadi və sosial proseslərə dövlətin müdaxiləsi zəruridir və bunun heç bir sübuta ehtiyacı yoxdur.

Sual 2. Qarışıq iqtisadiyyat şəraitində dövlətin əsas iqtisadi funksiyaları.

Iqtisadiyyatın tənzimlənməsində dövlətin rolunun genişlənməsi bir sıra obyektiv səbəblərlə əlaqədardır. Dünya təcrübəsi göstərir ki, inkişafın mürəkkəb dövrlərində, xüsusilə də cəmiyyətdə və iqtisadiyyatda sosial-iqtisadi və texnologiya dəyişikliklərin getdiyi vaxtlarda dövlətin təşkilatçılıq fəaliyyətinin artırılması zəruridir.

Keçid dövründə olan ölkələrdə iqtisadiyyatın tənzimlənməsində dövlət xüsusilə böyük rol oynayır. Belə ki, keçid dövrünün davam etmə müddəti xeyli dərəcədə məhz bu dövrdə dövlətin necə fəaliyyət göstərməsindən asılıdır.

Bazar münasibətlərinin formalaşdırılması və tənzimlənməsi, habelə resursların yenidən bölüşdürülməsi dövlətin müdaxiləsi olmadan qeyri-mümkündür. Çünki

bazar münasibətlərinin formalaşdırılması köhnə strukturların ləğv edilməsi və yeni strukturların yaradılması ilə eyni vaxtda həyata keçirilir. Bunun nəticəsində bir tərəfdən iqtisadiyyatda çoxuklidlilik meydana gəldiyinə görə rəqabət üçün şərait yaranır və tələb, təsərrüfatçılığın həlledici amilinə çevrilir. Digər tərəfdən isə bu dövrdə cəmiyyətdə elə bir şərait formalaşır ki, onların həll edilməsi dövlətin müdaxiləsi olmadan mümkün deyildir.

Dünyada mövcud olan iqtisadi sistemlərin hamısı demək olar ki, qarışıq sistemlərdir və bir sıra vəzifələr bazar sistemi ilə dövlət arasında bölünmüşdür. Bunu belə bir statistik məlumatdan görmək olar ki, hazırda milli məhsulun 80%-ə qədəri bazar sisteminin, 20%-i isə dövlətin payına düşür. Bununla yanaşı, dövlət istehsalı maliyyələş-dirməklə bərabər, iqtisadiyyatın xüsusi bölməsində yaradılan gəlirləri yenidən bölmək məqsədilə bir sıra sosial sığorta və sosial təminat proqramlarını da həyata keçirir. Statistika göstərir ki, vergilər, habelə əmtəə və xidmətlərin satın alın-masına, sosial proqramların həyata keçirilməsinə yönəldilən xərclərin ümumi məbləği milli gəlirin təqribən 1/3 hissəsini təşkil edir. Nəhayət ətraf mühitin mühafizəsi, sağlamlığın qorunması, istehlakçıların təhlükəli məhsullardan müdafiəsi ilə əlaqədar olan çoxsaylı tədbirlər, habelə müəyyən sahələrdə qiymətlərin formalaşması təcrübəsinə nəzarətin təmin edilməsi və s. əslində dövləti iqtisadi fəaliyyətin bütün sahələrində «görünməy» sövq edir.

Ümumiyyətlə, dövlət vətəndaş cəmiyyətinin siyasi və sosial-iqtisadi prinsiplərini həyata keçirir. O, makroiqtisadi bazar proseslərinin formalaşmasında fəal

iştirak edir. Bunlara uyğun olaraq **qarıxıq iqtisadiyyat şəraitində dövlətin əsas funksiyalarına aşağıdakılar aiddir:**

- İqtisadi qərarların qəbul edilməsi üçün hüquqi bazanın yaradılması. Dövlət, dövlətə məxsus olan və xüsusi müəssisələrin fəaliyyətini tənzimləyən qanunları işləyib hazırlayır və qəbul edir, vətəndaşların hüquq və vəzifələrini müəyyənləşdirir;

- İqtisadiyyatın sabitləşdirilməsi. Dövlət istehsalın azalması meylinin qarşısının alınması, inflyasiyanın azaldılması və işsizliyin səviyyəsinin aşağı salınması, milli valyutanın sabitliyinin təmin olunması üçün büdcə-vergi və pul- kredit siyasətindən istifadə edir;

- Bazar mexanizmi imkan vermədiyi hallarda makro-iqtisadi və struktur tarazlığın qorunub saxlanması;

- İnkişaf strategiyasının işlənib hazırlanması, əlverişli investisiya və sahibkarlıq, habelə milli strategiyanın məqsədi və reallaşdırılması vasitələri də daxil olmaqla iqtisadiyyatın səmərəli fəaliyyət göstərməsinin təmin olunmasında çox mühüm rol oynayan sosial mühitin formalaşdırılması;

- Resursların düzgün bölüşdürülməsi. Dövlət, xüsusi müəssisələrdə istehsal olunmayan əmtəə və xidmətlərin istehsalını təşkil edir; kənd təsərrüfatının, rabitənin, nəqliyyatın inkişaf etdirilməsi üçün şərait yaradır; ölkənin müdafiəsi və elmin inkişafı ilə əlaqədar xərcləri müəyyən edir, təhsilin səviyyəsinin inkişaf proqramlarını formalaşdırır və həyata keçirir;

- Əhalinin sosial müdafiəsi və sosial təminatı. Dövlət, əmək haqqının, yaşa və əlilliyə görə pensiyaların, işsizliyə görə müavinətlərin, aztəminatlı ailələrə müxtəlif

növ yar-dımların minimum məbləğini müəyyən edir və ona təminat verir;

- Xarici aləmdə milli biznesin qorunub saxlanması. Dövlət, qloballaşma şəraitində ölkə iqtisadiyyatının rəqabət qabiliyyətini yüksəltmək məqsədilə milli biznesin fəaliyyətini əlaqələndirir;

- Ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyinin təmin edilməsi. Dövlət ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyini təmin etmək üçün konkret tədbirlər görür, hər cür təhlükəli və qeyri-sabitlik amillərinin aradan qaldırılması ilə mübarizə aparır;

- Ölkənin müdafiə qabiliyyətinin lazımı səviyyədə saxlanması.

Dövlətin ümumi funksiyaları ilə yanaşı, iqtisadiyyatın konkret sahələri və ölkənin regionlarının tənzimlənməsi ilə əlaqədar funksiyaları da vardır.

Dövlətin tənzimləmə funksiyaları onun həyata keçirdiyi sosial-iqtisadi siyasətin məqsədləri ilə müəyyən edilir. Hər bir inkişaf dövrünün - qısa, orta və uzun müddətli dövrlər—xüsusiyyətləri nəzərə alınmaqla konkret məqsəd müəyyən olunur.

Azərbaycan dövlətinin uzunmüddətli sosial-iqtisadi siyasətinin məqsədi əhalinin həyat səviyyəsini tədriclə yüksəltməkdən, sosial bərabərsizliyi azaltmaqdan, ölkənin müstəqilliyini və mədəni dəyərlərini qoruyub saxlamaqdan, dünya birliyində onun özünün layiqli yerini tutması üçün tədbirlər görməkdən ibarətdir.

Siyasətin məqsədi dövlətin fəaliyyətinin əsasında duran vəzifələrə, iqtisadi subyektlərin və ictimai təşkilatların mənafeələrinə, hər bir adamın gündəlik arzularına uyğun gəlməlidir.

Cəmiyyətimizdə Azərbaycan xalqının ənənələrinə və müasir dövrün tələblərinə cavab verən sərbəstlik, məsuliyyət, inam kimi dəyərlər sistemi yeniləşdirilməli, dövlətlə vətəndaşlar, bizneslə vətəndaşlar, hakimiyyətlə biznes ara-sında etibarlı və qarşılıqlı münasibətlər formalaşdırılmalıdır.

Bunlara uyğun olaraq ölkənin sosial-iqtisadi inkişafının tənzimlənməsinin təmin edilməsi üçün dövlətin funksiyalarının prioritetləri müəyyənləşdirilməlidir.

Sual 3. Dövlət tənzimləməsinin obyektləri və

subyektləri.

Iqtisadiyyatın dövlət tərəfindən tənzimlənən obyektlərinə sahələr, regionlar, iqtisadi və sosial proseslər və s. daxildir. Başqa sözlə, dövlət tərəfindən tənzimlənən obyektlər dedikdə milli iqtisadiyyatın səmərəli fəaliyyət göstərməsi üçün dövlətin tənzimləyici fəaliyyətinin hansı məqsədlərə istiqamətləndirilməsi nəzərdə tutulur. Bunlara isə aşağıdakı-lar aiddir: **iqtisadiyyatın sahə, regional, təkrar istehsal və sosial strukturu; iqtisadi tsikl; məşğulluq; əhalinin həyat səviyyəsi;** təhsil və kadrların hazırlanması; pul tədavülü; ETTKI və investisiyalar; tədiyə balansı; sosial sahə və əmək münasibətləri; əhalinin sosial müdafiəsi; ətraf mühitin mühafizəsi; qiymətlərin tənzimlənməsi, antiinflasiya prosesləri; iqtisadiyyatın dövlət bölməsi; mallıyyə ehtiyatları və büdcələrarası münasibətlər; dövlət əmlakının özəlləşdirilməsi, inhisarçılığın aradan qaldırılması; iqtisadiyyatın müxtəlif

sahələrində mülkiyyətin formaları; xarici iqtisadi fəaliyyət və s və i. a.

Ölkəmizdə bazar münasibətlərinə keçid şəraitində qar-ıda duran ən mühüm vəzifə səmərəli fəaliyyət göstərən bacarıqlı mülkiyyətçilərin formalaşdırılmasından ibarətdir. Bu, indi də prioritet sahə olaraq qalır. Bu isə o deməkdir ki, mülkiyyətin strukturu, özəlləşdirmə, inhisarçılığın aradan qaldırılması tənzimləmə obyektləri kimi daim dövlətin diqqət mərkəzində olmalıdır.

Dövlət tənzimləməsinin subyektlərinə qanunverici, icraedici hakimiyyət, habelə məhkəmə orqanları daxildir. Bu, ölkəmizdə Milli Məclisdən, hökumətdən, (Nazirlər Kabineti), Azərbaycan Respublikasının Prezidentindən, Konstitusiya məhkəməsindən, habelə regional hakimiyyət orqanlarından ibarətdir.

Qarışıq iqtisadiyyat şəraitində dövlət tərəfindən tənzimlənən obyektlərdə baş verən dəyişikliklər yeni subyektlərin meydana gəlməsi ilə müşayiət olunur. XX əsrin 60-cı illərində qışıq iqtisadiyyat şəraitində tənzimləmənin əsas subyekti milli dövlətlər olmuşlar.

Sənayecə inkişaf etmiş qabaqcıl ölkələrin informasiya cəmiyyətinə keçdikləri müasir dövrdə milli dövlətlərdən asılı olmayan transmilli korporasiyalar dövlət tənzimləməsində çox mühüm rol oynamağa başlamışlar. Belə ki, transmilli korporasiyalar dünya sənaye məhsullarının təqribən 50%-ə, xarici ticarətin 63%-ə, yeni texnikaya verilən patent, texnologiya və nou-haunun 4/5 hissəsinə nəzarət edirlər. Dünya taxıl, qəhvə, qarğıdalı, meşə materialları, tütün bazarlarının 90%-i, mis və alüminium filizi bazarlarının 85%-i, çay və qalay bazarının 80%-i, banan bazarının 75%-i, təbii kauçuk və

xam neftin 75%-i transmilli korporasiyaların nəzarəti altındadır.

Dünyada iqtisadi hakimiyyətin çox böyük hissəsini öz əllərində cəmləşdirən təqribən 500 transmilli korporasiya vardır. İri transmilli korporasiyaların gücünü (ümumi daxili məhsul göstəricisi) hər hansı bir orta dövlətin səviyyəsi ilə müqayisə etmək olar. Bu, onlara başqa ölkələrə öz iradələrini diktə etməyə imkan verir. **Məsələn, ABŞ-in «General motors» korporasiyasının satdığı məhsulların dəyəri İsveç, Avstriya və İsveçrənin birlikdə istehsal etdikləri ümumi daxili məhsuldan çoxdur.** Məsələyə tənzimləmə nöqtəyi-nəzərindən yanaşdıqda, qeyd etmək lazımdır ki, korporasiyaların daxilində qiymətlər bazar tərəfindən deyil, onların strategiyalarına uyğun olaraq özləri tərəfindən müəyyən olunduğuna görə bu, azad bazar qanunlarına tam uyğun gəlmir.

Transmilli korporasiyaların «xüsusi çəkisi»ni nəzərə aldıqda məlum olur ki, dünya iqtisadiyyatının 50%-i sərbəst bazar şəraitində, 50%-i isə planlı sistemdə «fəaliyyət» göstərir. Bu sahədə iqtisadi sistemlərin konvergenşiyasına keçid nəzərdə tutulmuşdur. Burada məqsəd plan və bazar münasibətlərini əlaqələndirməkdən ibarətdir. Transmilli kapital dövlətin daxili bazarın tənzimlənməsi sahəsində söylərini heçə endirə və istədiyi vaxt hər hansı bir dövlətin maliyyə bazarlarını «zəbt» edə bilər. Bu isə belə bir fikir söyləməyə imkan verir ki, dövlət iri transmilli korporasiyaların işinə geniş miqyaslı müdaxilə etmək iqtidarında deyildir. Beynəlxalq Valyuta Fondu (BVF), Dünya bankı, Ümum-dünya ticarət təşkilatı və sairələr də tənzimləmə subyektləridir.

Bu təşkilatlar kredit verərkən qarşıya müəyyən şərtlər qoyur və dövlət, istər iqtisadi, istərsə də siyasi sahədə onlarla hesablaşmağa məcbur olur.

Dövlət tənzimləməsinin beynəlxalq təsisatları rolunda çıxış edən bir qrup ölkə milli iqtisadiyyatların tənzimlənməsinin ümumi məqsədi ilə kifayətlənmir, həm də tənzimləmənin ümumi mexanizmindən istifadə edirlər. Məsələn, Avropa İttifaqına daxil olan ölkələrin böyük əksəriyyətində vahid valyuta kimi avrodan istifadə olunmaqla, bəzi sahələrdə vahid vergi dərəcələri tətbiq edilir.

Bazar münasibətlərinin yüksək səviyyədə inkişaf etdiyi bəzi **ölkələrin iqtisadi gücü bir sıra amillərlə müəyyən olunur**. Məsələn, keçən əsrin 90-cı illərində bir barrel neftin qiyməti 8-9 dollara bərabər olmuşdur. Bu dövrdə inkişaf etməkdə olan ölkələrdə bütün əmtəlik xammalların qiymətləri kəskin sürətdə aşağı düşmüş, inkişaf etmiş ölkələrdə isə elmtutumlu əmtələrin qiymətləri 1,5 dəfə yüksəlmişdir. Odur ki, ABŞ 8 il (1992-2000- ci illər) ərzində öz iqtisadiyyatının inflyasiyasız inkişafına demək olar ki, dünyanın digər ölkələrinin təbii ehtiyatlarından «pulsuz» istifadə etməsi sayəsində nail olmuşdur. Digər inkişaf etmiş ölkələrdə də bu yoldan istifadə edilmişdir. **Dolların hamı tərəfindən ümumi tədiyə vasitəsi kimi qəbul olunması, ona etibar edilməsi bütün dünyada ABŞ üçün çox böyük üstünlüklər yaradır**. Dolların emissiyasına nəzarət etmək imkanı ABŞ-ın iqtisadi gücünün əsaslarından biridir. Bunun nəticəsidir ki, ABŞ ən yüksək «iqtisadi azadlıq indeksi»nə malikdir və bazarda gedən proseslərə ən az müdaxilə edən ölkələr sırasına başçılıq edir.

Dövlətin tənzimləmə fəaliyyətinin səmərəliliyini iki cəhətdən qiymətləndir-mək olar. Bunlardan biri onun milli mənafeələrin ifadəçisi və sosial-iqtisadi proseslərin tənzimləyicisi, digəri isə bazarın ən böyük mülkiyyətçisi və subyekt kimi çıxış etməsidir. Bunların hər birində müxtəlif qiymətləndirmə meyarlarından istifadə olunur. Bu meyarlara nəticə etibarilə əhalinin rifahının yüksəlməsinə imkan verən məhsuldar qüvvələrin inkişafı, fikrimizi bir qədər də konkretləşdirsək istehsalda tənəzzülün baş verməsi (iqtisadi artımın olmaması), iqtisadiyyatın və sosial proseslərin idarə olunmasının nəzarətdən çıxması aiddir. Səmərəlilik meyar-larına həmçinin istehsalın səmərəliliyinin yüksəlməsi (əmək məhsuldarlığının yüksəlməsi, ehtiyatlara qənaət edilməsi və i.a.) aid edilir. **Son dövrlərdə iqtisadi təhlükəsizliyin, xüsusilə də onun təmin olunması ilə əlaqədar dövlətin öz vəzifələrini yerinə yetirməsinin vacibliyinin artması da buraya aid edilir.**

Bunları nəzərə almaqla, dövlət tərəfindən tənzimləmənin səmərəliliyini aşağıdakı əsas meyarlardan istifadə etməklə qiymətləndirmək olar:

- proqnozlaşdırılan göstəricilərlə faktiki göstəricilərin müqayisə edilməsi;
- beynəlxalq müqayisədən istifadə olunması;
- ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyinə qiymət vermək üçün faktiki və optimal həddin müqayisə edilməsi.

Sual 4. İqtisadiyyatın dövlət tərəfindən tənzimlənməsinin forma və metodları.

Planlı iqtisadiyyat şəraitində direktiv planlaşdırmadan istifadə olunduğu halda, bazar iqtisadiyyatına keçid dövründə tənzimləmənin aşağıdakı formalarından istifadə edilir: 1) dövlət sifarişi; 2) indikativ (tövsiyə xarakterli) planlaşdırma; 3) strateji planlaşdırma; 4) proqramlaşdırma; 5) proqnozlaşdırma və s.

Dövlət tərəfindən tənzimləmənin əsas formalarından olan direktiv planlaşdırmadan keçmiş SSRI-də və digər sosialist ölkələrində uzun müddət istifadə edilmişdir.

Direktiv planlaşdırmada ölkənin iqtisadi və sosial inkişaf planı qanun qüvvəsinə malik olur və iqtisadiyyatın bütün pillələri-müəssisələr, sahələr, regionlar üçün məcburidir. SSRI-də direktiv planlaşdırma dövründə dövlətin iqtisadiyyata müdaxiləsinin ən yüksək həddinə nail olunmuşdu.

Direktiv planlaşdırma iqtisadi fəaliyyət azadlığını və qərarların qəbul olunmasında təşəbbüskarlığı məhdudlaşdırırdı. Bu zaman dövlət əsas etibarilə maddi ehtiyatların bölüşdürülməsi, habelə istehsal və istehlakın inzibati yolla idarə edilməsi vəzifələrini yerinə yetirirdi. Çünki müəssisələr dövlətə məxsusdur və istehsal dövlət planları əsasında həyata keçirilirdi. Başqa sözlə, hər bir müəssisə üçün tapşırıq mərkəzi plan orqanları tərəfindən məyyyəən olunurdu. O zaman hər bir malməndərənin özünün istehlakçısı var idi, onlar bir-birlərini yaxşı tanıyırdılar.

Planlaşdırma texniki normativlərin və maddi balansların köməyi ilə aparıldığına görə dəyər, maliyyə balansları yalnız əlavələr kimi işlənib hazırlanırdı. Belə planlaşdırma mürəkkəbləşən iqtisadiyyatın obyektiv tələblərinə cavab vermirdi.

Planlaşdırmanın əsas forması beşillik planların işlənib hazırlanmasından ibarət olmuşdur ki, bunlar da illik planlara bölünmüşdür. Kontrol rəqəmləri və beşillik planların direktiv sənədlərini də planlaşdırmanın bu formasına aid etmək olar. İqtisadiyyatın inkişaf etdirilməsinin məqsədi və əsas istiqamətləri kontrol rəqəmlərlə müəyyən edilirdi. İqtisadiyyatın inkişaf etdirilməsinə dair dövlət planı haqqında Qanun SSRI Ali Soveti tərəfindən təsdiq olunurdu.

Dövlət sifarişi bazar münasibətlərinə keçidin başlanğıcında qlobal direktiv planlaşdırmadan məhdud planlaşdırmaya keçilməsi deməkdir.

Tənzimləmənin dövlət sifarişi formasından keçən əsrin 20-ci illərində xarici ölkələrdə və keçmiş SSRI-də geniş istifadə olunmuşdur. Lakin dövlət sifarişinin yerinə yetirilməsi heç də həmişə satışla və maliyyə resursları ilə təmin olunmur və buna görə də istehsalçı müəssisə üçün faydalı deyildi. Qərb ölkələrində firmalar dövlət sifarişi uğrunda öz aralarında rəqabət aparır, sovet müəssisələri isə bütün ciddi-cəhdlə bu prosesdən kənar qalmağa səy göstərirdilər.

Dövlət sifarişləri ABŞ-da daha geniş yayılmışdır. Təsərrüfatçılığın bu forması sənayenin yeni-yeni sahələrinin (elektron, aerokosmik, atom və. i.a.) meydana gəlməsi ilə əlaqədardır.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində toplanmış təcrübə dövlət sifarişinin formalaşması və reallaşdırılmasının aşağıdakı prin-siplərini müəyyən etməyə imkan verir:

1) Məhsulların (işlərin, xidmətlərin) sifarişçisi müəyyən maliyyə və digər zəruri resurslara, büdcə vəsaitinə malik olan, hüquqlarının bir hissəsini özünün səlahiyyətli icra orqanlarına verən, konkret smetaları, tədbirlər proqramlarını işləyib hazırlayan, dövlətdir;

2) Sifarişlərin tərkibi ümumdövlət tələbatlarının quruluşu, ölkənin ictimai-siyasi, elmi və iqtisadi həyatının müxtəlif sahələrində dövlətin yerinə yetirdiyi funksiyalarla əlaqədardır. Çünki bu vəzifələr obyektiv səbəblər üzündən bazarın öz-özünü tənzimləmə mexanizminin köməyi ilə həyata keçirilə bilmir.

3) Sifarişlərin həcmi ölkənin büdcə fondundakı vəsaitin kəmiyyəti ilə məhdudlaşır;

4) Sifarişlər müqavilə əsasında yerləşdirilir və yerinə yetirilir.

Dövlət sifarişi dövlət büdcəsinin xərc hissəsinin icra edilməsi və deməli, bazar iqtisadiyyatının tənzimlənməsi formasıdır.

Sifarişlər yerləşdirilənə qədər podratçı müəssisələrin seçilməsi üçün müsabiqə aparılır. Bu, büdcə resurslarından istifadənin səmərəliliyinin yüksəlməsinə təsir edir. Müsabiqənin qalibi podratçı müəssisə ilə müqavilə bağlayır. Müqavilədə məhsulların göndərilməsi, işlərin görülməsi və xidmətlərin göstərilməsi sahəsində tərəflərin hüquq və vəzifələri müəyyən edilir. Müqavilədə sifarişçi təşkilatla podratçı təşkilat arasındakı iqtisadi, hüquqi, təşkilati-texniki, inzibati-idarəetmə və sosial sahələrdə qarşılıqlı münasibətlər nəzərdə tutulur.

Müqavilədə müəyyən göstəricilər olmalıdır. Göstəricilərin sayı və tərkibi, onun dəyəri, hazırlanması müddəti, təyinatı (mülki və ya hərbi məqsədlər, ETTKI, tikinti və i. a. üçün nəzərdə tutulması), istifadə olunmuş müsabiqə sisteminin xarakteri, maliyyələşdirmə formaları sifarişin spesifikasiyasından asılıdır.

Bazar münasibətləri şəraitində dövlət tərəfindən tənzimləmənin formalarından biri indikativ (tövsiyə xarakteri daşıyan) tənzimləmədir. Direktiv planlaşdırmadan fərqli olaraq qərbin bir sıra ölkələrində (Fransa, Yaponiya və. s.) indikativ plandaşdırma geniş yayılmışdır.

Bu planlar ümumxalq mənafeələrinə xidmət edən planların yerinə yetirilməsi üçün təsərrüfat subyektlərinin səylərinin səfərbərliyə alınmasına xidmət edir.

Indikativ planlaşdırma sosial-iqtisadi inkişaf göstəricilərinin işlənilib hazırlanmasına əsaslanan, dövlət tərəfindən tənzimləməni bazar və qeyri-bazar özünü-tənzimləmə metodları ilə əlaqələndirən, iqtisadiyyatın dövlət və qeyri-dövlət subyektlərinin fəaliyyətlərinin idarə olunması və onların mənafeələrinin əlaqələndirilməsini nəzərdə tutur.

Planda müəyyən olunan makroparametrlər xüsusi sahibkarlığa təsir göstərən iqtisadi mühitin formalaşmasına xidmət etməlidir. Ona görə də indikativ planlaşdırma xüsusi bölməyə əsas etibarilə stimullaşdırıcı, ya da məhdudlaşdırıcı tələb vasitəsilə təsir göstərir.

Sosial-iqtisadi inkişafın indiqatoru kimi iqtisadiyyatın dinamikası, strukturu və səmərəliliyi, maliyyənin, pul tədavülünün, əmtəə və qiymətli kağızlar bazarlarının vəziyyəti, qiymətlərin hərəkəti, məşğulluq və

əhalinin həyat səviyyəsi və s. göstəricilərdən istifadə olunur.

Dövlət tərəfindən tənzimləmənin formalarından biri kimi Fransada və digər ölkələrdə strateji planlaşdırmadan istifadə edilir. Fransanın və Avropa İttifaqına daxil olan digər ölkələrin milli bazarlarının bir-birinə yaxınlaşması indikativ planlaşdırmadan strateji planlaşdırmaya keçilməsini zəruri etmişdir. Strateji planlaşdırma öz əksini ilk dəfə 1989-1992-ci illərdə Fransanın iqtisadi inkişafına dair onuncu planda tapmışdır.

Strateji planlaşdırmanın mahiyyəti ondan ibarətdir ki, dövlət, milli iqtisadiyyatın başlıca inkişaf prioritetlərinin seçilməsi və həyata keçirilməsində aparıcı rol oynamalıdır. Strateji planlaşdırma vasitəsilə cəmiyyətin inkişaf yolu müəyyən edilir, hansı bazarlarda fəaliyyət göstərməyin daha yaxşı olması, hansı texnologiyalardan istifadə olunması, bu zaman iqtisadiyyatın hansı bölməsinə və hansı ictimai strukturlara istinad olunması məsələləri həll edilir. **Bunlara əsasən ölkənin inkişaf etdirilməsinin əsas istiqamətləri, milli valyutanın möhkəmləndirilməsi və məşğulluğun təmin olunması, əhalinin təhsili və sosial müdafiəsi, elmi tədqiqatların aparılması, ərazilərin abadlaşdırılması və s. və i.a. müəyyənləşdirilir.**

Proqramlaşdırma sosial-iqtisadi inkişaf proqramlarının işlənilib hazırlanması və onlara nail olunması yollarının müəyyənləşdirilməsi deməkdir. **Ölkənin sosial-iqtisadi inkişaf proqramı adətən aşağıdakıları əhatə edir:**

- Ölkənin əvvəlki illər üzrə sosial-iqtisadi inkişafının yekunlarının təhlili və ölkə iqtisadiyyatının müasir vəziyyətinin səciyyələndirilməsi;

- Orta müddətli perspektiv üçün ölkənin sosial-iqtisadi inkişaf proqramı konsepsiyası;

- Makroiqtisadi siyasət;

- İnstitusional (hərtərəfli) dəyişikliklərin aparılması;

- Investisiya və struktur siyasəti;

- Aqrar siyasət;

- Ekoloji siyasət;

- Sosial siyasət;

- Regional siyasət;

- Xarici iqtisadi siyasət.

Proqnozlaşdırma ölkənin inkişaf etdirilməsinin başlıca problemləri və istiqamətlərinin aşkara çıxarılmasına xidmət edir. Dövlət orqanları proqnoz hesablamalarının nəticələrindən sosial-iqtisadi siyasətin və prioritetlərin işlənilib hazırlanması və əsaslandırılması üçün istifadə edirlər.

Proqnozlaşdırma dövlət tərəfindən tənzimləmənin formalarından biri olmaqla, proqramların, planların, əsas istiqamətlərin, sosial-iqtisadi inkişaf strategiyasının işlənilib hazırlanmasının başlanğıc mərhələsidir. İctimai fəaliyyətin bütün növlərində inkişaf perspektivlərinin, hazırda qəbul olunan qərarların gələcəkdə nə kimi nəticələr verəcəyinin qabaqcadan müəyyənləşdirilməsinin çox böyük əhəmiyyəti vardır. Sosial-iqtisadi proseslərin idarə olunmasında bu xüsusilə vacibdir. Lakin bu çox çətin məsələdir. Çünki müasir dövrdə ictimai həyatın bütün formaları və onların qarşılıqlı fəaliyyəti olduqca mürəkkəbləşmişdir. Elm, texnika, sosial şərait, dünya

təsərrüfatına daxil olan ölkələr arasındakı qarşılıqlı əlaqə və asılılıqlar güclənmişdir.

Qarşıda duran başlıca vəzifə çoxsaylı obyektiv və subyektiv (daxili və xarici) amillər arasındakı qarşılıqlı əlaqələri nəzərə almaqdan, ictimai inkişafın idarə edilməsinin üsürlərindən biri olan proqnozlaşdırmanın elmi cəhətdən əsaslandırılması və düzgünlüyünə nail olunmasından ibarətdir.

Ölkənin sosial-iqtisadi inkişafına dair proqnozlar adətən aşağıdakı sahələr üzrə işlənib hazırlanır:

- Bütövlükdə iqtisadiyyat üzrə (o cümlədən ərazi üzrə);
- İqtisadiyyatın ayrı-ayrı sahələri üzrə;
- Regionlar (iqtisadi rayonlar) üzrə.

Proqnozlar, daxili və xarici, siyasi, iqtisadi, təbii və digər amillər nəzərə alınmaqla, bir neçə variantda hazırlanır. Onlara makroiqtisadi vəziyyəti, iqtisadiyyatın struk-turunu, elmi-texniki və innovasiya inkişafını, xarici iqtisadi fəaliyyəti, istehsal və istehlakın dinamikasını, həyat səviyyəsini, ekoloji vəziyyəti, cəmiyyətin sosial quruluşunu, habelə təhsili, mədəniyyəti, səhiyyəni, əhalinin sosial təminatını ifadə edən kəmiyyət və keyfiyyət göstəriciləri daxil edilir.

Dövlət tərəfindən tənzimləmənin nəzərdən keçirilən əsas formaları yeniləşdirilir, cəmiyyətin inkişafı ilə əlaqədar olaraq konkret şəraitə uyğun gələn yeni-yeni üsürlərlə zənginləşdirilir.

İqtisadiyyatın dövlət tərəfindən tənzimlənməsi metodları iki qrupa bölünür: 1) müstəqim (inzibati) metodlar; 2) dolaylı (iqtisadi) metodlar. Lakin qeyd etmək

lazımdır ki, real həyatda tənzimləmənin inzibati və iqtisadi metodları hədudlarının müəyyənləşdirilməsi əslində şərti xarakter daşıyır. Bu, onunla əlaqədardır ki, iqtisadi tənzimləmə prosesini müəyyən inzibati amillərdən istifadə etmədən tənzimləmək mümkün deyildir. Misal üçün dövlət, əhalidə olan pul vəsaitini əmanət qoyuluşuna cəlb etmək üçün əmanətə görə verilən faizin səviyyəsini qaldırmalıdır. Hər bir inzibati tənzimləmə metodu isə müəyyən iqtisadi mexanizmlər vasitəsilə həyata keçirilir. Məsələn, dövlət milli məhsulun strukturunun cəmiyyətin tələbatına uyğunlaşdırılmasına nail olmaq üçün müvafiq vergi və güzəştlər sistemi tətbiq etməli, qiymətlərin səviyyəsi üzərində nəzarəti həyata keçirməli, yaxud da ayrı-ayrı istehsalçılara xüsusi şərait yaratmalıdır. Bunlarla yanaşı, inzibati və iqtisadi metodlardan qarşılıqlı şəkildə istifadə olunması onların bir-birindən fərqləndirilməsini inkar etmir. Belə ki, məlum olduğu kimi, iqtisadi proseslərin tənzimlənməsində inzibati metodlardan genbol istifadə olunması azad iqtisadi fəaliyyəti məhdudlaşdırır. Lakin tətbiq olunan tənzimləmə metodları iqtisadi cəhətdən əsaslandırıldıqda, bu, onların bazar iqtisadiyyatının fəaliyyətinə mənfi təsirini xeyli azaldır. Bazar münasibətlərinin hələ təşəkkül tapmadığı böhranlı iqtisadiyyat şəraitində isə milli reallıqlar nəzərə alınmadan iqtisadi proseslərin tənzimlənməsində iqtisadi metodlara üstünlük verilməsi böyük mənfi sosial-iqtisadi nəticələrə gətirib çıxara bilər.

Dövlət tərəfindən istifadə olunan tənzimləmə metodlarının təsnifləşdirilməsi olduqca mürəkkəb prosesdir. **Iqtisadçılar tənzimləmə metodlarını adətən**

iki qrupa bölürlər: 1) ümumi metodlar; 2) xüsusi metodlar;

Ümumi metodlara idrak metodlarının toplusu, sistemli metod, ümumi təkrar istehsal nəzəriyyələri və başqaları aiddir. Makroiqtisadiyyatın qarşısında duran əsas vəzifə bütövlükdə iqtisadi sistemin fəaliyyətini tədqiq etməkdən ibarətdir. Makroiqtisadi proseslərin tədqiq olunması, bu və ya digər sosial-iqtisadi proseslərdə hadisələrin inkişafının qabaqcadan proqnozlaşdırılması, kəmiyyət və keyfiyyət təhlil metodlarına kompleksli yanaşmalara əsaslanır.

Sosial-iqtisadi inkişaf proseslərinin dövlət tərəfindən tənzimlənməsində **xüsusi metodlardan** daha geniş istifadə olunur. Bunların içərisində ekstropolyasiya, iqtisadi qruplaşdırma, indeks, büdcə, balans, proqram-məqsədli və normativ metodlar xüsusi yer tutur.

Ekstropolyasiya metodundan əsas etibarilə ilkin proqnozların, əsas istiqamətlərin, proqramların, layihələrin işlənilib hazırlanmasında istifadə olunur. Bu metodun tətbiq olunduğu müddət nə qədər qısa olarsa, onun dəqiqliyi də bir o qədər böyük (etibarlı) olur.

Dövlət tərəfindən tənzimləmədə iqtisadi **qruplaşdırma metodundan** geniş istifadə edilir. Bu metod tərkibinə görə çox mürəkkəb olan toplunun hər hansı bir əhəmiyyətli əlamət üzrə eynitipli qruplara ayrılmasına imkan verir. Təhlil bir çox hallarda bir və ya bir neçə əlamətin əlaqələndirilməsi üzrə formalaşan struktur, dinamik və struktur-dinamik qruplaşdırmaların köməyi ilə həyata keçirilir. Məsələn, əhalinin həyat səviyyəsinə xarakteristika vermək üçün əhali hər nəfərə düşən pul gəlirlərinə, yaşayış minimumuna, hər 10000

nəfərə düşən xəstəxanalardakı çarpayıların sayına görə qruplaşdırılır.

İndeks metodundan bilavasitə cəmlənməsi mümkün olmayan üsürlərdən ibarət olan topluya müqayisəli xarakteristika vermək üçün istifadə edilir. İndeks metodu mürəkkəb hadisələri əmələ gətirən üsürlərin dəyişməsinə təsir edən amilləri aşkara çıxarmaq və onları qiymətləndirmək üçün tətbiq edilir.

Büdcə metodu (ev təsərrüfatları büdcələrinin seçmə yolu ilə tədqiq olunması) dedikdə əhalinin həyat səviyyəsinin öyrənilməsi ilə əlaqədar həyata keçirilən statistik müşahidə metodu nəzərdə tutulur. Bu müşahidə ölkənin statistika orqanları tərəfindən aparılır. Tədqiqatın materialları əhalinin maddi rifah halı, istehlakı, pul xərcləri, həyat şəraitinə görə bölgüsü haqqında mühakimə yürütməyə imkan verir. Bu materiallar müxtəlif tərkibli ailələrin istehlakı ilə əlaqədar olan xərclərin strukturu haqqında informasiya mənbəyidir, şəhər və kənd yerlərindəki ev təsərrüfatlarının istehlak tələbinin dəyişməsi dinamikasını müəyyən etməyə imkan verir.

Ev təsərrüfatları büdcələrinin tədqiq olunması nəticəsində əldə edilən materiallardan statistikada müxtəlif iqtisadi hesablamalarda (istehlak qiymətləri indekslərinin, milli gəlirin, əhalinin real gəlirlərinin hesablanmasında) istifadə edilir.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində tarazlıq təmin olunmalıdır. Başqa sözlə, resurslarla tələbat (maddi, əmək, maliyyə) arasında tarazlığın yaradılması ilk növbədə həll edilməli olan problemdir. Bazar iqtisadiyyatı şəraitində heç kim onun subyektlərini istehsal, mal

göndərilməsi, istehlak limiti üzrə tapşırıqları məcburi surətdə yerinə yetirməyə təhrik etmir.

Müasir dövrdə, maddi, əmək ehtiyatları, maliyyə-dəyər və sahələrarası balanslardan daha çox istifadə olunur. Sahələrarası balansın məlumatlarından iqtisadiyyatın sahə strukturunun işlənib hazırlanması, ayrı-ayrı amillərin təsirinin, məsələn, iqtisadiyyatın enerji təchizatından, yaxud da qiymətlərin dəyişməsindən asılılığının aşkara çıxarılması üçün istifadə edilə bilər. Bazar münasibətləri şəraitində məhdud nomenklaturda maddi balansların işlənib hazırlanmasının da çox böyük əhəmiyyəti vardır.

Hər hansı bir konkret problemin həll edilməsi üçün başqa metodlardan istifadə edilməsi mümkün olmadıqda proqram-məqsədli metoddan istifadə olunur. Bu metodu tətbiq etmək üçün problemin seçilməsi əsaslandırılmalıdır. Proqram-məqsədli metod sözün geniş mənasında problemin həll edilməsinə kompleksli yanaşılmasının həyata keçirilməsi və dərinləşdirilməsi deməkdir.

Normativ metoddan həm ayrılıqda, həm də digər metodlarla birlikdə istifadə oluna bilər. Məsələn, proqram-məqsədli metodla birlikdə qarşıya qoyulan məqsəd üzrə kəmiyyət göstəriciləri və ona nail olunması üçün lazım olan ehtiyatlar müəyyən edilir. Normativ metoddan müxtəlif balanslar tərtib olunarkən tələbatın və mümkün olan ehtiyatların aşqara çıxarılması, dövrüyyə vəsaitləri normativlərinin, amortizasiya ayırmaları normalarının müəyyən edilməsi üçün istifadə olunur.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində müxtəlif normativlərdən də istifadə edilir. Bunlara texniki-

iqtisadi, sosial, ekoloji normativləri, maliyyə normaları və normativlərini misal göstərmək olar.

Texniki-iqtisadi normativlər bazar şəraitində fəaliyyət göstərən təsərrüfat subyektlərinə xammal, yanacaq, elektrik enerjisi və s. sərfini müəyyən etməyə imkan verir. Dövlət isə əvvəllərdə olduğu kimi, bu normativlərin işlənilib hazırlanması və tətbiq olunması əvəzinə iqtisadi inkişafın resurslara qənaətmə imkanı verən proqramlarının işlənilib hazırlanması və həyata keçirilməsi ilə məşğul olur.

Iqtisadi normativlər bütövlükdə iqtisadiyyatın və ayrı-ayrı sosial-iqtisadi proseslərin inkişaf etdirilməsinin tənzimləyicisidir. **Bunlara aşağıdakılar aiddir:** 1) əmlaka, gəlirlərə, faydalı qazıntıların hasilatına, əmtəə və xidmətlərə görə alınan vergilər, gömrük rüsumları; 2) maliyyə normativləri-transfərlər, büdcəyə ayırmalar, büdcədən kənar fondlara ayırmalar və s. 3) bank normativləri-məcburi ehtiyatların yaradılması normativləri, faiz dərəcələri və i.s.

Iqtisadi normativlərin içərisində maliyyə normaları başlıca yer tutur. Bunlara təhsilin idarə olunmasını, maliyyə resurslarının bölgüsünü tənzimləyən kəmiyyətin ən aşağı, orta və ən yüksək hədlərini əks etdirən göstəricilər aiddir. Maliyyə normativləri maliyyə resurslarından, məqsədli pul vəsaiti fondlarından səmərəli istifadə olunmasını tənzimləmək üçün tətbiq edilir. Bunlardan istifadə olunması istehsalla maliyyə göstəriciləri arasındakı əlaqələrə, büdcənin tarazlığının təmin edilməsinə imkan verir.

Maliyyə normaları və normativləri təsdiq olunan və hesablama yolu əldə edilən norma və normativlərə bölünür.

Təsdiq olunan norma və normativlər-vergi dərəcələri, mənfəətdən büdcəyə ayırmalar, büdcədənkanar fondlara ayırmalar (vahid sosial vergi), gəlir vergisinin dərəcələri və i.a. - qüvvədə olan qanunvericiliklə müəyyən edilir. Hesablama yolu ilə əldə edilən maliyyə normativlərinə, dövriyyə vəsaitləri normativləri misal ola bilər.

Təyinatından asılı olaraq vahid və fərqli maliyyə norma və normativləri bir-birindən fərqləndirilir. Məsələn, əsas fond növləri üzrə müəyyən olunan fərqli amortizasiya normaları sahə üzrə vahid normalardır.

Sosial normativlər yaşayış minimumu və istehlak büdcələri əsasında normativ metodla-minimum istehlak büdcəsi və səmərəli istehlak bədcəsi işlənib hazırlanmalıdır. Hazırda rəsmi statistikada bir qayda olaraq yaşayış minimumu, hər nəfərə düşən orta gəlir və orta əmək haqqı göstəricilərindən istifadə olunur, bunlar bir-biri və digər sosial göstəricilərlə müqayisə edilir. Lakin bu kifayət deyildir. Çünki hazırda ölkəmizdə müəyyən olunmuş yaşayış minimumu BMT-nin tövsiyə etdiyi normalara uyğun gəlmir və deməli, iqtisadi və sosial cəhətdən əsaslandırıldığını demək olmaz. Müxtəlif əhali qruplarının pul gəlirlərinin real alıcılıq qabiliyyətinin qiymətləndirilməsi də belə bir nəticə çıxarmağa imkan verir ki, orta əmək haqqı da həyat səviyyəsinin indikatoru vəzifəsini yerinə yetirmir.

Ekoloji normativlər dedikdə zərərli tullantıların atmosfərə təsirinin, suyun çirklənməsinin qarşısını almaq

üçün müəyyən olunan normativlər; torpaqdan və sudan istifadə normativləri və.s. nəzərdə tutulur.

Ekoloji normativlərdən təbiəti mühafizə tədbirlərinin səmərəliliyinin hesablanması, təbiəti mühafizə təyinatlı əsas fondların və obyektlərin yaradılmasında; məqsədli təbiəti mühafizə proqramları və təbiətin qorunmasına dair kompleks ərazi sxemlərinin işlənilib hazırlanmasında istifadə edilir.

İqtisadiyyatın ətraf mühitə təsiri həm makroiqtisadi, həm də mikroiqtisadi səviyyədə nəzərdən keçirilir. Makroiqtisadi səviyyə üçün amerika iqtisadçıları V.Leontyev və D.Fordun «İqtisadiyyatın strukturunun ətraf mühitə təsirinin sahələrarası təhlili» əsəri əsas təşkil edir. Bu əsərin məqsədi çirklənmənin sahələrarası əlaqələr sisteminə daxil edilməsi və ekoloji əlaqələr nəzərə alınmaqla sahələrarası modelin düzəldilməsindən ibarətdir. Əsərdəki materiallar ekoloji amillər nəzərə alınmaqla iqtisadiyyatın modelləşdirilməsində yeni elmi istiqamətin inkişafına təkan vermişdir.

Nəzərdən keçirilən normativlərlə yanaşı, digər əlamətlər üzrə normativlərdən də istifadə olunur. Məsələn, resurs və ictimai istehsalın səmərəliliyi üzrə normativlər də vardır.

Resurs üzrə normativlərə maddi, maliyyə, əmək və təbii resurslar üzrə normativlər, məsələn, material tutumu, metal tutumu və i. a aiddir.

İctimai istehsalın səmərəliliyi normativlərinə əhalinin hər nəfərinə, xərcin hər manatına görə ümumi daxili məhsul istehsalı; rentabellik; fondverimi; ümumi daxili məhsul artımının əmək məhsuldarlığının

yüksəldilməsi nəticəsində əldə edilən hissəsi (xüsusi çəkisi) daxildir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı

1. "İqtisadi nəzəriyyə" (dərslük), Bakı-2011.
2. Sabir İbadov "İqtisadiyyat", Bakı - 2005
3. Qreqori Mənkü "Ekonomiksin əsasları"
4. İqtisadi nəzəriyyə, mikroiqtisadiyyat -1, 2, : Dərslük / RF əməkdar elmxadimi, professor iqtisad elmləri doktoru Q.P.Juravlyovanın ümumiredaktəsilə.-4-cü nəşr, -M.: Daşkov və Ko nəşriyyat-ticarət korporasiyası,2010. 924 s.
- 5.İqtisadi nəzəriyyə: Dərslük / T.S.Vəliyevin, Ə.P.Babayevin,M.X.Meybullayevin ümumi redaktəsilə, Bakı: Çəşioğlu, 2001, 691 s.
6. Mikro və makroiqtisadiyyat: Dərslük / Atakişiyev M.C., Abbasov H.M. ,AbbasovaN.H. Bakı: 2010-cu il 508 s.

Xarici ədəbiyyatlar.

- 1.Борисов, Е.Ф. Экономическая теория: учеб. для студентов вузов, обучающихся по гуманитар. и техн. спец. / Е.Ф. Борисов. - 4-е изд., перераб. и доп. - Москва: Высш. образование, 2006.—391 с.
- 2.Булатов, А.С. Экономика: Учебник / А.С.Булатова, 4-е изд. - М.: Экономистъ, 2008. – 831 с.
- 3.Курс экономической теории: Учебное пособие / Под ред. д.э.н., проф. А.В.Сидоровича; МГУ им. М.В.Ломоносова. – М.: Дело и сервис, 2007. – 1040 с.

- 4.Чепурин, М.Н. Курс экономической теории: Учебник / М.Н.Чепурин, Е.А.Киселев. – М.: Издательство: Аса Киров, 2006.- 832 стр.
- 5.Экономическая теория (политэкономия): учеб. для студентов вузов., обучающихся по экон. спец. / Под общ. ред. В.И.Виद्याпина, Г.П.Журавлевой.—Изд. 4-е.—Москва: ИНФРА-М, 2007.—638, [1] с.
- 6.Экономическая теория для студентов вузов / Под ред. В.Д.Камаева. – изд. 13-е, перераб., доп. – М.: Владос, 2007 – 591 с.
- 7.Экономическая теория: учебник для студентов вузов, обучающихся по экономическим направлениям и специальностям / Под ред. проф. А.И.Добрынина, проф. Л.С.Тарасевича.—3-е изд., доп. и испр. - Санкт-Петербург: СПбГУЭФ: Питер, 2008.—542 с.[1]
- 8.Макконелл, К.Р. Экономикс: принципы, проблемы и политика/ К.Р.Макконелл, С.Л.Брю. - Пер. с 13-го англ.изд. – М.: ИНФРА-М, 2009. – 924 с.
- 9.Экономическая теория в двух частях. Часть I. Введение в экономическую науку. Микроэкономика: учебное пособие для студентов неэкономических специальностей/А.Р.Тумашев, С.Н.Котенкова, М.В.Тумашева. – Казань: Казан.ун-т, 2011. – 204 с.
- 10.Экономическая теория Часть II. Макроэкономика: учебное пособие для студентов неэкономических специальностей/под ред. С.В.Мокичева; С.В.Мокичев,
- 11.В.В.Малаев, С.Н.Котенкова и др. – Казань: Казан.ун-т, 2011. – 132 с.

12. В поисках новой теории: книга для чтения по экономической теории с проблемными ситуациями: Учебное пособие/ Под ред. А.Г.Грязновой и Н.Н.Дулиной. – М.: КНОРУС, 2004. – 368 с.
13. Ефимова, Е.Г. Экономическая теория в схемах, таблицах, графиках и формулах. Учебное пособие /Е.Г.Грязнова. – М.: Флинта, 2003. – 156 с.
14. Маркс, К. Капитал. / Маркс К. , Энгельс Ф. Собр.соч, 2-е изд., т. 23-25.
15. Маршалл, А. Принципы политической экономии. В 3 т./ Пер. с англ.– М : Прогресс, 1983.
16. Риккардо, Д. Сочинения./ Пер. с англ.– М.: Политиздат, 1955.
17. Смит, А. Исследование о природе и причинах богатства народов./ Пер. с англ.– М.: Эксмо, 2007. – 960 с. – (Антология экономической мысли).
18. Нуреев, Р.М. Курс микроэкономики: Учебник для вузов. – 2-е изд., изм. – М.: Издательство НОРМА (Издательская группа НОРМА-ИНФРА-М), 2006. – 572 с.
19. Мэнкью, Н.Г. Принципы Экономикс. – СПб.: Питер Ком, 1999. – 784 с.
20. Самуэльсон, П. Экономика. В 2-х томах. Т. 2. – М: НПО «Алгон», 1997. – 334 с.